

**Studies over de sociaal-economische geschiedenis
van Limburg**

Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg 2009

Redactie:

Prof. dr. Ad Knotter (SHCL), voorzitter
Dr. Willibrord Rutten (SHCL), secretaris
Prof. dr. Theo Engelen (RU)
Dr. Ben Gales (RUG)
Prof. dr. Ernst Homburg (UM)
Dr. Jos Perry (UM)
Prof. dr. Leo Wessels (OU)

Beeldredactie:

Drs. Paul Arnold (SHCL)

**Studies over de sociaal-economische geschiedenis van
Limburg LIV**

Onder redactie van Ad Knotter en Willibrord Rutten

Sociaal Historisch Centrum voor Limburg
Maastricht 2009

Cip-gegevens Koninklijke Bibliotheek Den Haag

Studies

Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg. -Dl. 4 (1959) - ...-

Maastricht: Sociaal Historisch Centrum voor Limburg

ISSN 0923-2842

Versijnt jaarlijks

Jaarboek LIV-2009/ onder red. van A. Knotter en W.J.M.J. Rutten

Siso limb 939 UDC 949.294(058) NUGI 641

Trefw.: Limburg; sociaal-economische geschiedenis; jaarboeken

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd bestand of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze dan ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

No part of this book may be reproduced in any form, by print, photoprint, microfilm or any other means, without written permission from the publishers.

De uitgever heeft ernaar gestreefd de rechten van de illustraties volgens de wettelijke bepalingen te regelen. Degenen die desondanks menen rechten te kunnen doen gelden, kunnen zich alsnog tot de uitgever richten.

© 2009 Sociaal Historisch Centrum voor Limburg, Sint Pieterstraat 7, 6211 JM Maastricht

Kopijverzorging: Sociaal Historisch Centrum voor Limburg

Fotoreproducties: Sociaal Historisch Centrum voor Limburg

Omslag en typografie: Océ Business Services, Maastricht

Drukwerk: Océ Business Services, Maastricht

Bindwerk: Océ Business Services, Maastricht

Inhoud

Willibrord Rutten Ten geleide	3
Wim Derks Bevolkingsdaling: gevolgen en reacties	9
Theo Engelen Historische achtergronden van de bevolkingsdaling in Limburg in de twintigste eeuw	21
Willibrord Rutten Bevolkingsdaling in Wallonië. De demografische voorsprong van de Walen	37
Paul Brusse De bevolkingsdaling in Middelburg, Vlissingen en Zierikzee aan het eind van de achttiende en het begin van de negentiende eeuw. Een ramp voor Zeeland?	59
Milena Mulders Sloveense migranten in de Limburgse mijnstreek: verenigingsleven en internationale politiek	71
Maurice Heemels Een 'microkosmos van de Roermondse maatschappij'? Een sociaal-historisch onderzoek naar de begravenen op de begraafplaats 'Nabij Kapel in 't Zand' in de periode 1870-1940	101
Ben Gales Wachtend op betere tijden. Mijnningenieur Ego van der Elst, 1826-1897	133
Over de auteurs	163
Fotokatern m.m.v. Ulrike Krüner en Ad Knotter	165
Jaarverslag 2008	181

Ten geleide

Op initiatief van de Stichting Maaslandse Monografieën organiseerde het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg op donderdag 16 oktober 2008 een symposium over *Bevolkingsdaling in heden en verleden. Limburg in vergelijkend perspectief*. Het symposium werd opgedragen aan prof. dr. Ad van der Woude, emeritus-hoogleraar aan de Landbouwwuniversiteit Wageningen. Op 14 juni 2008 is hij op 75-jarige leeftijd plotseling overleden in zijn woonplaats Ede. Hij was nog maar net afgetreden als voorzitter van de redactie van de reeks Maaslandse Monografieën en als lid van het algemeen bestuur van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg. Op 18 mei was hij nog het middelpunt van een feestelijk diner dat hem namens de Stichting SHCL werd aangeboden in Neercanne. De voorzitter van het bestuur typeerde hem bij die gelegenheid als het 'wetenschappelijk geweten' van het SHCL. In het najaar zou Van der Woude nog een keer terugkomen naar Limburg om het symposium over bevolkingsdaling bij te wonen waarmee de Stichting Maaslandse Monografieën hem hulde wilde brengen. Hij heeft het helaas niet meer mogen meemaken. De organisatoren hebben evenwel gemeend het symposium door te laten gaan, om Ad van der Woude postuum eer te bewijzen. De bijeenkomst werd gehouden in de Statenzaal van het Gouvernement te Maastricht. Er hadden zich 83 deelnemers aangemeld. Onder de aanwezigen mochten de organisatoren drs. Corrie-Christine Frijns-Van der Woude verwelkomen, dochter van de hoogleraar.

Prof. dr. Louis Berkvens (UM), vicevoorzitter van het bestuur van de Stichting Maaslandse Monografieën, schetste in zijn openingstoespraak namens de initiatiefnemer de verdiensten van Ad van der Woude voor de wetenschappelijke beoefening van de regionale geschiedenis van Limburg. In 1983 is hij prof. dr. W. Jappe Alberts opgevolgd als voorzitter van de redactie van de Maaslandse Monografieën. Van der Woude speelde die rol met verve. Vele manuscripten heeft hij mede beoordeeld en van kritische kanttekeningen voorzien. Onder zijn redactionele verantwoording zijn bijna veertig boeken in de reeks verschenen. Het wetenschappelijk fundament van de geschiedbeoefening in Limburg is daardoor ten zeerste versterkt. De Stichting Maaslandse Monografieën is hem hiervoor zeer erkentelijk.

Limburg loopt in Nederland voorop wat betreft ontgroening en vergrijzing. Het symposium 'Bevolkingsdaling in heden en verleden' beoogde denkbare scenario's te verrijken, enerzijds door de historische dimensie erbij te betrekken, anderzijds door over de grenzen van Limburg heen te kijken. Een vergelijking van heden en verleden kan meer licht werpen op de achtergronden, oorzaken, gevolgen van bevolkingskrimp en de reacties daarop. Dagvoorzitter prof. dr. Ad Knotter (UM/SHCL) verzorgde een toelichting bij het thema en het programma, mede in relatie tot het werkzame leven van Ad van der Woude. De opvattingen van de zogenaamde Wageningse school, waarvan Van der Woude vanaf 1972 het boegbeeld was, sloten goed aan bij wat het SHCL hoopte te bereiken met de beoefening van de regionale sociale en economische geschiedenis. Van der

Woude was een hartstochtelijk pleitbezorger van de kwantitatieve sociaaleconomische geschiedenis en ook een pionier van de historische demografie in Nederland. Twee historici die op het symposium het woord voerden, te weten Theo Engelen en Willibrord Rutten, zijn door hem enthousiast gemaakt voor de historische demografie. De laatste is bij hem gepromoveerd, evenals Paul Brusse die eveneens medewerking aan het symposium verleende. In zijn eigen proefschrift uit 1972 over het Noorderkwartier liet Van der Woude aan de hand van cijferreeksen het verband zien tussen demografische en economische ontwikkelingen in westelijk Nederland vanaf de late Middeleeuwen tot het begin van de negentiende eeuw. Economen als Kuznets ontwaarden al langer het bestaan van lange cycli in de prijzengeschiedenis. Van der Woude en zijn Wageningse school voegden daaraan de seculaire trend toe, periodes van honderd tot tweehonderd jaar die afwisselend een opwaartse en dan neergaande economische trend vertonen. De Gouden Eeuw (1500-1675) is een voorbeeld van een positieve seculaire trend, de periode erna tot het einde van de Franse overheersing (1813) was een neergaande periode van kommer en kwel. De volgende honderdvijftig jaar ging het grofweg weer crescendo. Zijn theorie over de seculaire trend heeft hij later samen met de Amerikaanse historicus Jan de Vries uitgewerkt in een standaardwerk over de economische geschiedenis van Nederland, waarmee zij ook internationaal hoge ogen scoorden.¹

Van der Woude had ook oog voor actuele bevolkingsvraagstukken. In 2003 liet hij in een interview zijn licht schijnen op bevolkingsdaling en de alsmaar toenemende vergrijzing in West-Europa.² Hij had daarover een uitgesproken mening. Naar analogie van de periode van verval die op de Gouden Eeuw volgde, zou Nederland thans opnieuw aan het begin staan van een langdurige, neerwaartse trend van de economie en de bevolking. Bevolkingskrimp is volgens Van der Woude altijd het begeleidend verschijnsel geweest van zeer lang aanhoudende economische neergang. Hem kennende zou hij de huidige economische recessie beslist als een symptoom van de voorspelde neergaande seculaire trend hebben aangemerkt. Een zeker cultuurpessimisme is hem nooit vreemd geweest,³ maar het was beredeneerd: waarom zou de economie met de gebruikelijke ups and downs eeuwig crescendo moeten gaan?

De rest van het ochtendprogramma stond in het teken van actuele en toekomstige demografische ontwikkelingen in Limburg. Drs. Wim Derks (Universiteit Maastricht/Kenniscentrum voor Bevolkingsdaling en Beleid), sprak over 'Bevolkingsdaling in Limburg'. Limburg loopt voorop wat betreft de structurele daling van de bevolking. Spreker vestigde al tien jaar geleden de aandacht op deze demografische trendbreuk, die grote consequenties heeft voor economie en samenleving. Er dreigt een overcapaciteit aan reeds gerealiseerde

1 Jan de Vries en Ad van der Woude, *Nederland 1500-1815. De eerste ronde van moderne economische groei* (Amsterdam 1995). Een Engelse vertaling verscheen in 1997 bij Cambridge University Press onder de titel *The First modern economy: success, failure and perseverance of the Dutch economy (1500-1815)*.

2 *De Volkskrant*, 29 november 2003, katern wetenschap, p. 7.

3 Getuige de rede die hij bij zijn afscheid als hoogleraar uitsprak. A.M. van der Woude, *Leven met geschiedenis. Theorie, praktijk en toepassing van historische kennis* (Amsterdam 2000).

of geplande voorzieningen. De mogelijkheden om bevolkingskrimp effectief te bestrijden zijn zeer beperkt. De politiek van de groei moet worden omgebogen tot een politiek van de krimp. Het belangrijkste is dat de beleidmakers de feiten onder ogen durven te zien. De discussie ging over de vraag of onder bepaalde omstandigheden en door gerichte maatregelen sommige gemeenten in staat zullen zijn de dans te ontspringen.

Ir. Monique Steijvers (Afd. Strategie & Innovatie Provincie Limburg) verzorgde een presentatie over 'Het demografie-beleid van de Provincie Limburg: groeien ondanks krimp'. De provincie Limburg probeert van de nood een deugd te maken door zich te profileren als een demografische proefregio. Het streven is de bevolkingskrimp om te buigen naar een voorsprong op zoveel mogelijk beleidsterreinen. De kernvraag is steeds: hoe krijgen wij het beleid 'krimpproof'. Daarbij onderhoudt de provincie contacten met andere regio's in Europa om ervaringen met bevolkingsdaling te benutten.

Het middagprogramma stond in het teken van het verleden. Prof. dr. Theo Engelen, hoogleraar historische demografie aan de Radboud Universiteit te Nijmegen, sprak over de 'Historische achtergronden van bevolkingsdaling in Limburg in de 20e eeuw'. De vruchtbaarheid onder Limburgse katholieken begon later te dalen dan elders in Nederland en bovendien verliep die daling langzamer. Het gevolg was dat nog in 1960 de vruchtbaarheid hier zeer hoog was. Toen echter volgde er een inhaalspurt die ervoor zorgde dat Limburg in 1970 de provincie was met de laagste vruchtbaarheid. Zo is Limburg demografisch van het ene uiterste in het andere terechtgekomen. Wij moeten dus niet doen alsof de bevolkingsdaling uit de lucht is komen vallen. Men kon het lang van te voren zien aankomen, aldus Engelen. Naar zijn stellige overtuiging is de daling van de bevolking van de westerse wereld een structurele aangelegenheid. Hij pleit ervoor de bevolkingsachteruitgang van een positieve kant te bekijken, want uiteindelijk is het lage geboortepercentage de vrucht van het streven van ouders, in het bijzonder van vrouwen, om zich individueel ontplooiën. Het is een verworvenheid die koppels anno 2009 niet gemakkelijk prijs zullen geven. De discussie ging over de vraag welke rol de leer van de rooms-katholieke kerk heeft gespeeld bij de verlate acceptatie van geboorteregeling door Limburgse katholieken.

Dr. Willibrord Rutten (SHCL) sprak over 'De bevolkingsproblematiek in Wallonië in de twintigste eeuw'. Wallonië werd al in de jaren dertig geconfronteerd met demografische achteruitgang. De geboortegolf die volgde na de Tweede Wereldoorlog heeft niet kunnen verhinderen dat Wallonië ten opzichte van Vlaanderen een steeds grotere demografische achterstand opliep, hetgeen door de Walen als een groot politiek probleem werd gezien. De Franse demograaf Alfred Sauvy kreeg in 1962 opdracht van de Economische Raad van Wallonië om het probleem door te lichten. Naast de verhoging van de kinderbijslag en een actieve immigratiepolitiek zocht hij de oplossing in een verzelfstandiging van de gewesten, waardoor Wallonië beter in staat zou worden gesteld een eigen bevolkingspolitiek te voeren. Een demografische crisis stond aan de wieg van

de federalisering van België, die overigens pas decennia later vorm zou krijgen. Het rapport-Sauvy, dat ook in de Nederlandse pers niet onopgemerkt is gebleven, ontketende in België heftige reacties doordat het de eenheidsstaat op losse schroeven probeerde te zetten. Het rapport is zijn doel min of meer voorbijgeschoten doordat het een voorwerp werd van de taalstrijd. De discussie ging over de vraag in hoeverre bevolkingspolitiek door middel van gezins- en kindervriendelijke maatregelen vermag demografische trends te keren.

Dr. Paul Brusse (Instituut voor Geschiedenis en Cultuur, Universiteit Utrecht), sprak over bevolkingsdaling in Zeeland in de achttiende en negentiende eeuw. In de Gouden Eeuw was Zeeland na Holland in economisch opzicht de welvarendste van de Zeven Provinciën. Vanaf 1650 zette het economisch verval in. Althans Middelburg, Vlissingen en Zierikzee werden geconfronteerd met een teruglopende bevolking. Leegstand en verkrotting waren het gevolg. Per saldo ging de bevolking van Zeeland niet achteruit omdat de provincie kon bogen op een economisch sterk platteland. De ontvolking van de Zeeuwse steden was minder rampzalig dan men vaak heeft gedacht.

In het algemeen was de conclusie van het symposium dat *gloom-and-doom* denken niet op zijn plaats is. Bevolkingskrimp is een ontwikkeling die wij met zijn allen gewild hebben, ook al zal niet iedereen erbij hebben stilgestaan dat het de onvermijdelijke resultante is van de modernisering van het voortplantingspatroon. Dat neemt niet weg dat er een einde is gekomen aan de 'eeuwige' bevolkingsgroei. Beleidmakers zullen zich daarop moeten instellen en daarvoor is een mentaliteitsverandering nodig. Het slechts denkbare scenario is als het bevolkingsvraagstuk gebruikt wordt om een vermomde bevolkingspolitiek te voeren die eigenlijk beoogt prioriteiten op een heel ander vlak te dienen.

In dit jaarboek worden de bijdragen aan het symposium gepubliceerd met uitzondering van de powerpoint-presentatie van Ir. Steijvers. Verder publiceren wij in dit jaarboek drie artikelen over uiteenlopende onderwerpen. Dr. Ben Gales (Rijksuniversiteit Groningen) schreef een biografie over mijnbouwkundig pionier Ego van der Elst (1826-1897). Als directeur van Domaniale Mijnen en daarna Inspecteur van Staatstoezicht op de Mijnen heeft hij mede de grondslag gelegd voor de latere opbloei van de Limburgse steenkolenmijnindustrie. Drs. Maurice Heemels (Fontys Hogeschool) doet van verslag een sociaal-historisch onderzoek naar de begravenen op de begraafplaats 'Nabij Kapel in 't Zand' te Roermond in de periode 1870-1940. Hij laat zien aan de hand van de begrafenispraktijk dat de begraafplaats een microkosmos was van de Roermondse maatschappij. Milena Mulders schreef een artikel over Sloveense migranten in de Limburgse mijnstreek. Het blijkt dat de lotgevallen de Slovenen in Zuid-Limburg nauw verbonden waren met de bewogen geschiedenis van de Slovenië in de internationale politieke arena. Eerder publiceerde zij over dit onderwerp in haar boek dat bij uitgeverij Aksant verscheen onder de titel *Met de buik het brood achterna. Mijn Sloveense geschiedenis*. Het jaarboek wordt, zoals gebruikelijk, afgesloten met een fotokatern over Limburgse brikkenbakkers in Duitsland, samengesteld

door Ad Knotter met medewerking van Ulrike Krüner, die de foto's verzamelde in het kader van het grensoverschrijdende Interregproject 'Mensen en kerken in dialoog over tijden en grenzen heen'.

Willibrord Rutten

Kinderen op wenteltrap. Schoolklas aan het begin van de jaren 1970. Fotocollectie SHCL.

Wim Derks

Bevolkingsdaling: gevolgen en reacties

In 1996 organiseerde de Nederlandse Vereniging voor Demografie een congres over 'Een teruglopende bevolking: ramp of remedie?'. Toen al refereerde ik over dit onderwerp onder de titel: 'Binnen 10 jaar bevolkingsdaling in Limburg; Gevolgen voor economie en arbeidsmarkt; Limburg als voorbeeldregio'. Het onderwerp leefde toen echter nog niet. Pas tien jaar later, in 2006, begon men oog te krijgen voor bevolkingsdaling, mede als gevolg van een rapport van mijzelf en anderen, dat grote publiciteit kreeg.¹ In een rapport van de gezamenlijke planbureaus uit hetzelfde jaar werd nadrukkelijk gewezen op bevolkingsdaling en de gevolgen daarvan, zoals het gevaar van overinvestering in infrastructuur en bedrijventerreinen.² Het Ruimtelijk Planbureau wijdde er in 2006 een speciale studie aan.³ De belangstelling voor het onderwerp bleef na 2006 toenemen. In 2008 verschenen rapporten over de gevolgen voor bestuur en financiën, voor de arbeidsmarkt en de woningmarkt.⁴ Ook de woningcorporaties en de Nederlandse Vereniging van Gemeenten zagen het belang van het thema bevolkingskrimp.⁵ Het jaar 2009 kan gezien worden als oogstjaar. Op initiatief van het Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties (BZK) is een Nationaal Kennisnetwerk Bevolkingsdaling opgericht. Minister Van de Laan van Wonen, Wijken en Integratie kwam met een regeringsstandpunt over het thema.

In de provincie Limburg is de bevolkingsdaling begonnen in 2002. Het provinciaal bestuur had echter grote moeite om dit 'negatieve' onderwerp te agenderen. 2006 was het jaar van de ommekeer. Onder het motto 'Demografische voorsprong' is bevolkingdaling een integraal onderdeel van het provinciale beleid geworden. Er is een Kennisknooppunt Bevolkingsdaling opgericht.⁶ Inmiddels hebben ook andere provincies het onderwerp opgepakt, onder andere Zeeland en Groningen. In Limburg heeft met name Parkstad Limburg het onderwerp bevolkingsdaling al enkele jaren hoog op de agenda staan en inmiddels hebben diverse andere gemeenten het probleem onderkend.

Bevolkingsdaling onder normale omstandigheden, niet als gevolg van epidemieën, oorlog of andere negatieve omstandigheden, is een nieuw verschijnsel. In steeds meer gebieden gaat een geringe, maar aanhoudende jaarlijkse groei over in een geleidelijke daling. De verandering van de omvang van het

1 W. Derks, P. Hovens en L. Klinkers, *Structurele bevolkingsdaling, Een urgente nieuwe invalshoek voor beleidsmakers* (Den Haag 2006).

2 CPB, MNP en RPB, *Welvaart en leefomgeving. Een scenariostudie voor Nederland in 2040* (Den Haag 2006).

3 Ruimtelijk Planbureau, *Krimp en ruimte* (Den Haag 2006).

4 Rob en Rfv, *Bevolkingsdaling, Gevolgen voor bestuur en financiën* (Den Haag 2008); Adviescommissie Arbeidsparticipatie (Commissie Bakker), *Naar een toekomst die werkt* (Den Haag 2008); Planbureau voor Leefomgeving, *Regionale krimp en woningbouw. Omgaan met een transformatieopgave* (Den Haag 2008).

5 Zie de website van Aedes, de Vereniging van Woningcorporaties, www.aedesnet.nl, en die van de VNG www.vbng.nl.

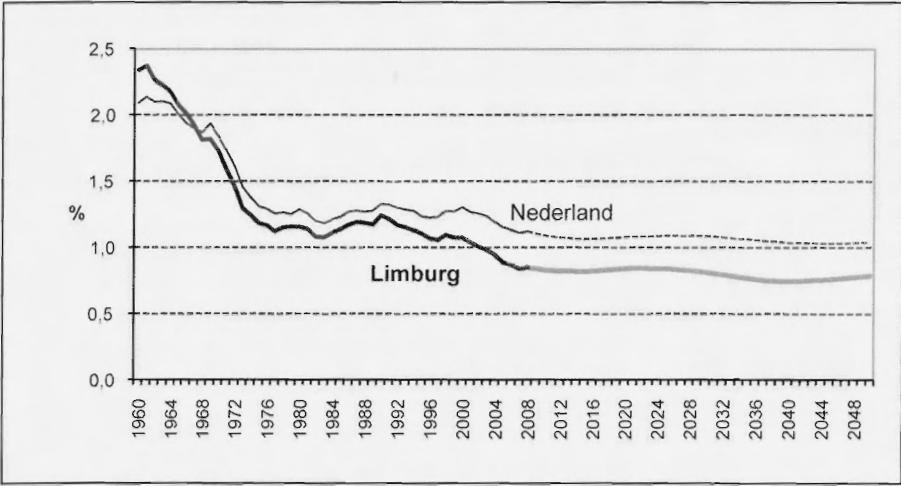
6 Zie de website www.vanmeernaarbeter.nl.

totale aantal inwoners is over het algemeen relatief beperkt, maar achter deze geringe verandering in het totaal gaan grote veranderingen in de leeftijdsopbouw schuil. Over het algemeen is er sprake van een (snelle) daling van jongere leeftijdsgroepen (ontgroening) en snelle stijging van het aantal ouderen (vergrijzing). Limburg is binnen Nederland de eerste provincie waar dit zich voordoet. Deze bevolkingsdaling heeft invloed op veel andere terreinen van het maatschappelijk leven. Na meer dan een eeuw van zeer sterke bevolkingsgroei is het moeilijk om aan dit nieuwe verschijnsel te wennen. Beseft moet worden dat de bevolkingsdaling niet op alle terreinen tot achteruitgang zal leiden. Zo moet de woningvoorraad nog steeds groeien. Het gemiddelde aantal personen per woning daalt immers. Verder kunnen de gevolgen van de bevolkingsdaling regionaal heel anders uitpakken dan nationaal. Zo kan vergrijzing nationaal eventueel een kostenprobleem, maar regionaal een bron van welvaart zijn. De vraag naar goederen en diensten door en voor ouderen stijgt immers. Bovendien heeft de bevolkingsdaling ook een aantal positieve effecten. Demografisch dient zich een nieuw tijdperk aan. In steeds meer regio's op de wereld gaat het aantal inwoners dalen. Na het doemscenario van de overbevolking van de afgelopen decennia komt nu de zegen van de geleidelijke bevolkingsdaling in zicht. Dit vraagt om een omschakeling van het beleid.

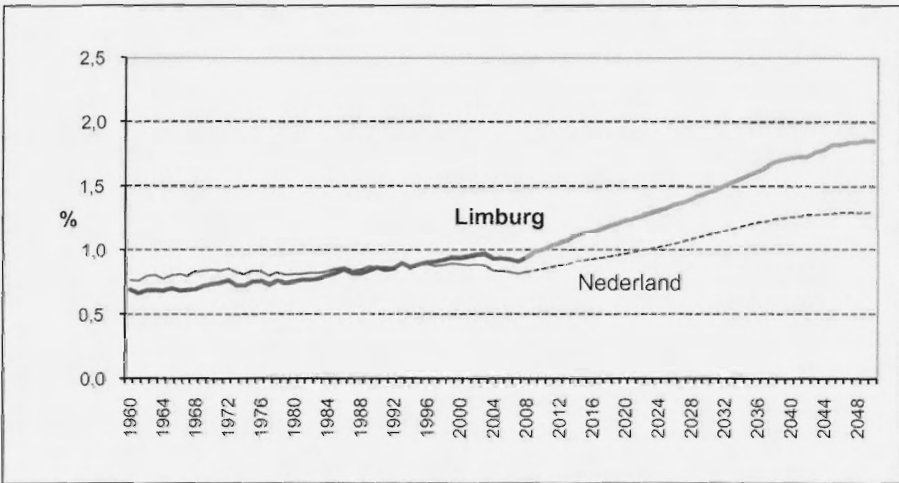
De ingrediënten van de bevolkingsontwikkeling: geboorte, sterfte, migratie

De ontwikkeling van het aantal inwoners van een gebied wordt bepaald door de natuurlijke aanwas (het saldo van geboorte en sterfte) en het migratiesaldo (het saldo van inkomende en uitgaande migratie, binnenlands plus buitenlands). Tot in twintigste eeuw kregen vrouwen veel kinderen. De kindersterfte was hoog en kinderen waren belangrijk als oudedagsvoorziening. In 1900 kregen de vrouwen in Nederland gemiddeld 4,5 kinderen. Met de stijging van de welvaart, de verbetering van de gezondheidszorg en de daling van de kindersterfte daalde het gemiddeld aantal kinderen per vrouw. Rond 1930 was dat 3 en tegen het einde van de naoorlogse geboortegolf 2,8 (ca. 1960). Met het beschikbaar komen van voorbehoedmiddelen en als gevolg van veranderende opvattingen begon in het midden van de jaren zestig het aantal kinderen per gezin snel te dalen. In het midden van de jaren zeventig was het gezakt onder de 2,1. Dit aantal van 2,1 is nodig om de bevolking op peil te houden, maar het gemiddelde aantal kinderen in Nederland ligt al meer dan dertig jaar onder het vervangingsniveau. Als we afzien van de effecten van migratie moet daardoor het aantal inwoners op den duur gaan dalen.

In Limburg was tot in de jaren zestig het gemiddeld aantal kinderen per vrouw hoger dan landelijk. In de loop van de jaren zestig werd het aantal ongeveer 10 procent lager dan landelijk en dat is sindsdien zo gebleven, zij het dat het gemiddelde in Noord-Limburg gelijk is aan of iets hoger dan het landelijk niveau; Midden-Limburg zit ongeveer 5 procent en Zuid-Limburg ongeveer 15 procent onder het landelijk gemiddelde.

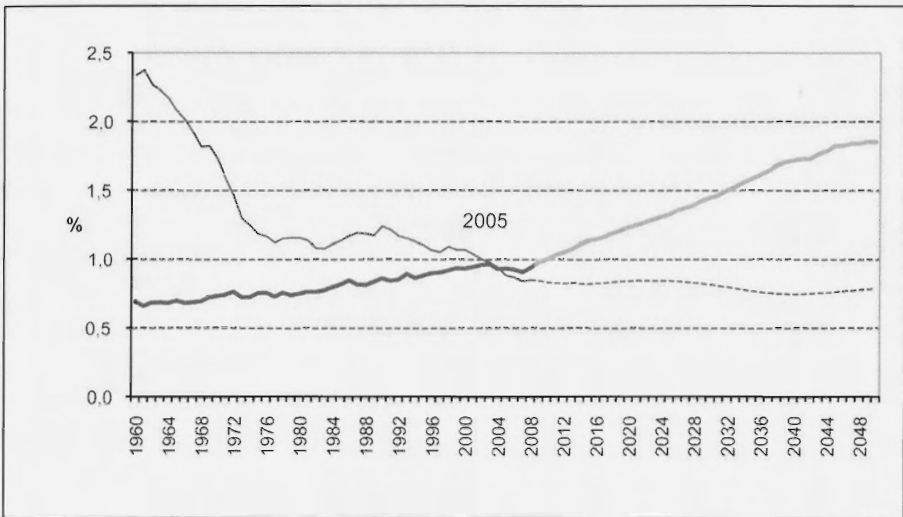

Grafiek 1 Geborenen per 100 inwoners. Bron CBS, Derks

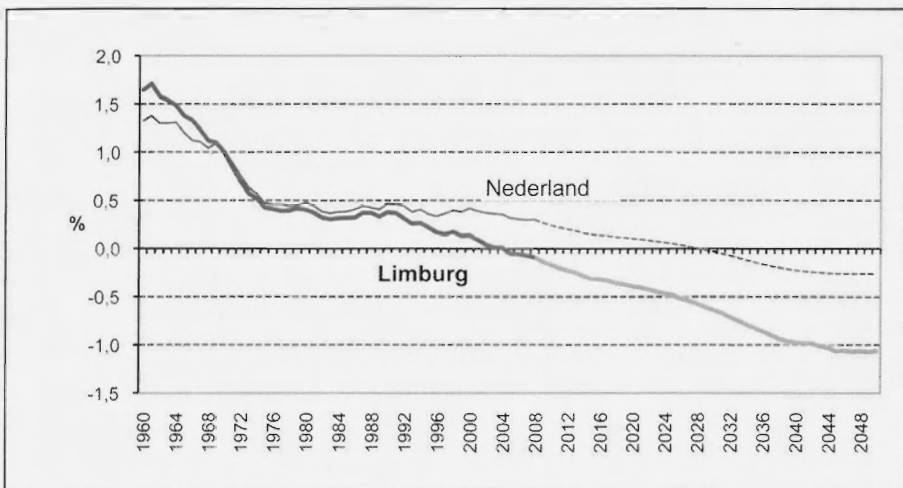

Grafiek 2 Overledenen per 100 inwoners. Bron CBS, Derks

In grafiek 1 is het jaarlijks aantal geborenen in Nederland en Limburg gerelateerd aan het totaal aantal inwoners. Die grafiek laat een sterke daling zien van begin jaren zestig naar medio jaren zeventig, een lichte stijging van begin jaren tachtig naar begin jaren negentig en een trendmatige daling daarna. In Limburg was de daling in de jaren zestig en de daling sinds het begin van de jaren negentig sterker dan landelijk. In de komende decennia daalt het aantal geborenen in procenten van de totale bevolking naar verwachting niet veel, maar het aantal is te laag om het aantal inwoners op peil te houden.

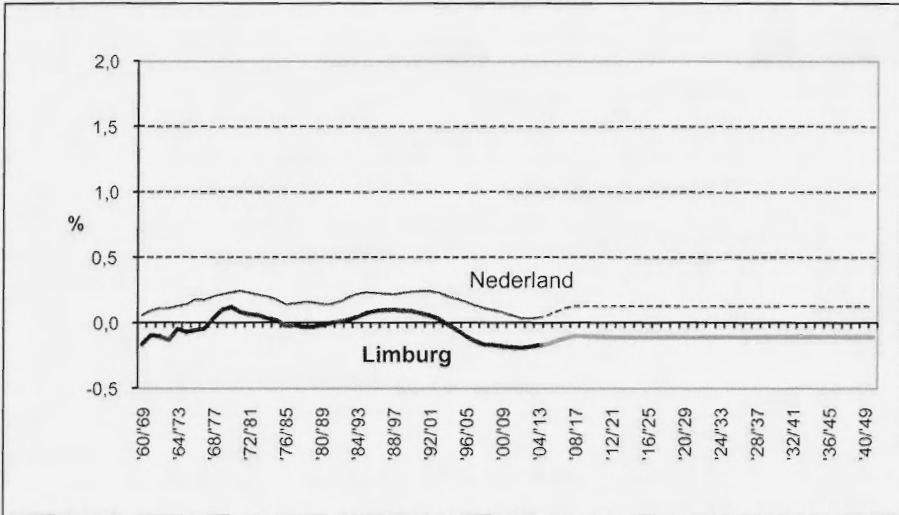

Grafiek 3 Geborenen en overledenen per 100 inwoners, Limburg. Bron CBS, Derks

Grafiek 4 Geboorteverschot, natuurlijke aanwas per 100 inwoners. Bron CBS, Derks

De kans om op een bepaalde leeftijd te overlijden daalt voor de meeste leeftijden al vele decennia. Die sterftkans is in Limburg gemiddeld ruim 5 procent hoger dan landelijk, in Zuid-Limburg zelfs bijna 10 procent hoger dan landelijk. Hoewel de sterftkans dus daalt, stijgt het aantal mensen dat overlijdt, omdat er steeds meer oude mensen zijn. Grafiek 2 laat zien dat die stijging van het aantal overledenen naar verwachting vanaf nu gaat versnellen. In verhouding tot het aantal inwoners gaan in Limburg meer mensen overlijden dan landelijk, omdat het aandeel van ouderen in deze provincie groter is.

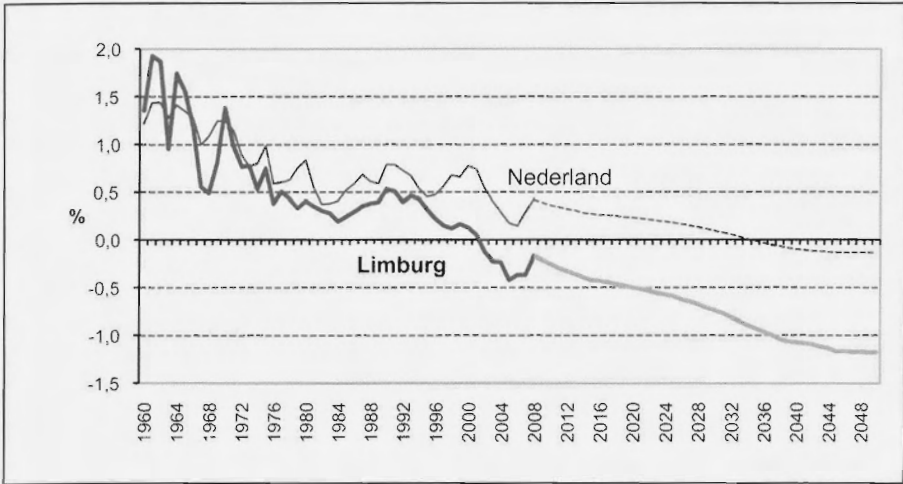

Grafiek 5 Migratiesaldo, gemiddeld over 10 jaar per 100 inwoners. Bron CBS, Derks

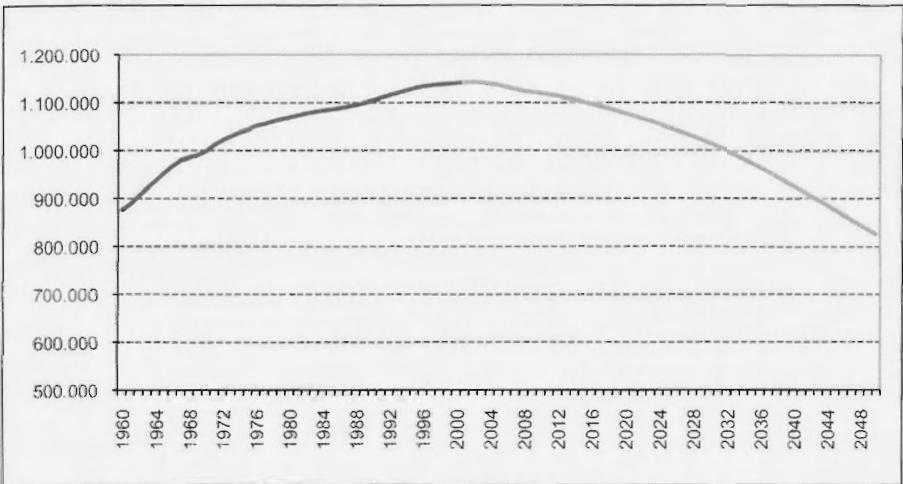
Uit grafiek 3 blijkt dat de dalende lijn van het aantal geboren en de stijgende lijn van het aantal overledenen elkaar in Limburg in 2005 hebben gekruist. In Limburg sterven sinds 2005 meer mensen dan er kinderen geboren worden. De natuurlijke aanwas is negatief geworden (grafiek 4). In Nederland als geheel gaat dat naar verwachting rond 2030 gebeuren. Of dit zal resulteren in bevolkingsdaling hangt af van het migratiesaldo, het verschil tussen de inkomende en uitgaande migratie (binnenlands plus buitenlands). Omdat dit jaarlijks sterk kan fluctueren is in grafiek 5 het gemiddelde over tien jaar genomen om de meer trendmatige, structurele ontwikkeling op het spoor te komen. Dat gemiddelde ligt dicht bij nul. De migratie had in de afgelopen decennia in Nederland en Limburg maar een beperkte invloed op de groei van het aantal inwoners. In Nederland was de inkomende migratie groter dan de uitgaande. In Limburg was het migratiesaldo structureel lager dan landelijk; sinds de tweede helft van de jaren negentig was hier een uitgaand migratiesaldo. Verondersteld wordt dat het migratiesaldo in Nederland licht positief blijft en in Limburg licht negatief.

De bevolkingsontwikkeling

De combinatie van natuurlijke aanwas en migratiesaldo laten een trendmatige afname van de bevolkingsgroei zien. De trend wordt bepaald door de daling van de natuurlijke aanwas (grafiek 6); de jaarlijkse fluctuaties worden bepaald door het migratiesaldo. Sinds begin jaren zeventig groeit het aantal inwoners van Limburg minder dan landelijk. In 2002 is in Limburg het aantal inwoners structureel gaan dalen. Die structurele daling wordt veroorzaakt door de negatieve natuurlijke aanwas en wordt versterkt door een uitgaand migratiesaldo.

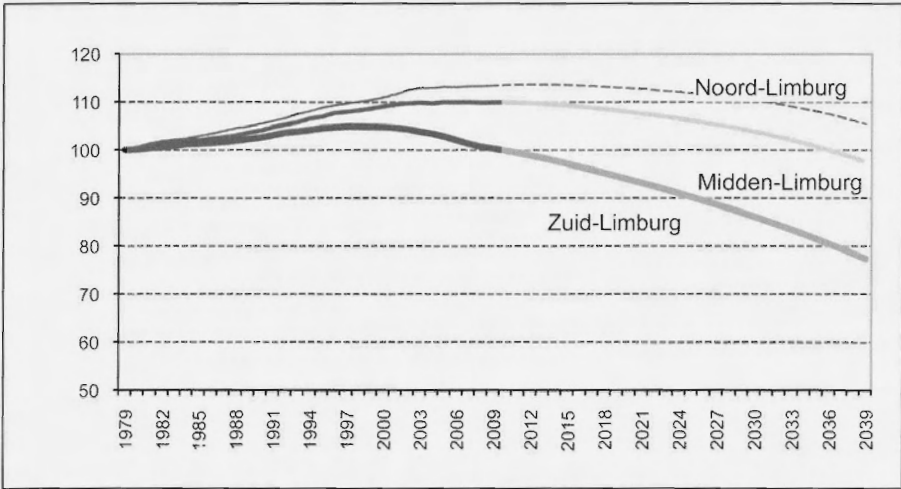

Grafiek 6 *Bevolkingsgroei per 100 inwoners. Bron CBS, Derks*

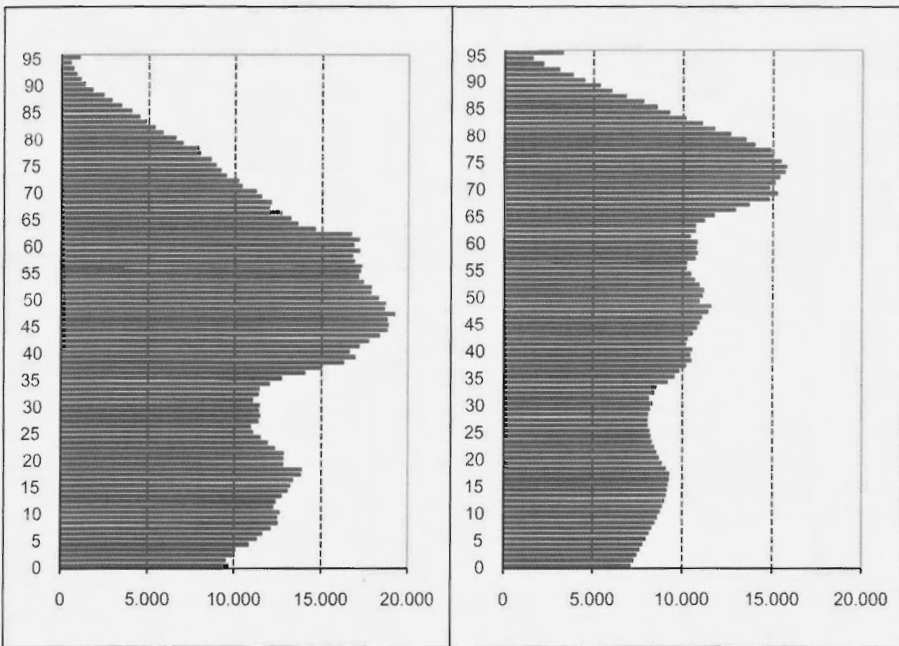

Grafiek 7 *Bevolkingsomvang Limburg. Bron CBS, Derks*

Uit grafiek 7 blijkt dat het aantal inwoners in Limburg in 1962 het niveau van 900 duizend is gepasseerd. In 2002 werd een top bereikt van 1.143.000. Naar verwachting zakt het aantal inwoners van Limburg tussen 2040 en 2045 weer onder de 900 duizend. Grafiek 8 toont de regionale verschillen in Limburg. In Zuid-Limburg is de bevolkingsdaling al in 1997 begonnen. Het aantal inwoners in die regio is nu even hoog als dertig jaar geleden. In Noord- en Midden-Limburg groeit het aantal inwoners sinds 2005 vrijwel niet meer. Naar verwachting begint binnen enkele jaren in Midden-Limburg de structurele bevolkingsdaling. Noord-Limburg zal waarschijnlijk snel volgen. Inmiddels heeft meer dan helft van de veertig Limburgse gemeenten een negatieve natuurlijke aanwas en is

Grafiek 8 Bevolkingsontwikkeling, 1979=100. Bron CBS, Derks

Grafiek 9a Bevolking Limburg naar leeftijd 2009. Bron CBS, Derks

Grafiek 9b Bevolking Limburg naar leeftijd 2039. Bron CBS, Derks

bijna drie kwart de top van het aantal inwoners gepasseerd. Vaals heeft samen met Kerkrade de grootste daling sinds de top (-11 procent).

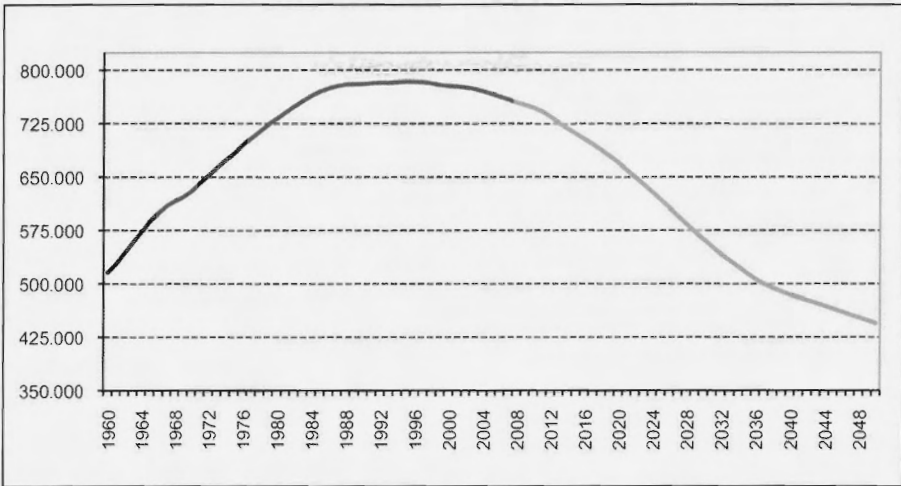
Gepensioneerde mijnwerkers vermaken zich met een partijtje golfbiljart, ca. 1965. Fotocollectie SHCL.

Ontwikkeling naar leeftijd

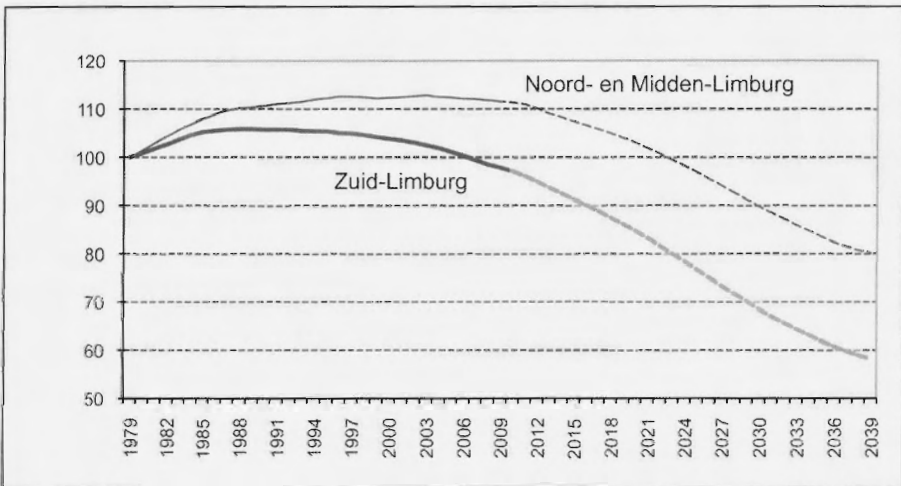
In grafiek 9a is de samenstelling van de bevolking naar leeftijd gegeven per 1-1-2009. De naoorlogse geboortegolf komt daarbij duidelijk tot uitdrukking als een uitstulping in de leeftijdsopbouw. Met ingang van 2011 gaat die geboortegolf de leeftijd van 65 jaar passeren en stijgt het aantal ouderen snel. Over dertig jaar is het aandeel van 65-plussers in de totale bevolking verdubbeld (grafiek 9b). In Limburg is het aandeel van 65-plussers duidelijk hoger dan landelijk. Omdat vrouwen minder kinderen krijgen dan vroeger en het aantal vrouwen in de vruchtbare leeftijd daalt, neemt ook het geboortecijfer af. Uit grafiek 9b blijkt dat de basis van de bevolking daardoor steeds smaller wordt. In Limburg daalt het aantal jongeren sneller dan landelijk. De bevolking van 15-64 jaar, de zogenaamde potentiële beroepsbevolking, had in Limburg al in 1995 de top bereikt (grafiek 10). Landelijk gaat dat in 2011 gebeuren, omdat dan de naoorlogse geboortegolf de leeftijd van 65 jaar gaat passeren. In Zuid-Limburg daalt de potentiële beroepsbevolking al sinds 1988. De omvang van die leeftijdsgroep is daar nu kleiner dan dertig jaar geleden (grafiek 11).

De gevolgen van de bevolkingsdaling

Bevolkingsdaling en vergrijzing kunnen gevolgen hebben voor de welvaartsontwikkeling, de arbeidsmarkt, de mobiliteit en het voorzieningenniveau. De potentiële beroepsbevolking daalt in Limburg en gaat ook landelijk binnenkort dalen. In Limburg groeit de beroepsbevolking al enkele jaren niet en landelijk

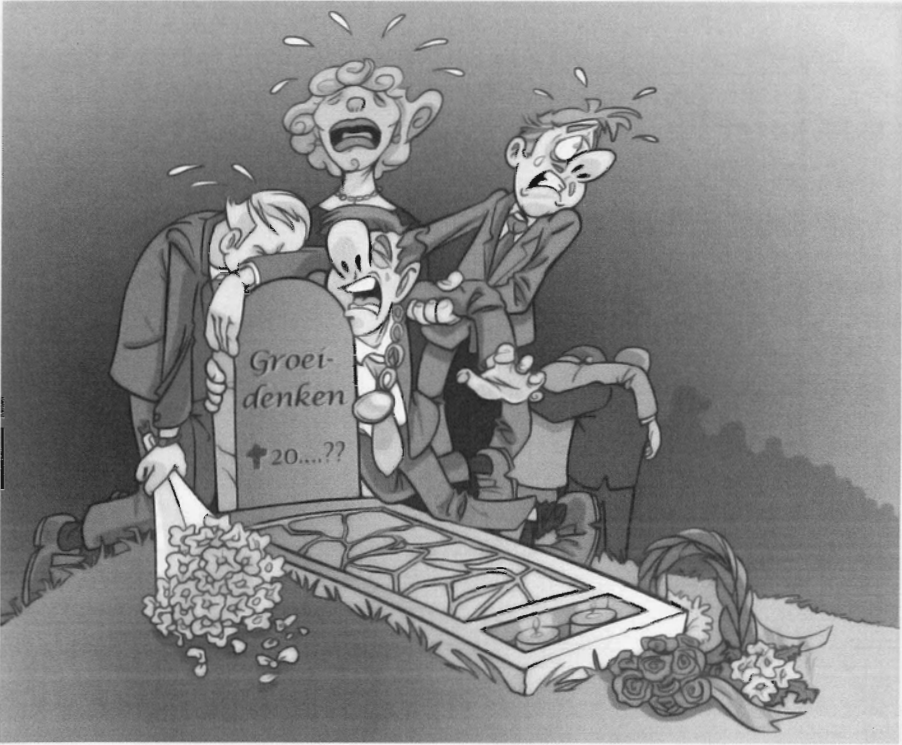

Grafiek 10 Bevolking 15-64 jaar Limburg. Bron CBS, Derks

Grafiek 11 Bevolking 15-64 jaar, 1979+100. Bron CBS, Derks

komt er binnen tien jaar ook een einde aan. Ondanks de conjuncturele inzinking is de verwachting dat er op den duur een structureel tekort aan arbeidskrachten zal ontstaan in alle regio's, ook in de regio's waar de beroepsbevolking nog wel groeit zoals in de Randstad. Als het evenwicht op de arbeidsmarkt niet door andere factoren zal worden hersteld, zal de positie van werknemers sterker worden en zullen de lonen gaan stijgen. Omdat er een einde komt aan de groei van het aantal werkenden, zal er minder behoefte zijn aan bedrijfshuisvesting: fabrieken, kantoren en bedrijventerreinen. Door de vermindering van het aantal werkenden zal ook het woon-werk-verkeer afnemen. Bovendien rijden gepensioneerden veel minder dan werkenden. In steeds meer regio's komt er daardoor

Afscheid nemen van het groeidenken kost gemeenten veel moeite. Collectie: auteur.

een einde aan de groei van het aantal autokilometers. Aanleg van nieuwe wegen om de groei van het autoverkeer op te vangen is daar niet meer nodig.

Omdat de nieuwe ouderen rijker zijn dan vroeger kan de naoorlogse geboortegolf een bron van (regionale) welvaarts-groei worden. De geboortegolf stond indertijd aan het begin van de jongereneconomie. De steeds welvarender wordende jongeren zijn sindsdien een belangrijke afzetmarkt. Nu komt er een snelle groei van de vraag naar goederen en diensten voor ouderen. Er is een groeiende senioreneconomie: woningen, recreatie, toerisme, hulpmiddelen, zorg, enzovoort. De vergrijzing hoeft geen financieel probleem te zijn. De materiële welvaart per persoon blijft stijgen als gevolg van doorgaande stijging van de productie per werkende (de arbeidsproductiviteit).⁷ Het moet mogelijk zijn een deel van deze groei te bestemmen voor eventuele kosten van de vergrijzing. In Nederland sparen wij bovendien zelf voor het bovenwettelijk pensioen. Verder leveren ouderen een bijdrage aan de schatkist door het betalen van belasting bij ontvangst van het gespaarde pensioen.

Door de vergrijzing zal het aantal personen per woning dalen. De bezettingsgraad van gezinnen is immers hoger. Bij een geringe bevolkingsdaling moet

⁷ Free Huizinga en Bert Smid, *Vier vergezichten op Nederland; productie, arbeid en sectorstructuur in vier scenario's* (Den Haag 2004) 15-16.

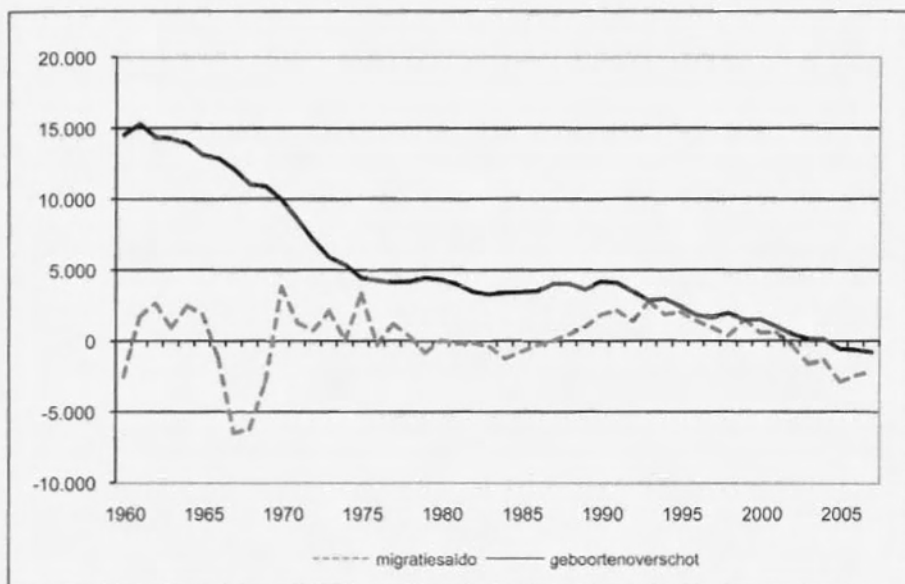
het aantal woningen daarom toch nog groeien, maar als de bevolkingsdaling sterker wordt of lang aanhoudt komt er een eind aan de groei van het aantal benodigde woningen. In Zuid-Limburg, waar het aantal inwoners behoorlijk daalt en waar de woningverdunding als gevolg van vergrijzing al sterk is opgetreden, is er vrijwel geen behoefte meer aan nieuwe woningen. De kwaliteit van de woningvoorraad moet wel aangepast worden aan de veranderende woonwensen. Renovatie, herstructurering, sloop en vervangende nieuwbouw worden steeds belangrijker.

Omschakeling van het beleid

Als een gemeentebestuur geconfronteerd wordt met het verschijnsel van bevolkingsdaling is vaak de eerste reactie: 'Dat kan niet waar zijn. Die daling is maar tijdelijk'. Deze reactie is begrijpelijk, omdat groei gezien wordt als vooruitgang. Men wil geen bestuurder zijn van een krimpende en vergrijzende gemeente, omdat de gemeentefinanciën en de voorzieningen onder druk komen. Door de daling van het aantal inwoners en met name het aantal jongeren dreigen voorzieningen als basisscholen te verdwijnen. Gemeenten met een dalend aantal inwoners krijgen minder uit het gemeentefonds en kunnen minder verdienen via de verkoop van nieuwe bouwkvavels. Nieuwbouw levert vaak geld op voor gemeenten en woningcorporaties, maar renovatie, herstructurering en sloop kost geld.

Na de ontkenningfase volgt daarom vaak een fase van verzet: 'Wij gaan door met bouwen, zodat de bevolking weer gaat groeien'. Maar verzet tegen bevolkingsdaling heeft nauwelijks effect. Het aantal geborenen is moeilijk te beïnvloeden. Het bouwen van extra woningen heeft alleen zin als er vraag naar is. In een groei regio kan een gemeente nog groeien, bijvoorbeeld door aantrekkelijk te bouwen. Voor een gemeente in een krimpregio is groei over het algemeen geen keuze. De groei van de ene gemeente zal dan tot extra bevolkingsdaling leiden in een andere gemeente. Dit verschijnsel kan aangeduid worden met de term inwonerkannibalisme.

Als maatregelen om de groei te stimuleren niet blijken te lukken, komt de fase van acceptatie en ten slotte wordt de bevolkingsdaling aangegrepen om de voordelen te benutten. Dit proces roept het beeld op van een rouwproces bij het afscheid nemen van het groeidenken. Zo'n rouwproces wordt met name waargenomen bij gemeentebesturen, maar soms ook bij provincies. Het jaar van afscheid nemen van het groeidenken is voor iedere gemeente verschillend, omdat het jaar van het einde van de groei verschillend is en omdat het rouwproces in een verschillend tempo doorlopen wordt. Bewustwording van de realiteit van bevolkingsdaling is de eerste noodzakelijke stap bij de beleidsaanpassing. Men moet uitgaan van realistische bevolkingsprognoses en niet van wensprognoses. Beseft moet worden dat een langzame bevolkingsdaling onder welvarende omstandigheden eerder een zegen is dan een ramp. De druk van groei in kwantiteit kan afnemen en aandacht voor groei in kwaliteit kan toenemen.

Grafiek 1: *Natuurlijke groei en migratiesaldo Limburg, 1960-2005. Bron: CBS, Statline.*

Theo Engelen

Historische achtergronden van de bevolkingsdaling in Limburg in de twintigste eeuw

Het verbaast historici regelmatig te zien hoe blind een samenleving kan zijn voor veranderingen die zich onder haar neus voltrekken. Neem nou de vergrijzing en de dreigende daling van de bevolking die tegenwoordig zijn uitgeroepen tot welhaast nationale rampen. Dit zijn de historische feiten. Rond 1900 begon in Nederland de huwelijksvruchtbaarheid te dalen en dit proces eindigde honderd jaar later met een vruchtbaarheid die op ruim eenderde van het aanvankelijke niveau lag. In diezelfde periode nam de levensverwachting toe met meer dan de helft. Vóór 1950 signaleerde maar een enkeling dat die ontwikkeling noodzakelijkerwijs zou leiden tot ontgroening, tot vergrijzing en dus uiteindelijk tot afname van de bevolking. En pas vanaf 1990 is dit doorgedrongen tot het publieke bewustzijn. Daarom lijkt het er in menige publicatie op alsof we plotseling door deze verschijnselen zijn verrast. Had men eerder oog gehad voor de historische ontwikkeling, dan hadden er eerder maatregelen kunnen worden getroffen die bovendien minder pijnlijk zouden zijn.

Wanneer men spreekt over de bevolkingsdaling in Limburg moet men waken voor een vergelijkbare fout. Ook deze daling is niet uit de lucht komen vallen. Het is waarschijnlijk om die reden noodzakelijk dat er ook over de *historische* wortels van die daling nagedacht moet worden. Laten we eerst vaststellen hoe de tegenwoordige daling tot stand komt. Een bevolking kan immers toe- of afnemen als gevolg van natuurlijke groei of door een positief of negatief migratiesaldo. Grafiek 1 bevat deze informatie vanaf 1960. Na de laatste millenniumwisseling doken beide maten beneden de nul en droegen zo beide bij aan de absolute daling van de Limburgse bevolking. Nu is een negatieve waarde voor het migratiesaldo niet uitzonderlijk. In de afgelopen 40 jaar heeft dit steeds geschommeld rond een klein overschot en een klein tekort. Het is duidelijk dat de meest dramatische ontwikkeling te vinden is in de verhouding tussen geboorten en overlijdensgevallen. Rond 1960 werden er jaarlijks nog 15.000 Limburgers meer geboren dan er overleden. Daarna volgde een forse daling tot beneden de 5000 per jaar en na 1990 zette een nieuwe fase van daling in, waarvan het einde vooralsnog niet in zicht is. In het navolgende komt vooral de afnemende vruchtbaarheid van Limburgse paren aan bod. Dat de natuurlijke groei daardoor negatief werd, is namelijk nieuw aan het fenomeen bevolkingsdaling.

Van huwelijksbeperking naar geboortebeperking

Vanuit historisch perspectief is het verrassend dat Limburg als eerste provincie een krimpende populatie kent. Een onderzoek naar de vruchtbaarheid van alle Europese provincies leert dat er in 1870 zes regio's waren met een zeer hoge huwelijksvruchtbaarheid en in 1900 nog zeven. In beide gevallen hoorde

Limburgs gezin, ca. 1935. Fotocollectie SHCL.

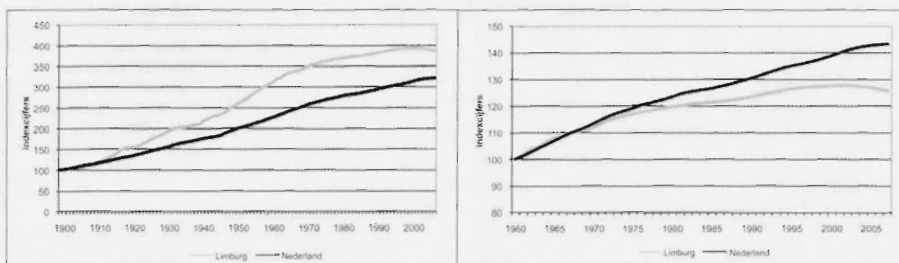
Nederlands-Limburg daarbij.¹ Niet alleen binnen Nederland, ook binnen Europa was de Limburgse vruchtbaarheid aan het einde van negentiende eeuw dus opzienbarend hoog. Dat is meteen de situatie die veel mensen als de normale situatie zullen herkennen: Limburgers of katholieken, wat voor veel waarneemers overigens op hetzelfde neerkomt, hebben in een vaak niet nader gedefinieerd verleden altijd veel kinderen gekregen. Als bewijs haalt men dan van die stereotiepe foto's tevoorschijn van een gezin met vijftien kinderen en ook de schuldige is gemakkelijk te vinden. Natuurlijk was het die vermaledijde pastoor die tijdens huisbezoeken aandrang op het bezet houden van de wieg.

Om te beginnen een korte nuancering van dit beeld. Zelfs Limburgse echtparen getrouwd op het hoogtepunt van de verzuiling, tussen 1919 en 1928, kregen gemiddeld net iets minder dan vijf kinderen.² Bovendien is er al sprake van een langzame, maar structurele daling van de vruchtbaarheid vanaf 1909.³ En wat betreft de rol van de pastoors heeft recent onderzoek uitgewezen dat dit onderdeel van de zielzorg zowel in de ogen van betrokken priesters als in die

1 A.J. Coale, 'The decline of fertility in Europe from the French Revolution to World War II', in: S.J. Behrman (ed.), *Fertility and family planning. A world view* (Ann Harbor 1969) 13.

2 Zie: Th. Engelen, H. Hillebrand en F. van Poppel, *Kindertal naar kenmerken, 1900-1960* ('s-Gravenhage 1989, NIDI Rapport nr. 11).

3 Th.L.M. Engelen, *Fertiliteit, arbeid, mentaliteit. De vruchtbaarheidsdaling in Nederlands Limburg, 1850-1960* (Maastricht/Assen 1987).

Grafiek 2a en 2b: Bevolkingsgroei in Limburg en Nederland vanaf 1900 c.q. 1960

van hun parochianen op zijn minst sterk overdreven wordt en wellicht zelfs een hardnekkige mythe is.⁴ Dat er bij tijd en wijlen een pastoor op huisbezoek kwam staat vast, dat die in enkele gevallen aandrang op een volgende geboorte is gedocumenteerd, maar de omvang en betekenis van deze ingrepen in de privé-sfeer waren, zeker na 1930, minder groot dan de overlevering wil doen geloven.

Deze nuancering neemt niet weg dat Limburg in de eerste helft van de twintigste eeuw de provincie was met de hoogste vruchtbaarheid van het land. In grafiek 2a ziet men dat de omvang van de Limburgse bevolking daardoor sneller steeg dan die van Nederland. Pas rond 2000 toont deze grafiek een vertraging van de groei en vervolgens zelfs een afname van de bevolking. Er is een tweede grafiek nodig om aan te tonen dat de voortekenen van die daling al eerder zichtbaar werden. Deze grafiek 2b omvat een kortere periode, van 1960 tot 2000. Tussen 1960 en 1970 was de groei van Limburg gelijk aan die in Nederland, maar daarna nam de Nederlandse bevolking aanzienlijk sneller toe dan de Limburgse. Wanneer we dus vanuit historisch perspectief iets willen zeggen over de tegenwoordige daling, moeten we ook en vooral dit omslagpunt verklaren. Waarom was de toename van de bevolking tot 1960 zo groot in vergelijking met de landelijke cijfers? En waarom was na 1970 het omgekeerde het geval? Deze vragen handelen vooral over de *aanloop* naar de huidige daling van de bevolking, maar deze aanloop biedt een belangrijke verklaring voor de situatie waarin de provincie zich in het begin van de eenentwintigste eeuw bevindt. Om die te analyseren worden hier eerst de theorieën behandeld waarmee wij de demografische ontwikkelingen van de afgelopen twee eeuwen in dit deel van de wereld doorgaans bestuderen. Daarmee kunnen we bepalen hoe de demografie van Limburg zich verhoudt tot het landelijke beeld en dat van andere landen in West-Europa.

De demografische geschiedenis van West-Europa wordt in de eerste plaats getypeerd door een uniek huwelijkspatroon. Aan het einde van de achttiende eeuw wees Thomas Malthus er in zijn beroemde *Essay on the Principle of*

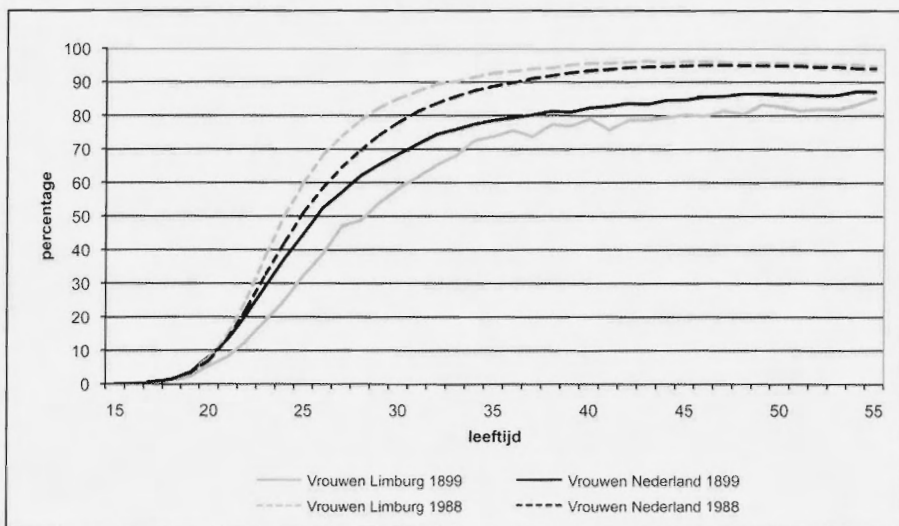
4 Angelo Somers en Frans van Poppel, 'Het vergaan der huwelijkskuisheid - De invloed van priesters op de geboorteregeling onder katholieken in Nederland in de periode 1935-1970', *Mensch en Maatschappij* 78 (2003) 300-330; Angelo Somers en Frans van Poppel, 'Priesters en het veranderend kindertal van de Brabantse katholieken, 1940-1970: een onderzoek naar de beleving van de priesterlijke rol', *Noordbrabants historisch jaarboek* 22-23 (2005-2006) 124-149.

Population reeds op dat elke bevolking een uitweg moet zoeken uit het dilemma waarvoor de natuur haar plaatst.⁵ Wanneer we die natuur zijn gang laten gaan verloopt de toename van de bevolking veel sneller dan de toename van de benodigde bestaansmiddelen. Indien een bevolking dat probleem niet weet op te lossen, is hongersnood het onvermijdelijke gevolg. Malthus constateerde voorts dat 'the civilized states of modern Europe' (we schrijven 1798) adequaat inspeelden op dit probleem. Jonge mensen stelden er het huwelijk uit tot op relatief hoge leeftijd. Voor mannen lag de huwelijksleeftijd dicht bij de 30 jaar, voor vrouwen rond de 25 jaar. Dat was tien jaar ouder dan in andere delen van de wereld. Bovendien bleef een belangrijk deel van de bevolking levenslang ongehuwd. Dit aandeel kon oplopen tot een vijfde van de totale bevolking. Dit huwelijkspatroon stelde op deze manier regels aan het huwelijk, maar zorgde er toch vooral voor dat het aantal vruchtbare vrouwjaren binnen het huwelijk klein werd gehouden. Omdat seksualiteit een voorrecht was voor gehuwden, leidde de huwelijksbeperking automatisch tot vermindering van het aantal geboorten. In 1965 heeft John Hajnal dit patroon voorzien van een meer precieze geografische afbakening. Het werd gepraktiseerd ten westen van de denkbeeldige lijn die men tussen Triëst en St. Petersburg kan trekken.⁶

Ook in Limburg zijn de sporen van deze huwelijksbeperking terug te vinden. Grafiek 3 toont hoeveel procent van de vrouwen op een bepaalde leeftijd ooit gehuwd was geweest. Het betreft dus getrouwde, gescheiden en verweduwd vrouwen samen. Daaruit blijkt dat in 1899 het restrictieve huwelijkspatroon nog volop van kracht was. Zelfs op 55-jarige leeftijd was een groot deel van de Nederlandse en de Limburgse vrouwen nog ongehuwd. De Limburgse bevolking hield zich nadrukkelijker aan het West-Europese huwelijkspatroon dan de Nederlandse als geheel. Op de genoemde leeftijd was 17 procent van de Limburgse vrouwen nooit gehuwd geweest, in Nederland was dit 14 procent. We zagen al dat laat huwen het tweede kenmerk van de huwelijksbeperking was. In vergelijking met Oost-Europese of Aziatische landen lopen de grafieklijnen van 1899 dan ook maar langzaam omhoog. Ook daar zien we dat Limburgse vrouwen later huwen dan het landelijk gemiddelde zou doen verwachten. Op 25-jarige leeftijd was in Limburg pas 33 procent van de vrouwen als bruid voor het altaar verschenen, terwijl dat in Nederland als geheel 45 procent was. Ook de verschillen tussen 1899 en 1988 zijn interessant. In de loop van de twintigste eeuw heeft het hiervoor geschetste huwelijkspatroon zijn invloed verloren. We zien het aan de grafieklijnen die sneller stijgen en dichterbij de 100 procent eindigen. In 1988 trouwden mensen dus jonger en een kleiner gedeelte bleef levenslang ongehuwd.

5 Thomas Robert Malthus, *An Essay on the Principle of Population, As It Affects the Future Improvement of Society* (1798) (New York 1960).

6 Deze auteur legde zijn bevindingen neer in twee publicaties: John Hajnal, 'European Marriage Patterns in Perspective', in: D.V. Glass and D.E.C. Eversley (eds.), *Population in History* (London 1965) 101-143; en J. Hajnal, 'Two kinds of pre-industrial household formation system', in: Richard Wall, Jean Robin and Peter Laslett (eds.), *Family forms in historic Europe* (Cambridge 1983) 65-104.

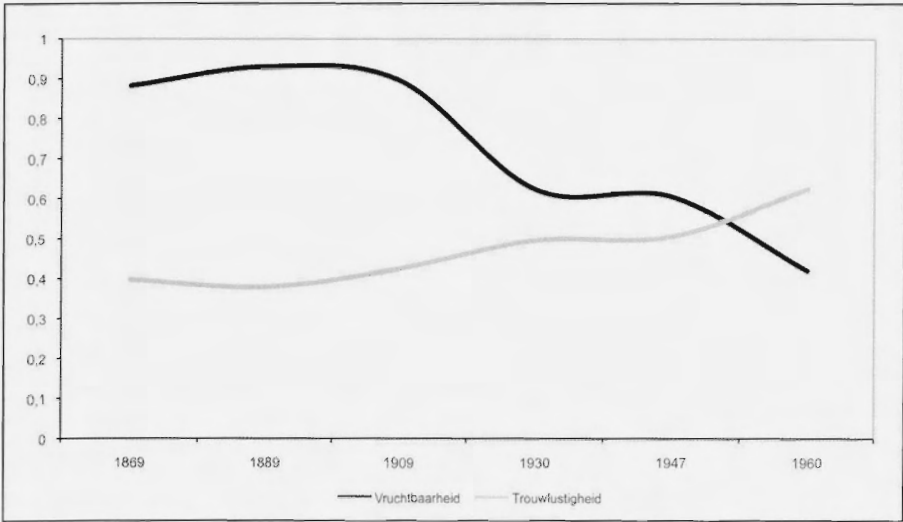
Grafiek 3: Percentage ooit-gehuwde vrouwen in Nederland en Limburg, 1899 en 1988.

Bron: 1899, www.volksstellingen.nl; 1988, CBS, Statline.

De vergelijking van de gegevens voor Nederland en Limburg biedt nog een ander interessant inzicht. In 1899 huwden Limburgse vrouwen later en meer vrouwen bleven levenslang ongehuwd dan in het land als geheel. Op die manier werd voor de relatief hoge vruchtbaarheid binnen het huwelijk gecorrigeerd. In 1988 waren de rollen omgekeerd. Toen leken de Limburgse vrouwen trouwlustiger dan hun tegenvoeters elders in Nederland. Combineren we deze bevinding met wat we weten over de huwelijksvruchtbaarheid dan komen we tot een interessante conclusie. In 1988 waren er in Limburg *meer* vrouwen gehuwd of gehuwd geweest dan het landelijk gemiddelde, maar de vruchtbaarheid was er *lager*. Niet het aantal gehuwde jaren in de vruchtbare leeftijd bepaalde nu nog het kindertal, maar de wensen van de ouders ter zake. Tussen de twee hier aangehaalde jaren had zich een revolutionaire ontwikkeling voorgedaan die schuil lijkt te gaan achter veel aandacht trekkende verschijnselen als de tegelijkertijd optredende economische modernisering en twee wereldoorlogen. Toch was de revolutie waarop ik hier doel, voor de levens van individuele mensen van zeker zo groot belang. Huwelijken hebben tot ver in de twintigste eeuw aantoonbaar geleden onder de constante angst voor zwangerschap.⁷ Met het wegnemen van die angst steeg voor velen de kwaliteit van leven.

De logische vervolgvraag is wanneer en waarom dit gebeurde. De overgang van huwelijksbeperking naar geboortebeperving vond in Nederland plaats in de jaren rond 1900. Het oude systeem was tegen het einde van de negentiende eeuw tegen zijn grenzen opgelopen. Door een forse daling van de zuigelingen-

⁷ Zie hierover onder vele anderen: Marga Kerklaan, *'Zodoende was de vrouw maar een mens om kinderen te krijgen': 300 brieven over het roomse huwelijksleven* (Baarn 1987) en Marloes Schoonheim, *Mixing ovaries and rosaries: Catholic religion and reproduction in the Netherlands, 1870-1970* (Amsterdam 2005).

Grafiek 4: Huwelijksvruchtbaarheid en trouwlustigheid in Limburg, 1869-1960.

Bron: Engelen, Fertilititeit, arbeid, mentaliteit.

sterfte werd het aantal kinderen steeds meer gelijk aan het aantal geboorten en waren er dus minder geboorten nodig om hetzelfde kindertal te bereiken. Tegelijkertijd liep de inkomestroom tussen ouders en kinderen na de invoering van de arbeidswetten en schoolplicht van ouders naar kinderen in plaats van omgekeerd. Hadden ouders het aantal kinderen in deze nieuwe situatie nog op de pre-industriële wijze willen regelen, dan had de huwelijksleeftijd ver boven de 30 jaar moeten komen te liggen en had een kwart van de bevolking levenslang ongehuwd moeten blijven. Daarmee zouden eisen zijn gesteld die geen enkele samenleving haar leden kan opleggen.

Geboortebeperving binnen het huwelijk was het alternatief, zij het een alternatief met vele haken en ogen, zeker in de eerste helft van de twintigste eeuw. Van belang voor onze kijk op de ontwikkeling van de Limburgse bevolking is in elk geval dat de genoemde omschakeling niet in alle regio's en bij alle sociale groepen en religieuze denominaties gelijktijdig plaatsvond. We komen hier uitvoerig op terug. Maar we hebben ook gezien dat de vruchtbaarheid, zelfs in Limburg, vanaf 1900 daalde, waarmee de noodzaak van huwelijksrestrictie kwam te vervallen. Dat alles moge theoretisch zo zijn, maar vinden we de tegen-gestelde ontwikkeling van trouwlustigheid en huwelijksvruchtbaarheid ook daadwerkelijk in Limburg terug? In grafiek 4 hebben we beide verschijnselen samengebracht.⁸ Het is zonneklaar dat de inverse ontwikkeling ook in Limburg is waar te nemen. Vanaf het begin van de twintigste eeuw was er sprake van

⁸ De hier gebruikte maten zijn ontwikkeld binnen het European Fertility Project van Princeton University en houden rekening met leeftijdsopbouw en aandeel gehuwden. Zie de samenvattende bundel van dit project: A.J. Coale en S. Watkins (eds.), *The decline of fertility in Europe: the revised proceedings of a conference on the Princeton European Fertility Project* (Princeton 1986).

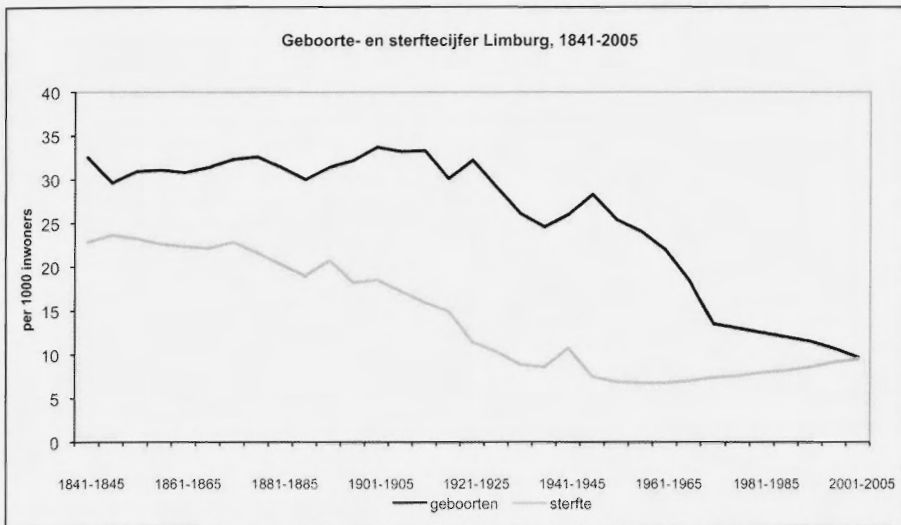
een opwaartse lijn in trouwlustigheid en een daling van de huwelijksvruchtbaarheid. Met andere woorden: ook in Limburg werd de beperking van het kindertal door huwelijksrestrictie vervangen door geboortebeperving binnen het huwelijk.

Demografische transitie

Een andere theorie die vaak wordt gehanteerd om naar de demografische ontwikkelingen van de afgelopen twee eeuwen te kijken, is de demografische transitietheorie.⁹ Kern van deze benadering is de verhouding tussen de geboorte- en de sterftcijfers. Tot en met de achttiende eeuw lagen deze cijfers op een hoog niveau (tussen de 30 à 40 geboortes en sterfgevallen per jaar per 1000 inwoners). Ondanks incidentele sterftecrises was er op lange termijn een evenwicht dat ertoe leidde dat de Europese bevolking eeuwenlang nagenoeg stabiel bleef. Het evenwicht werd doorbroken toen vanaf het einde van de achttiende, en vooral in de negentiende eeuw de voedselproductie verbeterde en er nieuwe inzichten omtrent hygiëne en medisch handelen in zwang kwamen. Als gevolg daarvan daalde de sterfte binnen korte tijd naar een veel lager niveau, terwijl de vruchtbaarheid aanvankelijk op het traditionele niveau bleef. Een grote bevolkingsgroei was het resultaat. De negentiende-eeuwse migratie vanuit Europa naar nieuwe werelden kan mede als een oplossing voor de snel stijgende bevolkingsdruk worden beschouwd.

De daling van de vruchtbaarheid was de volgende stap in de ontwikkeling. Anders dan bij de sterftedaling duurde het geruime tijd voor deze consequentie werd getrokken uit de nieuwe situatie. Het accepteren van geboortebeperving vraagt om ingrijpende mentale veranderingen. Aan dit punt zal ik zo dadelijk meer aandacht besteden. Nu volstaat het te constateren dat volgens de demografische transitietheorie de vruchtbaarheid uiteindelijk weer in evenwicht zal komen met de sterfte, nu op een niveau van rond 10 per 1000 inwoners. Beide verschijnselen zouden dan dus weer voor een stabiele bevolking zorgen. Deze voorspelling was niet gebaseerd op empirisch onderzoek, maar vormde de berekeneerde verwachting van de grondleggers van de theorie. Inmiddels weten we dat die voorspelling bijgezet kan worden in het overvolle museum van verkeerde prognoses. Het geboortecijfer kan wel degelijk *beneden* het sterftcijfer dalen. Aan de daling van de sterfte komt noodzakelijkerwijs een einde. De optie van sterfte af te zien wordt de mens immers niet geboden. Bij de vruchtbaarheid is dat anders. Er is voor vrouwen geen dwingende noodzaak de voor een stabiele populatie noodzakelijke 2,1 kinderen te krijgen. Het theoretisch eindpunt van de vruchtbaarheidsdaling is derhalve 0. In een aantal Europese landen en sinds kort dus ook in Limburg zien we dat de vruchtbaarheid inderdaad zo laag is geworden, dat de bevolking in absolute zin afneemt.

9 Over de oorsprong van deze theorie zijn vele opvattingen. Een mogelijk beginpunt is: Frank W. Notestein, 'Population. The Long View', in: Theodore W. Schultz (ed.), *Food for the World* (Chicago 1945) 36-57.

Grafiek 5: Ontwikkeling van geboorte- en sterftecijfer in Limburg, 1841-2005.

Bron: Hofstee, Korte demografische geschiedenis van Nederland en CBS, Statline.

Ook deze theorie testen we weer in de Limburgse setting. Was er ook hier sprake van een bevolkingsevenwicht dat door een daling van sterfte en vervolgens van de vruchtbaarheid eerst verstoord en dan weer, op een lager niveau, werd hersteld? Aangezien we pas betrouwbare gegevens hebben vanaf halverwege de negentiende eeuw, ontbreekt het zicht op de eerste fase van de transitie. Voor de periode erna is wel nadrukkelijk de grondlijn van de theorie zichtbaar. De lijn van de sterfte daalt al vanaf het begin van de waarneming langzaam en na 1870 snel, terwijl het geboortecijfer dan nog decennia hoog blijft. In Limburg bleef de vruchtbaarheid aanzienlijk langer op een hoog niveau dan elders. De verklaring hiervoor ligt, zoals eerder opgemerkt, niet of maar zeer gedeeltelijk bij de druk die pastoors uitoefenden. Kennelijk was de eeuwenlange beklemtoning van het belang van hoge vruchtbaarheid zo in de katholieke gemeenschap verankerd dat elk lid deze opvatting geïnternaliseerd had. Het beeld rijst op van een gevangenis waaruit de cipiers zich langzaam hebben teruggetrokken, maar waar de gevangenen vooralsnog toch keurig in hun cellen blijven. Ook het in de demografische transitietheorie voorspelde herstel op een lager evenwicht vinden we terug in de periode 2001-2005 toen geboorte en sterfte net beneden de 10 pro mille samenkwamen.

Economische motivatie en mentale acceptatie

Het is tijd voor een tussenbalans. De bevolkingsontwikkeling in Limburg past keurig in het algemene beeld dat we kennen voor Nederland en voor andere landen in het noordwestelijk deel van Europa. In dit hele gebied werd rond de eeuwwisseling van 1900 overgeschakeld van huwelijksbeperking naar geboor-

tebeperking, overal daalde de sterfte vóórdit dit bij de geboorten het geval was, en overal kwamen sterfte en geboorte uiteindelijk weer bij elkaar. De enige wijze waarop Limburg zich onderscheidde, is door het late begin van de omslag en het trage verloop van de vernieuwing tot 1960. En ook na dat jaar was Limburg binnen Nederland opvallend, toen echter door de zeer lage vruchtbaarheid en laatstelijk door het daadwerkelijk dalen van de bevolking. Waarom deed Limburg dezelfde dingen eerst later dan de omgeving en daarna opeens vroeger?

Ik begin met twee concepten die noodzakelijk zijn om tot de beoogde verklaring te komen. Bij de studie van de vruchtbaarheidsdaling stuitte men met enige regelmaat op merkwaardige paradoxen. Zo begon de vruchtbaarheidsdaling in Engeland en Hongarije op ongeveer hetzelfde moment. Zoals bekend was Engeland de pionier van economische vernieuwing, terwijl Hongarije lange tijd gekenmerkt werd door een traditionele economie. Dit was in tegenspraak met de uitgangspunten van de demografische transitietheorie volgens welke nu juist economische modernisering de aanzet tot daling zou geven. Diepgravend onderzoek naar de vruchtbaarheidsdaling in België en Spanje bracht bovendien boven tafel dat de verschillen binnen die landen niet verklaard konden worden door verschillen in economische kenmerken. De doorslaggevende factor was in beide gevallen een taalgrens.¹⁰ Eenzelfde gedrag werd dus eerder veroorzaakt door het spreken van eenzelfde taal (en dus het delen van eenzelfde cultuur) dan door eenzelfde economische activiteit.

Op basis hiervan heb ik in mijn in 1987 verschenen studie over de Limburgse vruchtbaarheidsdaling gewerkt met de begrippen economische motivatie en mentale acceptatie. In principe is gedrag van mensen economisch rationeel. Geen enkele samenleving kan zich permitteren gedurende lange tijd gedrag te vertonen dat oneconomisch is. Soms echter kan gedragsverandering economisch nuttig zijn, maar zijn er overwegingen buiten de economie die zulk gedrag verhinderen. Neem nou de introductie van geboortebeperking. We zagen eerder dat dalende zuigelingensterfte en toegenomen kosten van kinderen het economisch nuttig maakten om minder kinderen te krijgen. Deze motivatie werd aanvankelijk echter niet in daden omgezet omdat de regels van de katholieke kerk geboortebeperking binnen het huwelijk ten strengste verboden. Het gebrek aan mentale acceptatie functioneerde zo als een filter dat de economische motivatie tegenhield.¹¹ We moeten overigens bedenken dat dit filter niet absoluut was. Zoals eerder betoogd was ook in Limburg de vruchtbaarheid al dalende (zie grafiek 4 en 5).

Het was niet alleen de invloed van de katholieke kerk die de introductie van geboortebeperking vertraagde, al wil menigeen dat graag zo zien. De negatieve houding ten opzichte van ingrijpen in de voortplanting en voorbehoedmiddelen was wijd verspreid. In 1911 had minister Regout na lange discussies zijn zedelijkheidswet (officieel 'Wet tot bestrijding der zedeloosheid') door het par-

10 R.J. Lesthaeghe, *The Decline of Belgian Fertility, 1800-1970* (Princeton 1977); J.W. Leasure, 'Factors involved in the decline of fertility in Spain, 1900-1950', *Population Studies* 16 (1963) 271-285.

11 Engelen, *Fertilititeit, arbeid, mentaliteit*.

lement geloodst. Een van de bepalingen van die wet luidde dat het strafbaar was voorbehoedmiddelen aan de man te brengen.¹² Dat lijkt op een verbod uit lang vervlogen tijden, maar pas op 12 juni 1969 werd de voorlichting over en de verkoop van anticonceptiva uit het strafrecht gehaald! Tot op dat moment was geboortebeperking in de ogen van veel mensen niet alleen strafbaar, maar ook moreel laakbaar. Met name condoms werden eerder in verband gebracht met prostitutie dan met een gelukkig echtelijk leven. Voor veel vrouwen betekende de introductie van de anticonceptiepil in het midden van de jaren zestig dan ook vooral een doorbraak in de emotionele sfeer. Voorbehoedsmiddelen werden uit de klandestiene hoek gehaald, omdat ze nu opeens niet meer van onder de toonbank verkocht werden, maar keurig via de huisarts verkrijgbaar waren.

Regionale verschillen

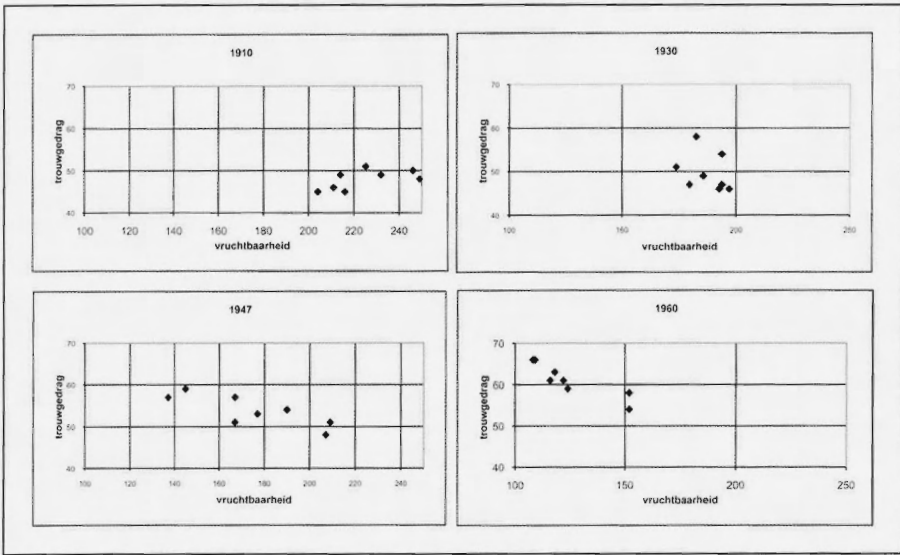
De vruchtbaarheidsdaling in Limburg moge dan een complex geheel van economische en mentale factoren zijn, zeker is ook dat er sprake was van opvallende regionale verschillen. In tabel 1 zijn de economisch-geografische gebieden die het CBS hanteerde voor Limburg als eenheid genomen. We zien dat de stedelijke gebieden Venlo en Maastricht het voortouw namen in de modernisering van de demografie. In 1885 en 1910 onttrokken veel mensen zich in deze plaatsen aan de huwelijksrestrictie en dus was de vruchtbaarheid er relatief hoog. In 1910 had overigens ook de Oostelijke Mijnstreek zich bij de twee steden gevoegd en het deel van Midden-Limburg ten oosten van de Maas. Na 1910 kreeg de vernieuwing de vorm van geboortebeperking binnen het huwelijk en ook toen liepen dezelfde vier gebieden voorop.

	geboorten per 1000 gehuwde vrouwen				
	1885	1910	1930	1947	1960
Noord-Limburg	193	216	197	209	152
Venlo	241	249	180	190	122
Midden-Limburg ten oosten van de Maas	214	232	186	177	116
Midden-Limburg ten westen van de Maas	190	211	193	207	152
Westelijke Mijnstreek	201	214	194	167	118
Oostelijke Mijnstreek	204	246	183	145	109
Maastricht	229	225	174	137	108
Zuid-Limburg	204	204	194	167	124

Tabel 1: *Geboorten per 1000 gehuwde vrouwen in economisch-geografische gebieden Limburg*
Bron: Engelen, Fertiliteit, arbeid, mentaliteit.

Uit de voorgaande beschrijvingen is duidelijk geworden dat vruchtbaarheid en huwelijksgedrag nauw samenhangen in West-Europese populaties. In grafiek

¹² Wet van den 20sten Mei 1911, tot bestrijding van zedeloosheid, *Staatsblad van het Koninkrijk der Nederlanden* 1911, No. 130.

Grafiek 6: Vruchtbaarheid en huwelijksgetrag in onderling verband, Limburgse economisch-geografische regio's

6 zijn daarom de gegevens over deze twee verschijnselen samengebracht voor de economisch-geografische regio's in Limburg. We zien de puntenwolk tussen 1910 en 1960 verschuiven van rechtsbeneden naar linksboven, of wel van een combinatie van hoge vruchtbaarheid en lage huwelijksintensiteit naar lagere vruchtbaarheid en hogere huwelijksintensiteit. De grafiek over het jaar 1947 laat zien hoe verdeeld de provincie op dat moment was. Twee gebieden, Maastricht en de Oostelijke Mijnstreek, vertoonden toen een modern demografisch gedrag, terwijl het noorden van de provincie en Midden-Limburg ten westen van de Maas nog een traditioneel huwelijksleven kenden. In 1960 waren deze laatste gebieden weliswaar verder opgeschoven naar 'linksboven', maar ze vormden nog steeds de hekkensluiters onder de economisch-geografische regio's. De andere gebieden waren in dat jaar weer dicht bij elkaar geclusterd.¹³

Kijken we naar de kenmerken van de onderscheiden regio's dan bieden die aanknopingspunten voor nadere verklaring. De gangmakers voor het nieuwe demografische gedrag, het mijngebied rondom Heerlen en de stad Maastricht, hadden al vroeg de grootste economische motivatie om minder kinderen te krijgen. Het aandeel van de mannelijke beroepsbevolking in de landbouw lag daar vanaf 1910 aanzienlijk lager dan het provinciale gemiddelde, vanaf 1930 zelfs minder dan de helft. Aangezien een bijdrage van kinderen aan de industriële

¹³ Voor wie liever overtuigd wordt door statistische verbanden: de correlaties tussen vruchtbaarheid en nuptialiteit (op het niveau van economisch geografische regio's) bevestigden in 1910 het positieve verband (0,58) en vanaf 1930 steeds sterker het negatieve verband (1930: -0,31, 1947: -0,81 en 1960: -0,90). Daar waar aan geboortebeperving werd gedaan, kon er meer gehuwd worden en vice versa. Berekend op basis van Theo Engelen, 'The fertility decline in the Dutch province of Limburg, 1880-1960: On understanding historical actors in a constrained environment', *The History of the Family. An International Quarterly* 2 (1997) 405-424, aldaar 412.

Door deze muurschildering in de hal van de ondergrondse vakschool van mijnonderneming Laura en Vereniging werden aspirant-mijnwerkers op hun toekomst voorbereid. De boodschap: gezin, kerk en mijn zorgen voor stabiliteit. Bron: Weet je nog Koempel 6, 2004.

arbeid in deze periode nagenoeg nul was, steeg de 'prijs' van kinderen voor de niet-landbouwers nog sterker dan voor landbouwers. Het verwarrende van de situatie is echter dat een meer moderne economische omgeving ook een andere mentaliteit met zich meebracht. De twee genoemde gebieden herbergden bij de Tweede-Kamerverkiezingen van 1933 en 1959 de grootste groep stemmers op niet-confessionele partijen.¹⁴ En dus hadden de inwoners zowel een grotere motivatie voor geboortebeperking als een zwakker filter om die motivatie tegen te houden.

¹⁴ Engelen, 'The fertility decline', 416 en 418.

In een statistische analyse werd vervolgens de relatieve invloed van beide factoren gemeten op de verschillen in vruchtbaarheid tussen de Limburgse gemeenten. Die verschillen konden steeds beter verklaard worden. In 1910 nog maar 24 procent, in 1930 36 procent en in 1960 al 62 procent. De bijdrage van 'economische moderniteit' aan deze verklaring steeg navenant. Het ligt dan voor de hand te concluderen dat economische modernisering leidde tot vruchtbaarheidsdaling. De werkelijkheid is ook nu gecompliceerder. De reeds bestaande verschillen in economische structuur konden hun invloed duidelijker laten voelen omdat het mentale filter dat geboortebeperking tegenhield steeds zwakker werd.¹⁵ In die zin blijkt de invloed van het katholieke geloof, althans in de vorm van zijn spiegelbeeld secularisering, de belangrijkste factor in de Limburgse vruchtbaarheidsdaling tot 1960.

Stuwende achterstand

Dan begint de periode waarin volgens grafiek 2 de Limburgse groei achter gaat lopen in vergelijking met de landelijke. Een uitgebreide behandeling van de aanloop naar dit jaar was nodig om de omslag te begrijpen. Er lijkt in deze provincie sprake te zijn geweest van de wet van de stuwende achterstand. Zoals bij de industrialisering landen die later aan dit proces begonnen, meteen de nieuwste technieken konden gebruiken, zo lijkt Limburg na 1960 een stroomversnelling in de vruchtbaarheidsdaling te hebben meegemaakt. Had Limburg in de jaren vijftig samen met Noord-Brabant nog de hoogste huwelijksvruchtbaarheid van het land, in de periode 1971-1975 kende zij de allerlaagste vruchtbaarheid van de Nederlandse provincies.¹⁶ In ruim een decennium tijd werd dus de klassieke positie van Limburg vervangen door haar tegendeel. Maar niet alleen het kindertal veranderde. Van oudsher was de Katholieke Volkspartij zeker geweest van de Limburgse stemmen. Zo stemde bij de Tweede-Kamerverkiezingen van 1959 nog 80 procent van de Limburgers op deze partij. Ook op dit punt trad een revolutionaire omslag op in de jaren zestig, want in 1972 was dit percentage gedaald tot 44.¹⁷ Tegelijkertijd werd de sterk seculariserende provincie getroffen door economische tegenspoed. In december 1965 hield minister van Economische Zaken Joop den Uyl zijn bekende historische toespraak in Heerlen, waarin hij de sluiting van de mijnen aankondigde. Dat leidde een periode in van langdurige economische stagnatie en grote werkloosheid, met alle sociale gevolgen vandien.

Deze specifiek Limburgse problemen traden op in een tijdperk dat op het gebied van huwelijk en voortplanting in de westerse wereld zoveel veranderingen optraden dat een aantal demografen is gaan spreken van een 'tweede demografische transitie'. De aard van de eerste transitie typeerde men als 'altruïstisch', terwijl de tweede 'individualistisch' zou zijn. In de nieuwe situatie

¹⁵ *Ibidem*, 419-421.

¹⁶ E.W. Hofstee, *Korte demografische geschiedenis van Nederland* (Haarlem 1982) 132.

¹⁷ www.nlverkiezingen.com

stond immers niet meer het gezin centraal, maar het recht op zelfontplooiing van de individuele leden van het gezin. Er deed zich op het gebied van de vruchtbaarheid een overgang voor van preventieve anticonceptie naar 'self-fulfilling' conceptie.¹⁸ Terzelfdertijd verwierven jonge mensen de vrijheid om tijdelijk of permanent ongehuwd samen te wonen en werd het huwelijk als institutie steeds kwetsbaarder. Dat de vruchtbaarheid toen beneden het vervangingsniveau daalde, moet in dat licht worden gezien.

Voor Limburg kwam daar nog bij dat een lange periode van economische tegenspoed de motivatie om kinderen te krijgen negatief beïnvloedde en dat de secularisering de morele rem op het gebruik van voorbehoedsmiddelen volledig had weggenomen. Ik grijp nog even terug op de beeldspraak van de gevangenen die ook toen de cipiers de deuren niet meer sloten, in hun cellen bleven, gewend als ze waren aan het leven in onvrijheid. Toen men in Limburg na 1960 uiteindelijk ontdekte dat de deuren openstonden, stroomde men massaal naar buiten en genoot volop van de nieuwe vrijheid, meer dan de landgenoten die nooit of korter gevangen zaten.

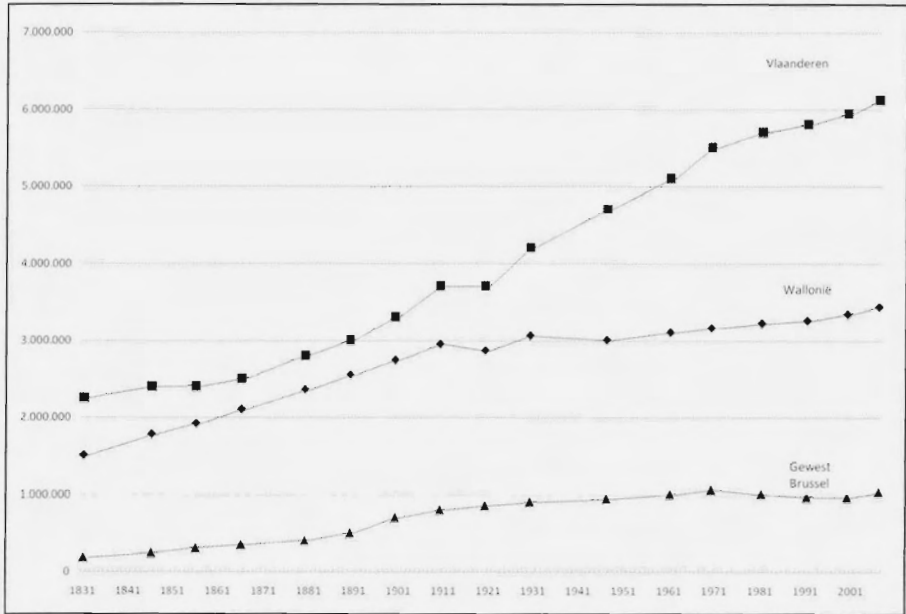
Nu zowel het migratiesaldo als de natuurlijke groei in Limburg negatief zijn geworden, rijst de vraag hoe deze bevolkingsdaling gekeerd kan worden. Die vraag is overigens minder vanzelfsprekend dan menigeen denkt. Is er eigenlijk een dwingende noodzaak om de huidige trend in de bevolkingsontwikkeling om te buigen? Op wereldschaal loopt de bevolking steeds nadrukkelijker op tegen de Malthusiaanse grenzen, die, nadat ze een tijdje uit de mode waren, door de Club van Rome weer uit de mottenballen zijn gehaald. Problemen met voedselvoorziening, uitputting van grondstoffen en klimaatverandering stellen ons voor ongekende problemen die allemaal voortkomen uit de snelle groei van de wereldbevolking. Maar ook dichterbij huis klinken steeds vaker de klachten over een land dat als te vol wordt ervaren. In het licht van deze twee overwegingen hoeft een daling van de bevolking niet meteen rampzalig te zijn.

Dat is maar goed ook, want het stimuleren van het geboortenpeil is nauwelijks mogelijk. Een blik over onze schouders maakt duidelijk waarom. Eeuwenlang was de geboorte van kinderen een onvermijdelijk gevolg van het hebben van een seksuele relatie. Alleen het aantal binnen het huwelijk doorgebrachte jaren en het lot bepaalden vervolgens hoeveel geboortes er precies geteld konden worden. Met de introductie van moderne geboortenbeperkende middelen en methoden en na een drastische verandering van de mentaliteit kwam de eigen keuze op de plaats van het lot en 'namen' paren eerder kinderen dan dat ze ze 'kregen'.

Nu die keuze ongeveer absoluut is geworden, rijst de vraag waarom men überhaupt nog kinderen zou nemen. Hoge kosten en een beperking van de individuele ontplooiingsmogelijkheden van de ouders vormen een grote barrière. Van economisch voordeel van kinderen is al lang geen sprake meer. Integendeel. De wens om kinderen te 'nemen' moet dus komen uit een andere bron. Of men die nu zoekt in de door de evolutie bepaalde biologische aandrang,

18 D.J. van de Kaa, 'Europe's Second Demographic Transition', *Population Bulletin* 42 (1987) 1-57, aldaar 11.

in een onbewuste behoefte om voort te leven of in de emotionele vervulling van een relatie, feit blijft dat met name vrouwenlevens in de afgelopen decennia zodanig veranderd zijn dat toegeven aan die behoefte steeds moeilijker te combineren is met andere eisen. Wanneer we de ontwikkelingen van de afgelopen eeuw bezien, moeten we de vaak gestelde vraag dus eigenlijk omkeren. Het gaat er niet om te achterhalen waarom vrouwen tegenwoordig minder dan 2,1 kinderen krijgen, maar om de vraag waarom ze er nog altijd 1,6 krijgen. Dat is een heel nieuwe manier om naar de bevolkingsachteruitgang te kijken. Het is mijn vaste overtuiging dat de bevolking in de westerse wereld zijn grootste omvang heeft bereikt en dat een structurele daling onvermijdelijk is. Limburg loopt dit keer voorop en men zal hier dus eerder dan elders merken dat er aan bevolkingsdaling ook vele goede kanten zijn te onderscheiden. Dat is overigens de overtuiging van een historicus en ik realiseer me daarom maar al te goed hoe snel vastliggende patronen drastisch opgeschud kunnen worden. Wat er in Limburg gebeurde gedurende de jaren zestig is hiervan een uitstekend voorbeeld.

Grafiek 1: *Bevolkingsontwikkeling in België, per gewest 1831-2007.*

Bron: *Institut de Démographie, UCL en Nationaal Instituut voor Statistiek.*

Willibrord Rutten

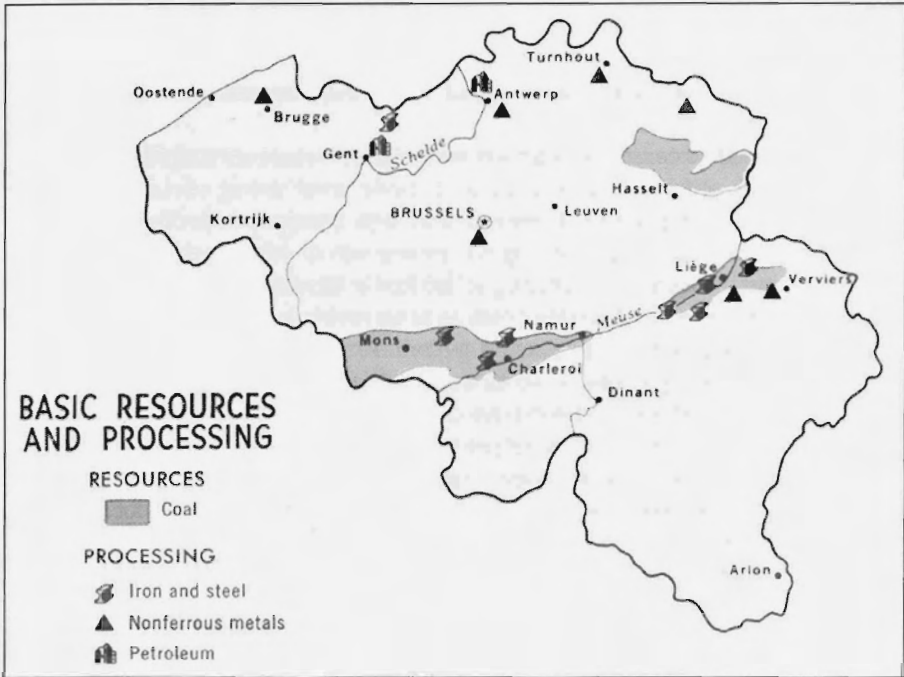
Bevolkingsdaling in Wallonië. De demografische voorsprong van de Walen

Bevolkingskrimp is een demografisch verschijnsel waarmee België, althans het Waalse gewest, al langer vertrouwd is. Al in de jaren dertig van de twintigste eeuw werd Wallonië geconfronteerd met een teruglopende bevolking. Het vraagstuk stond sinds 1945 hoog op de agenda van de Waalse politiek. Deze bijdrage gaat over de bevolkingsdaling in Wallonië. Hoe is het probleem ontstaan en wat waren de achtergronden? Hoe is erop gereageerd en hoe is het vraagstuk op de maatschappelijke agenda gekomen? Welke oplossingen werden er bedacht om de neergaande trend te keren? Speciale aandacht verdient in dit verband het rapport-Sauvy. De Franse demograaf Alfred Sauvy schreef in 1962 in opdracht van de *Conseil Economique Wallon* een rapport om Wallonië van de 'demografische ondergang' te redden. Het rapport-Sauvy heeft destijds in België heel wat stof doen opwaaien, omdat het de staatkundige eenheid van het land ter discussie stelde. Voor Belgische demografen, in ieder geval de Franstalige, geldt het rapport nog altijd als een ijkpunt. Men spreekt van vóór en ná Sauvy.¹ Ook in de Nederlandse pers is het rapport destijds niet onopgemerkt gebleven.

Stormachtige bevolkingsgroei 1830-1910

Grafiek 1 brengt de demografische ontwikkeling per gewest in beeld vanaf het ontstaan van België. Het is een reconstructie, want de huidige administratieve indeling in gewesten bestaat pas sinds 1993: Wallonië, Vlaanderen en het Brussels Hoofdstedelijk Gewest.² Wallonië, de bakermat van de Industriële Revolutie op het Europese vasteland, beleefde in de negentiende eeuw een stormachtige demografische opgang. Het inwonertal van Wallonië is tussen

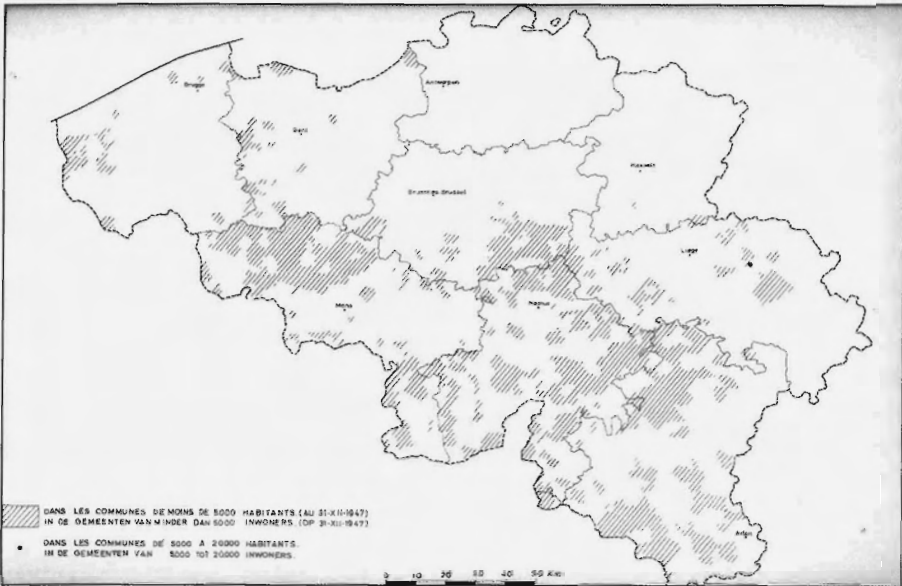
- 1 Robert André, 'Wallonie 1831-1996. D'une forte croissance à une regression potentielles. Deux révolutions démographiques dans un contexte d'immigration de conjoncture', in: *Wallons d'ici et d'ailleurs. La société wallonne depuis la Libération* (Charleroi 1996) 19-51. Michel Loriaux, *Les démographies belge et wallonne au XXe siècle. De la natalité au vieillissement: entre inquiétudes et espoirs* (Université Catholique Louvain-la-Neuve z.j.) zie <http://www.icampus.ucl.ac.be/claroline/backends/>.
- 2 Officiële statistische publicaties uit de tijd vóór de federalisering gaan uit van de Belgische eenheidsstaat en onderscheiden alleen provincies en arrondissementen. De moeilijkheid is dat het huidige Brussels Hoofdstedelijk Gewest niet samenvalt met het vroegere arrondissement Brussel, dat groter was. In de historische bronnen die ik heb gebruikt, bedoelt men met het tweetalige 'gewest' Brussel het oude arrondissement Brussel, dat wil zeggen het gebied van het huidige hoofdstedelijke arrondissement plus het bestuurlijke arrondissement Halle-Vilvoorde, dat sinds de federalisering bij Vlaams-Brabant hoort. Onder het gewest Vlaanderen verstaan wij de vier Vlaamse provincies plus het Brabantse arrondissement Leuven. Wallonië bestaat uit de vier Waalse provincies Luik, Luxemburg, Namen, Henegouwen plus het Brabantse arrondissement Nivelles (Nijvel). De provincie Luik werd in 1920 uitgebreid met de Oostkantons die Duitsland aan België heeft afgestaan. Zo kreeg Wallonië er opeens circa 60 duizend inwoners bij. In 1963 bij de definitieve vaststelling van de taalgrens is het verloop van de provinciegrenzen aangepast aan de nieuwe situatie. Zo werden de Voergemeenten overgeheveld van Luik naar Belgisch-Limburg, terwijl Moeskroen van West-Vlaanderen naar Henegouwen ging. Zo zijn er nog meer voorbeelden, maar de wijzigingen hebben geen grote gevolgen voor demografische getalsverhoudingen tussen de drie gewesten.

Kaart 1: Samber-en-Maas Vallei of 'sillon industriel' in 1968.

1831 en 1910 zo goed als verdubbeld. De bevolkingsgroei speelde zich vooral af in de smalle, langgerekte industriële zone van Wallonië, die bekend staat als de *sillon industriel* of Samber-en-Maas Vallei (zie kaart 1). Deze begint in Verviers in het oosten, volgt de rivierdalen van de Vesder, Maas, Samber en Hene in westelijke richting om uit te komen in de Borinage in het westen. Wij onderscheiden de industriële centra Verviers, Luik, Hoei, Namen, Charleroi, La Louvière en Bergen (Mons). Tegenwoordig woont hier ongeveer tweederde van de bevolking van het Waalse gewest.

Delen van Wallonië kregen echter al in de negentiende eeuw met bevolkingskrimp te maken onder invloed van de trek van het platteland naar de stad. Terwijl de bevolking van Wallonië als geheel nog groeide, waren uitgestrekte delen van het Waalse gewest sinds 1880 het toneel van een structurele bevolkingsdaling (zie kaart 2, gearceerde gebieden). De kaart beoogt slechts te laten uitkomen in welke gebieden de bevolkingsaanwas ononderbroken negatief was, gerekend over het tijdvak tussen 1880-1947. De omvang van de daling doet er even niet toe. Vooral kleinere, rurale gemeenten in de Ardennen, die geïsoleerd lagen ten opzichte van de industriële ontwikkelingskernen, werden door de bevolkingsdaling getroffen. Deze gemeenten, op één na allemaal met minder dan 5000 inwoners, lagen vooral in de provincies Namen en Luxemburg, voorts in de Brabantse Ardennen en in het westen van Henegouwen. De rurale exodus had te maken met de aantrekkingskracht van Brussel en van de industriële

Kaart 2: *Continue bevolkingsdaling. Belgische gemeenten, 1880-1947.*

Bron: Atlas van de Nationale Survey, tome I, ed. Ministerie van Openbare Werken, Bestuur van de Stedebouw en de Ruimtelijke Ordening. Losbladig (c. 1953).

centra in Wallonië. De aantrekkingskracht van deze centra op het Vlaamse platteland was niet minder groot, maar dit leidde daar niet tot een gestage achteruitgang van het inwonertal. Integendeel, grote delen van Vlaanderen waren gedurende de geobserveerde periode (1880-1947) het toneel van een ononderbroken bevolkingsaanwas, ondanks de trek naar de steden.

Wij stellen vast dat er achter de enorme bevolkingsgroei van het Waals gewest een grote diversiteit schuil ging op plaatselijk vlak. Tegenover gestage bevolkingsgroei langs de industriële oost-west as stond bestendige bevolkingsdaling in de Ardennen en Midden-België.

Stagnatie en krimp (1920-1947)

De Eerste Wereldoorlog was een keerpunt in de bevolkingsgeschiedenis van Wallonië. Na decennia van continue groei werd heel het gewest vanaf 1920 geconfronteerd met stagnatie en krimp (zie grafiek 1). De terugloop tussen 1910 en 1920 lijkt nog een incident, waaraan de oorlog schuldig was. Ook in Vlaanderen maakte de groei van de bevolking pas op de plaats. Door een combinatie van factoren – oorlogsgeweld, hogere (kinder)sterfte, een dip in de geboortecijfers en een emigratieoverschot – ging in heel België door de oorlog een demografisch potentieel van circa 600 duizend zielen verloren.³ Maar toen

3 Ernest Mahaim, ed., *La Belgique restaurée. Etude sociologique* (Brussel 1926) 61-69; gederfde natuurlijke aanwas 382.000 eenheden, berekend emigratieoverschot (1913-1920) 215.000 eenheden.

de vrede eenmaal was hersteld, pakte Vlaanderen de draad weer op, terwijl in Wallonië de bevolkingsgroei vertraging begon te vertonen. De ruime geboorteoverschotten die men vóór 1914 gewend was, kwamen niet meer terug in dezelfde omvang. In 1932 bereikte Wallonië voorlopig zijn grootste omvang van naar boven afgerond 3,1 miljoen inwoners, waarna de bevolking langzaam begon af te nemen. Tussen de beide wereldoorlogen kwamen er in Wallonië steeds meer gebieden bij waar de daling van de bevolking structureel was. In de rurale gebieden van Hoog-België was de natuurlijke aanwas vanaf 1930 dermate geslonken dat er geen compensatie meer was voor de vertrekoverschotten die, zoals reeds gezegd, structureel waren sinds eind negentiende eeuw.

Nog opmerkelijker is de bevolkingsontwikkeling in de *sillon industriel*. De industriële slagader van Wallonië kampte tussen 1930 en 1947 met een negatieve natuurlijke aanwas. Waar in deze zone nog behoorlijke vestigingsoverschotten bestonden, bleef de bevolking groeien. Dit was het geval in de arrondissementen Luik en Namen. Maar in de overige arrondissementen langs de industriële oost-west as waren de vestigingsoverschotten te gering om de natuurlijke verliezen ongedaan te maken.⁴ Met name de arrondissementen Mons en Charleroi, de grootste industriële centra, kregen vanaf 1930 te maken met een substantiële daling van hun inwonertal.⁵

1831	39,7		1947	35,3
1846	41,0		1961	33,8
1856	42,3		1970	32,8
1880	42,7		1981	32,7
1900	41,0		1991	32,6
1920	38,7		2000	32,6
1930	37,8		2007	32,4

Tabel 1: *Bevolking Wallonië als percentage van de totale Belgische bevolking.*

Bron: Frédéric Docquier, 'La démographie wallonne: historique et perspective d'une population vieillissante', in: *Wallonie. Atouts et références d'une région*, Freddy Joris ed. (Namen: Gouvernement wallon, 1995) 111-123, aldaar 112, tabel 1; <http://www.statbel.fgov.be>.

De bevolkingsdaling kwam in de tweede helft van de jaren veertig tot stilstand. In de tussentijd (1930-1947) was Wallonië 57 duizend inwoners kwijtgeraakt.⁶ Op zichzelf was een verlies van nog geen 60 duizend zielen geen spectaculair

4 Bron: *Atlas van de Nationale Survey*, tome II, ed. Ministerie van Openbare Werken, Bestuur van de Stedebouw en de Ruimtelijke Ordening. Losbladig (1964-1982), no. 81-82.

5 De provincie Henegouwen verloor tussen 1930 en 1945 84.327 inwoners.

6 Bron: Demografisch Instituut, Université Catholique Louvain-la-Neuve. Zie Frédéric Docquier, 'La démographie wallonne: historique et perspective d'une population vieillissante', in: Freddy Joris ed. *Wallonie. Atouts et références d'une région*. (Namen: Gouvernement wallon, 1995) 111-123. Waalse activisten zeggen dat het verlies veel groter was, maar die hadden politieke bedoelingen, bijvoorbeeld *Le problème de la dépopulation. Les cahiers des griefs wallons; I, publiés par la Commission des Griefs du Congrès National Wallonne* (1945).

getal, maar Wallonië spiegelde zich altijd aan Vlaanderen en daarmee vergeleken overheerste het beeld van demografische achteruitgang. Vanaf 1931 bouwde Vlaanderen zijn numerieke voorsprong gestaag uit. Het aandeel van de Waalse bevolking in het totaal liep terug van bijna 43 procent in 1880 via 35 procent in 1947 naar nog geen 33 procent in 1970 (tabel 1).⁷ Deze cijfers hadden voor de Walen verstrekkende consequenties, omdat ook hun politieke invloed ervan afhing.

Achtergronden

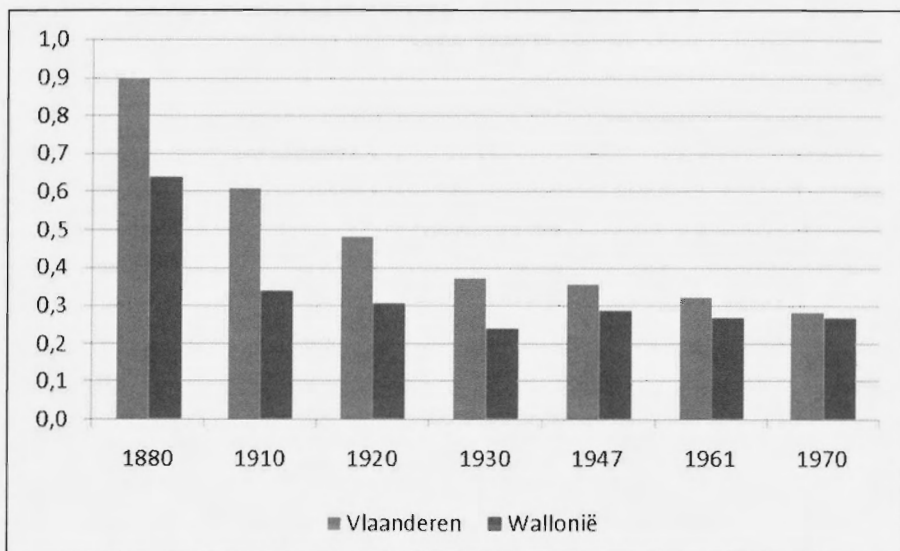
De vroegtijsdige bevolkingskrimp in Wallonië, zoals die zich sedert de jaren 1920 aftekende, had zijn wortels in de negentiende eeuw. De opvattingen over huwelijk en gezin veranderden. Anticonceptie deed zijn intrede. De snelle industrialisering van Wallonië stond aan het begin van een keten van sociale, economische en mentale veranderingen die diep ingrepen in het dagelijks leven van gewone mensen, zoals de opkomst van loonarbeid in fabrieken, de uitholling van het gezinsbedrijf en het verdwijnen van de huisnijverheid, de verstedelijking en de secularisering.⁸ Er ontstonden nieuwe toekomstperspectieven voor bijna iedereen. In deze context van sociaaleconomische modernisering was een groot, kinderrijk gezin niet meer aantrekkelijk. Kinderarbeid was trouwens verboden. In plaats van een bron van inkomsten werd het grootbrengen van kinderen een steeds zwaardere last. Daar kwam nog bij dat door de daling van zuigelingen- en kindersterfte steeds meer kinderen in leven bleven. Een groot gezin stond de stijging op de maatschappelijke ladder in de weg. Jonge stellen realiseerden zich dat zij het aantal geboorten dienden te beperken, als ze hun kans op verbetering van hun lot niet wensten te verspelen. De methoden van anticonceptie waren onzeker – ‘de pil’ was nog niet uitgevonden – maar de geboortebeperving binnen het huwelijk begon aan zijn opmars. Dit is in grote lijnen de achtergrond van de vruchtbaarheidsdaling in de moderne Westerse samenleving.

Wallonië was er in dit opzicht vroeg bij. Al vanaf de jaren 1870 begonnen de vruchtbaarheidscijfers daar af te nemen. De langdurige economische crisis die van 1873 tot 1892 de Waalse industrie teisterde, heeft het proces van geboortedaling bespoedigd. Geboortebeperving was het antwoord van de arbeidsgezinnen op de uitholling van hun levensstandaard.⁹ De modernisering van het voortplantingspatroon had in Wallonië een uitgesproken proletarisch karakter. Toen de economische conjunctuur in de loop van de jaren 1890 weer aantrok, keerden de arbeiders niet meer op hun schreden terug. De geest was uit de fles. Vlaanderen, dat nog lang een agrarisch en katholiek gewest is gebleven, deed voorlopig niet mee aan deze ontwikkeling. Het omslagpunt kwam daar veertig jaar later,

7 Licht afwijkende percentages treffen wij aan bij Robert André, *La population de la Wallonie dans la dualité démographique de la Belgique* (Brussel-Charleroi 1983). Kleine verschillen ontstaan door het al of niet meetellen van de (Duitstalige) Oostkantons.

8 Ron Lesthaeghe, *The decline of Belgian fertility, 1800-1970* (z.p. 1970).

9 Thierry Eggerickx, 'La transition de la fécondité dans le bassin industriel de la région de Charleroi au XIXe siècle: acteurs et motivations', *Revue du Nord* 84 (2002) nr. 347, 753-778.

Grafiek 2: Index huwelijksvruchtbaarheid (I_m) in Vlaanderen en Wallonië, 1880-1970

Bron: Philippe van Praag, 'Demografische ontwikkeling van de Zuidelijke Nederlanden circa 1800-circa 1975', in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden, dl. 10 (Haarlem 1981) 94-105, tabellen 1,3,6.*

omstreeks 1900-1910. Kijken we naar de indexcijfers van het verloop van de huwelijksvruchtbaarheid in Wallonië en Vlaanderen (grafiek 2). Het niveau van de huwelijksvruchtbaarheid in Wallonië was in 1880 al een kwart lager dan in Vlaanderen. In 1910 bedroeg de vruchtbaarheid in Wallonië nog maar de helft van 1880. De daling van de vruchtbaarheid zette zich voort, Vlaanderen volgde de trend op grote afstand.

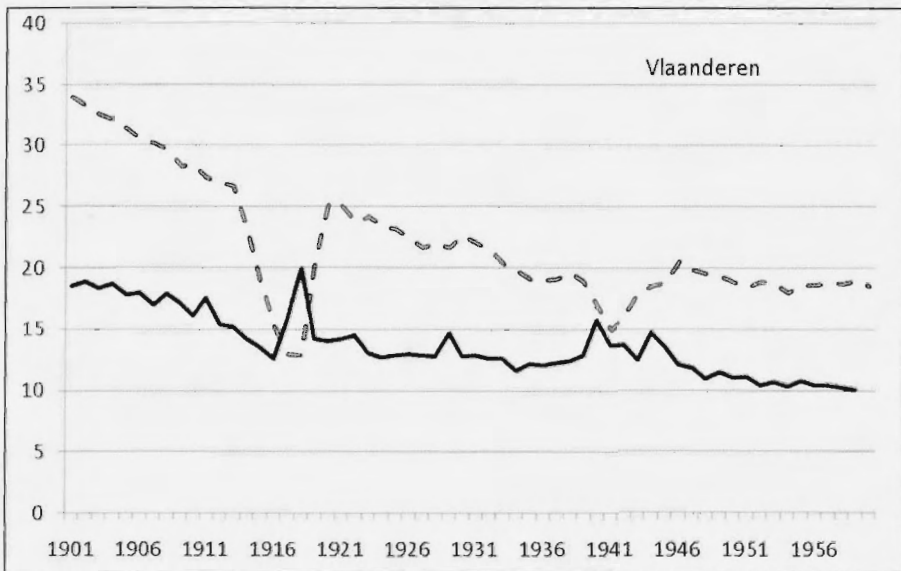
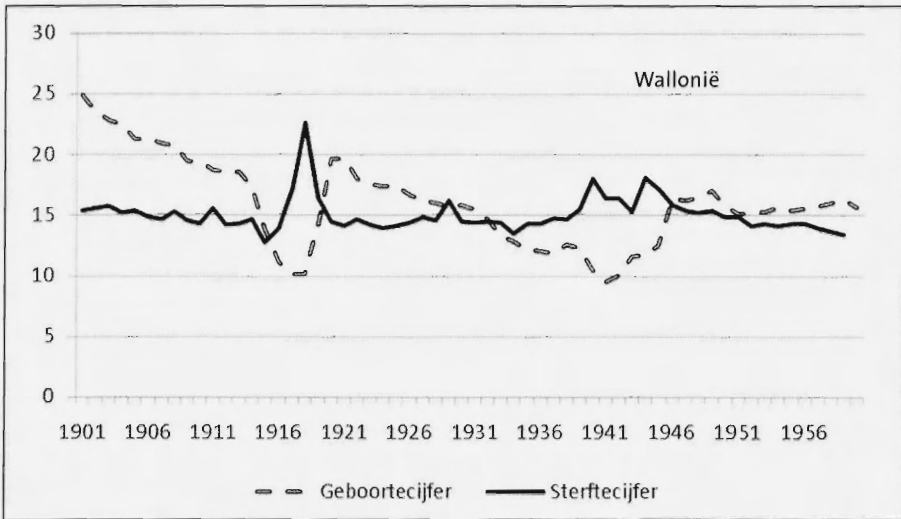
Vanaf 1933 ontwikkelde Wallonië een sterfteoverschot (grafiek 3). Het verschil met Vlaanderen is frappant (grafiek 4). De Waalse vruchtbaarheid kwam nu beneden een kritische grens. Er werden te weinig kinderen geboren om de generaties te vervangen. Aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog varieerde het gemiddelde kindertal tussen 1,8 en 2,0 kinderen per vrouw, terwijl een gemiddelde van 2,1 vereist is om de vervanging van een generatie te verzekeren.¹⁰ De omvang van het sterfteoverschot werd nog versterkt doordat het proces van sterftedaling en stijging van de levensverwachting in Wallonië achterbleef bij Vlaanderen.¹¹

Na de Tweede Wereldoorlog

Na de Tweede Wereldoorlog begon de Waalse bevolking langzaam maar zeker weer te groeien. Zoals wel meer West-Europese landen beleefde Wallonië na de bevrijding een geboortegolf. De vruchtbaarheid begon weer toe te nemen. Het

¹⁰ Docquier, 'Démographie wallonne', 115.

¹¹ André, *La population de la Wallonie*, 43-49.

Grafiek 3-4: Geboorte- en sterfte per 1000 inwoners. Wallonië en Vlaanderen, 1920-1960

Bron: A. Dufrasne, *La situation démographique de la Belgique. Congrès International de la famille et de la population*, (Brussel: Nationaal Instituut voor Statistiek, 1946) 6. [Conseil économique wallon], *Le rapport Sauvy sur le problème de l'économie et de la population en Wallonie* (Liège 1962), annexes, tableau 1.

gemiddeld kindertal per vrouw liep op tot 2,7 rond 1960, maar het was allemaal tijdelijk en ook niet genoeg. Pas in 1961 keerde het inwonertal van Wallonië terug op het niveau van begin jaren dertig. De demografische achterstand ten opzichte van Vlaanderen was intussen nog groter geworden. In 1961 leefde 33,8 procent van de bevolking van België in Wallonië, in 1930 37,8 procent (tabel 1).

De opleving van de vruchtbaarheid ging voorbij toen in de jaren zestig de anti-conceptiepil op de markt kwam. In 1979 bedroeg het gemiddeld kindertal per vrouw nog maar 1,6. Intussen was ook het proces van vruchtbaarheidsdaling in Vlaanderen, dat altijd achterliep bij Wallonië, in zijn laatste fase terechtgekomen. Het perspectief veranderde daardoor. De demografische achterstand van Wallonië ten opzichte van Vlaanderen bleef bestaan, hij werd alleen niet groter. Tegenwoordig ontlopen de Waalse en Vlaamse vruchtbaarheidscijfers elkaar niet veel. Het Waalse cijfer (2004: 1,75) ligt de laatste twintig jaar zelfs een fractie (0,1 kind) boven het Vlaamse gemiddelde (2004: 1,65).¹² In beide gevallen evenwel wordt het vervangingsniveau van 2,1 bij lange na niet gehaald, hetgeen betekent dat beide gewesten naar verwachting vanaf 2030 (Vlaanderen) c.q. 2040 (Wallonië) met een daling van de bevolking te maken krijgen. Wallonië wordt dan voor de tweede keer in haar moderne geschiedenis met bevolkingskrimp geconfronteerd.

Reacties op bevolkingskrimp

Wat waren de reacties die volgden op de eerste episode van bevolkingsdaling? Het duurde een tijd voordat de gevolgen van de vruchtbaarheidsdaling zichtbaar werden. De geboorteoverschotten werden kleiner, maar doordat Wallonië een groot vestigingsoverschot had, bleef de Waalse bevolking groeien in ongeveer in hetzelfde tempo. Vooral de Vlaamse import was massaal. Vlaanderen ging in de negentiende eeuw gebukt onder structurele armoede. Emigratie naar Wallonië, het economisch zwaartepunt van België, was voor werkloze Vlamingen een manier om aan armoede te ontsnappen. In de Borinage en de andere industriële centra in Wallonië was er ruimschoots werkgelegenheid voor ongeschoolde en ongeoeffende arbeidskrachten. In het algemeen was het slecht betaald werk, waar de Waalse arbeiders zich niet meer voor leenden. De Vlaamse inwijkelingen assimileerden snel in hun nieuwe woon- en werkomgeving. De tweede generatie was vaak al volkomen verfranst.¹³

De eerste reacties kwamen kort na de eeuwwisseling. Toen begon het op te vallen dat de Waalse bevolkingsgroei vertraagde. In eerste instantie bepaalden vooral de zedelijke aspecten het debat, waarbij de Walen aansluiting zochten bij het discours dat in Frankrijk reeds aan de gang was, ook een land dat al vroeg met ontvolking worstelde.¹⁴ Geboortebeperking werd bestempeld als een nationale plaag en in één adem genoemd met criminaliteit, drankverslaving en pornografie.¹⁵ Vooral waarnemers uit rooms-katholieke kring kwamen in het geweer. Joseph Demarteau, hoofdredacteur van de *Gazette de Liège*, een katholiek dagblad, was de eerste. In een artikel dat hij in maart 1907 publiceerde, wraakte

¹² <http://www.statbel.fgov.be>.

¹³ Yves Quairiaux, *L'image du flamand en Wallonie (1830-1914). Essai d'analyse sociale et politique* (z.p. 2006).

¹⁴ Jean-Pierre Bardet en Jacques Dupâquier ed., *Dénatalité. L'antériorité Française, 1800-1914*. Communications; nr. 44 (Parijs 1986).

¹⁵ René Lavollée, *Les fleaux nationaux* (z.p. 1909).

hij het neomalthusianisme oftewel geboortebeperking als een kwaad erger dan het socialisme, ja zelfs erger dan het atheïsme: 'Le pays wallon, notre ville [Luik] se suicident lentement mais continûment par la diminution voulue et toujours plus meurtrière de la natalité'.¹⁶ In 1920 verscheen *La Wallonie qui meurt*, een opstel van A. Lemaire over de oorzaken en gevolgen van de geboortedaling.¹⁷ Gezien zijn achtergrond – hij was een pater jezuïet – lag het wel voor de hand dat hij geboortebeperking veroordeelde als een zonde tegen de Schepping. Bijzonder is dat Lemaire ook nog om een andere reden tegen geboortebeperking was: de toekomst van Wallonië stond op het spel. Hij waarschuwde voor de ontvolking die het gewest op termijn te wachten stond. In de provincies Luik en Henegouwen ging de vruchtbaarheidsdaling het snelst. In tientallen gemeenten was de natuurlijke aanwas negatief. De steden Luik en Verviers werden aangehaald als typische voorbeelden van *villes-tombeaux*, grafsteden waar meer mensen kwamen te overlijden dan er geboren werden. De inheemse bevolking was niet meer in staat zich voort te planten, stelde Lemaire vast. Het scheelde dat de Vlaamse immigranten relatief vruchtbare huwelijken hadden, anders zag het er voor Wallonië nog slechter uit.¹⁸ Als er niets veranderde, zouden straks de vreemdelingen van Vlaamse afkomst de overhand krijgen, hetgeen in de ogen van pater Lemaire ongewenst was. Ten eerste, een Vlaamse immigrant, hoe goed ook ingeburgerd, kon nooit een echte Waal worden, 'un Wallon pétillant et luron'.¹⁹ Ten tweede, de Vlamingen namen de Waalse gewoonten als het ging om gezinsplanning snel over. Men moest maar niet teveel rekenen op compensatie via de import van Vlamingen. De Vlaamse immigratie was toch al niet voldoende om de Waalse geboortedeficit geheel te compenseren. Bovendien, zo voorspelde pater Lemaire, zou met de opkomst van de mijnindustrie in Limburg de noodzaak van Vlamingen om over de taalgrens te gaan werken, komen te vervallen. Hij riep de Walen op niet toe te geven aan 'neomalthusiaanse praktijken'. De norm was minstens vijf kinderen per gezin. Zulke ouders waren pas echte Walen, aldus Lemaire.

Ook de ontvolking van het Waalse platteland, die al langer aan de gang was, trok de aandacht, maar de toon was gelijk anders. Ongeveer tegelijk met de brochure van Lemaire verscheen in 1919 een studie over *La dépopulation des campagnes* van Edmond Nicolai (* Verviers 1849 - † Brussel 1927), hoogleraar statistiek aan de Rijksuniversiteit Gent.²⁰ Gespeend van moralisme analyseerde hij de trek van de steden naar het platteland als een sociologisch verschijnsel.

16 Vert.: 'Het Walenland, en ook onze stad, is bezig zichzelf langzaam maar zeker uit te moorden door bewustte geboortebeperking en steeds vaker opzettelijke beëindiging van het ongebooren leven'. Aangehaald bij Robert André, 'Wallonie 1831-1996. D'une forte croissance à une regression potentielle. Deux révolutions démographiques dans un contexte d'immigration de conjoncture', in: *Wallons d'ici, Wallon d'ailleurs. La société wallonne depuis la Libération* (Charleroi: Institut Jules Destrée, 1996) 19-51, aldaar 19.

17 [A.] Lemaire, S.J., *La Wallonie qui meurt. Etude sur la natalité en Wallonie* (Brussel: Action Catholique, 1920).

18 Lemaire, *La Wallonie qui meurt*, 19.

19 Vert. Een sprankelende, vrolijke Waal.

20 Edm[ond] Nicolai, *La population des campagnes. Etude démographique des region rurales, industrielles et urbaines de la Belgique*, tweede herziene en vermeerderde druk (Brussel 1919). Eerder verschenen in *Bulletin de la Commission Centrale de Statistique XXI* (1909/20).

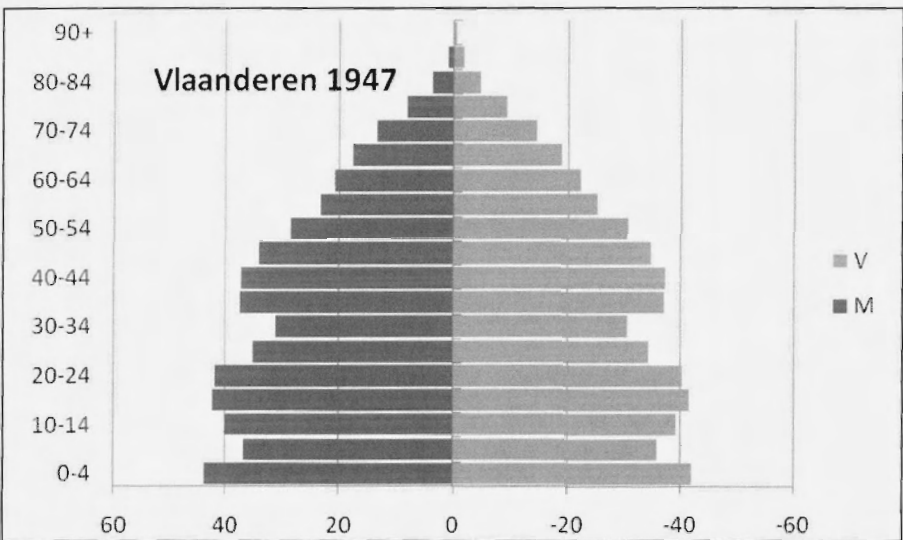
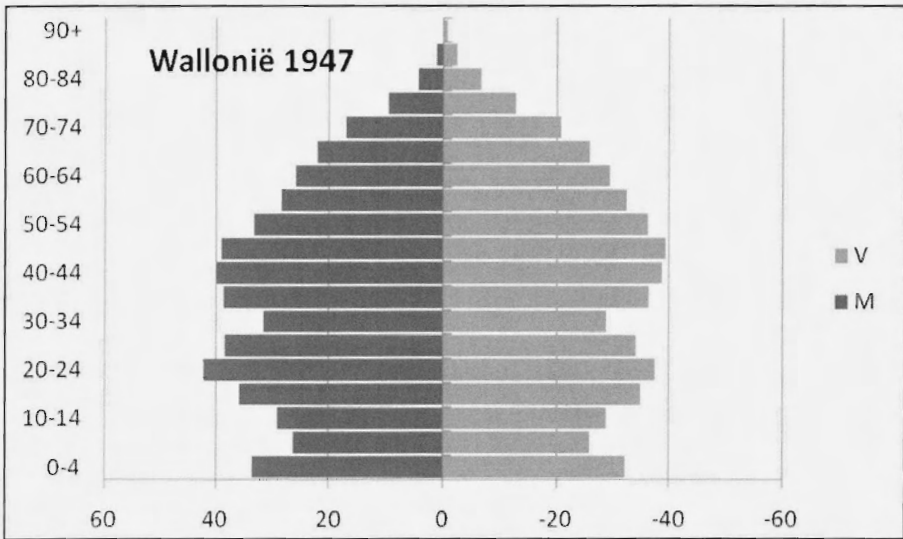
Wij stellen vast: de demografische stagnatie werd sinds begin twintigste eeuw in Wallonië als probleem onderkend. Het lijkt erop dat vooral de katholieke gezindte gevoelig reageerde op de veranderingen. Zedelijke bezwaren werden gekoppeld aan cultuurpolitieke. De vrees voor het verlies van de Waalse invloed en identiteit zat er al vroeg in. Na de Tweede Wereldoorlog vernemen wij weinig meer van de zedelijke bezwaren. Het accent kwam meer te liggen op de economisch-politieke schade van ontgroening en vergrijzing.

Waalse grieven

De *Conseil Economique Wallon (CEW)* had een belangrijk aandeel in het debat over de toekomst van het Waalse gewest na de Tweede Wereldoorlog. De Economische Raad voor Wallonië was een niet-gouvernementele organisatie, opgericht naar het voorbeeld van het Vlaams Economisch Verbond, dat sedert 1926 de sociaaleconomische belangen van Vlaanderen behartigde. De CEW was een breed samengestelde raad, maar in politiek opzicht allerminst neutraal. Zij streefde naar meer autonomie voor Wallonië. Dat was de gematigde stroming. Er was ook een radicale vleugel van de CEW, georganiseerd rond het blad *La Wallonie Libre*, die voorstander was van de aanhechting van Wallonië bij Frankrijk.

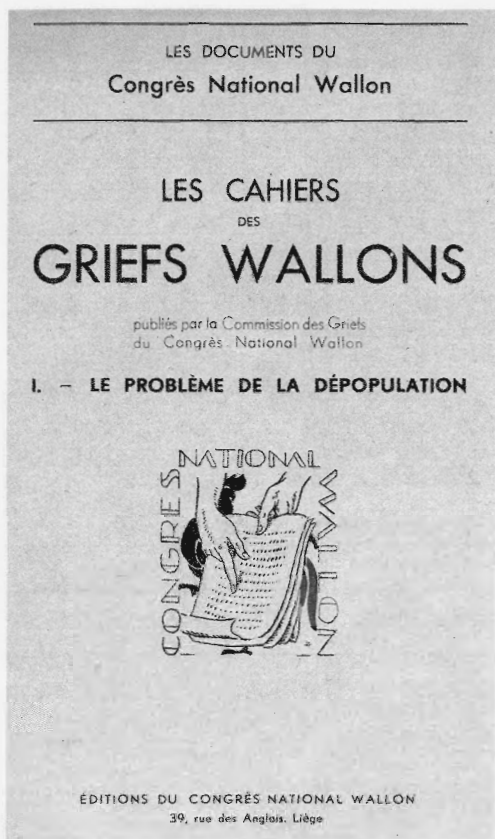
Na de Tweede Wereldoorlog probeerde de CEW allerlei Waalse noden hoog op de politieke agenda van Brussel te krijgen. In oktober 1945 organiseerde zij een Waals Nationaal Congres waar de noodklok werd geluid. Wallonië vergrijsde en als de trend zich voortzette, zou de bevolking van het Waalse gewest omstreeks 1980 met 30 procent zijn gekrompen. De laatste prognose was veel te pessimistisch, maar het was blijkbaar nodig om de publieke opinie wakker te schudden. Bovendien kon men in oktober 1945 nog niet weten dat er een geboorte- en migrantengolf zat aan te komen. Feit is dat de bevolking van Wallonië bezig was te vergrijzen. In 1947 werd er in België weer een volkstelling gehouden, die de bange vermoedens van het Waals Nationaal Congres bevestigde. De bevolkingspiramide van Wallonië zag er heel anders uit dan de Vlaamse: smal aan de basis (leeftijdscategorie 0-20 jaar) en breed aan de bovenkant (> 50 jaar). In Vlaanderen was het precies omgekeerd (grafiek 5-6).

Het Waals Nationaal Congres hield de ontgroening en de vergrijzing mede verantwoordelijk voor de achteruitgang van de Waalse industrie. Vooral de zware industrie en de steenkolenmijnen kampten met een groot personeelstekort. De CEW was bang dat door de haperende arbeidsvoorziening het economisch zwaartepunt zich op den duur zou verleggen naar het volkrijke Vlaanderen. Tegen de bevolkingsdaling en de dreigende afname van de beroepsbevolking moest een dam worden opgeworpen. Socialistische, liberale en andere antiklerikale groeperingen voerden de boventoon in de CEW. Een veroordeling van geboortebepierking hoefde men dus niet te verwachten. In plaats daarvan verwachtte de Waalse Raad meer heil van maatregelen ter verlaging van de zuigelingen- en kindersterftecijfers, betere gezondheidsvoorlichting

Grafiek 5-6: Bevolkingspiramide, 1947. Wallonië en Vlaanderen (inwoners in elke leeftijdsklasse per duizend van de totale bevolking).

en -opvoeding, goedkopere huurwoningen, gratis beroepsonderwijs en andere maatregelen om de kosten van het opvoeden van kinderen te reduceren. Maar voordat deze maatregelen effect zouden sorteren moest er eerst een institutionele dam worden opgeworpen om Wallonië te beschermen tegen de politieke gevolgen van bevolkingskrimp. België moest een federatie worden van gelijkwaardige gewesten.

De ergste nachtmerrie van de Conseil Economique Wallon was dat het economisch zwaartepunt zich zou verleggen naar het volkrijke Vlaanderen. Collectie: auteur.

Steeds vaker gingen in de discussie over de bevolkingsontwikkeling politieke argumenten een rol spelen, naast de economische. De Walen liepen gevaar een etnische minderheid te worden. De zogenaamde minorisering (marginalisering) van Wallonië schreed voort. Het aandeel van de Walen in de totale bevolking, ooit 42 procent, was in 1947 gezakt tot 35 procent en de afkalving zou nog een tijd doorgaan. Hun politieke invloed dreigde ondermijnd te raken. De samenstelling van het parlement was namelijk gebaseerd op de omvang van de bevolking in de kiesarrondissementen, blijkend uit de volkstellingen. Om een voortgaande politieke minorisering van Wallonië tegen te gaan vond na 1947 geen zetelaanpassing meer plaats. Niet minder belangrijk was de dreiging van economische afkalving. Het nationaal inkomen per hoofd van de bevolking in Vlaanderen naderde langzaam maar zeker het Waalse niveau. Het economisch zwaartepunt verplaatste zich naar Brussel en Vlaanderen. De genoemde politieke en economische aspecten mogen we beschouwen als de belangrijkste ontstaansgronden van het bevolkingsdebat dat na 1945 begon. Intussen was

**POURQUOI
LA WALLONIE
RÉCLAME SON ÉQUIPEMENT**

POUR ÉVITER CELA :

SITUATION PROBABLE DE L'ACTIVITÉ INDUSTRIELLE EN BELGIQUE, SI ON CONTINUE À NEGLIGER D'ÉQUIPER LA WALLONIE

POUR RÉALISER CECI :

DÉVELOPPEMENT LOGIQUE DE LA ZONE INDUSTRIELLE WALLONNE, EN VUE DUQUEL CETTE ZONE DOIT ÊTRE ÉQUIPÉE

Imn. G. Thoris, Liège

Tijdens het Waals Nationaal Congres in 1945 publiceerde de Conseil Economique Wallon zijn eerste cahier met Waalse grieven. Collectie: auteur.

de bevolking van Wallonië weer gaan groeien, maar de ontgroening en vergrijzing schreden voort. De CEW bleef het gevoel aanwakkeren dat Wallonië in een demografische crisis verkeerde.²¹ Niet meer het inwonertal als zodanig, maar de onevenwichtige ontwikkeling van de bevolkingspiramide en de scheefgroeiende verhoudingen tussen de actieve en niet-actieve bevolking kwam in het centrum van de aandacht te staan. Even leek het erop dat de CEW in de Vlaamse tegenhanger VEV een bondgenoot had gevonden om de bevolkingsproblematiek te bestrijden. Er verscheen in 1956 een gezamenlijke verklaring waarin de regering werd opgeroepen werk te maken van een meer kindvriendelijk gezinsbeleid en de budgetten voor kinderbijslag te verhogen.²²

²¹ 'La politique familiale belge et la crise démographique wallon', *Revue du Conseil Economique Wallon* 17 (november-december, 1955) 46-52.

²² Déclaration commune du Conseil Economique Wallon en du Conseil Economique Flamand sur le problème démographique et familial', *Revue du Conseil Economique Wallon* 23 (november-december 1956) 31-34.

Oplossingen (het Rapport-Sauvy)

Na een lange aanloop mondde het debat over het bevolkingsvraagstuk uit in het rapport-Sauvy, dat in maart 1962 verscheen.²³ Opdrachtgever van het rapport was de eerder genoemde CEW. Het contact met Sauvy dateerde al uit 1953 toen in het tijdschrift van de CEW een artikel van hem verscheen waarin de demografische wedergeboorte van Frankrijk ten voorbeeld werd gesteld.²⁴ De demograaf en econoom Alfred Sauvy (1898-1990) was directeur van INED, het Franse instituut voor Demografisch Onderzoek in Parijs.²⁵ Sauvy is ook degene geweest die onze woordenschat heeft verrijkt met de term *Le tiers monde*, de Derde Wereld.²⁶ In de jaren zestig en zeventig van de vorige eeuw was hij ook in Nederland een tamelijk bekende publicist. Hij was een verklaard tegenstander van nulgroei, de optie die onder aanhangers van de 'Club van Rome' opgeld deed.²⁷ Als raadgever van de Franse regering was Sauvy sinds 1938/1939 nauw betrokken bij de totstandkoming van de gezins- en bevolkingspolitiek. Evenals Wallonië kampte Frankrijk al vroeg met leegloop van het platteland en demografische vergrijzing. In 1939 werd in Frankrijk de *Code de la Famille* aangenomen die met geboortepremies en allerlei gezinsondersteunende maatregelen beoogde het demografisch tij te keren. Sauvy claimde dat het herstel van de Franse bevolkingsgroei na de Tweede Wereldoorlog in hoge mate de vrucht was van de *Code de la Famille*. Of de claim terecht was, staat nog te bezien. In ieder geval was het een reden om Sauvy te vragen het rapport te schrijven. Hij deed het samen met zijn INED-collega Roland Pressat, die zorgde voor het kwantitatieve fundament. Overigens heeft hij geen gebruik gemaakt van de uitkomsten van de volkstelling die in 1961 in België werd gehouden. De effecten van de geboorte- en immigratiegolf die zich sinds de laatste volkstelling van 1947 in België had voltrokken, konden de schrijvers niet meer verdisconteren. Maar met hun prognose van de bevolking in 1975 zaten zij er niet al te ver naast. Wallonië telde in 1975 niet 3,1 maar 3,2 miljoen inwoners. Het Waalse aandeel in de totale bevolking was niet 32,1 maar 32,8 procent. Veel werk hebben de schrijvers gemaakt van de berekening van de toekomstige ontwikkeling van de beroepsbevolking. Naar verwachting zou het volume van de Waalse beroepsbevolking tot 1975 een verlies lijden van

23 [Conseil Economique Wallon], *Le rapport Sauvy sur le problème de l'économie et de la population en Wallonie* (Luik 1962). Oorspronkelijk verschenen als twee artikelen. R. Pressat, 'Situation démographique de la Wallonie', *Revue du Conseil Economique Wallon* 54 (januari-februari 1962) 2-23 en A. Sauvy, 'Le problème de l'économie et de la population en Wallonie', *Revue du Conseil Economique Wallon* 55 (maart-april 1962) 24-51.

24 A. Sauvy, 'La renaissance démographique française. Un exemple pour la Wallonie', *Revue du Conseil Economique Wallon* 2 (mei, 1953) 14-21.

25 Patrick Festy ed., 'Hommage à Alfred Sauvy', *Population. Revue bimestrielle* 47, nr. 6 (1992).

26 Sauvy lanceerde 'Le Tiers Monde' in een artikel ('Trois mondes, une planète') in het Franse weekblad *L'Observateur* (d.d. 14 aug. 1952): '...car enfin, ce Tiers Monde ignoré, exploité, méprisé comme le Tiers Etat, veut lui aussi, être quelque'. Sauvy schreef daarin dat naar analogie van de Derde Stand – *le Tiers Etat* – in de tijd van de Franse Revolutie, er ooit een moment komt waarop ook de Derde Wereld – *le Tiers Monde* die eeuwig is uitgebuit en geminacht – een plek voor zich zal opeisen op het wereldtoneel.

27 In het Nederlands vertaald en uitgegeven o.a. Alfred Sauvy, *Nulgroei?* (Utrecht-Antwerpen 1975).

*De Franse demograaf en econoom Alfred Sauvy, gefotografeerd tijdens een conferentie in Luik, 1963.
Bron: Wallons d'ici et d'ailleurs, Charleroi 1996.*

per saldo 44 duizend personen, rekening houdend met een geleidelijk teruglopende participatiegraad in de leeftijdsklasse 15-19 jaar als gevolg van verlenging van de scholingsduur (leerplicht). Vlaanderen daarentegen mocht rekenen op een netto aanwas van 90 duizend eenheden.

Het tweede deel van het rapport was van Alfred Sauvy. Wallonië ging geen mooie toekomst tegemoet, zo stelde hij vast, noch in demografisch noch in economisch opzicht. De economische stagnatie werd door sommigen toegeschreven aan de uitputting van de Waalse steenkolenmijnen en de concurrentie van aardolie, maar Sauvy ontkende dat er een verband was. De ontgroening en de vergrijzing waren de werkelijke oorzaak. Bevolkingsgroei en hogere geboor-

tecijfers waren geen doel op zich, maar wel onontbeerlijk met het oog op economische groei. De industrie investeerde bij voorkeur in regio's met een jonge populatie en een ruim aanbod arbeidskrachten. Sauvy haalde het na-oorlogse Nederland aan als een mooi voorbeeld van een land waar groei van de beroepsbevolking (met 13 procent) hand in hand ging met toename van de arbeidsproductiviteit (met 46 procent) en verbetering van de koopkracht (met 40 procent). Om het tij te keren moest er een twee sporenbeleid komen. Spoor één was de verhoging van de geboortecijfers met 20 procent, spoor twee was het opvoeren van de immigratie naar een saldo van 32 duizend per jaar. Als dat slaagde, zou Wallonië weer in de pas lopen met het tempo van de vergrijzing in grote landen als Duitsland en Engeland. Meer was niet haalbaar. Wat betreft het eerste spoor was Frankrijk het lichtend voorbeeld. Het stelsel van geboortepremies, kindertoelagen en fiscale voorzieningen voor gezinnen kon men zo van Frankrijk overnemen. De extra kosten die de verhoging van de kinderbijslag met zich meebracht voor de staatsbegroting, kon men het best bestrijden via een verhoging van de accijns op olieproducten. Dat idee zal de Waalse kolenproducenten wel aangesproken hebben.

Met het tweede spoor, het aantrekken van arbeidskrachten uit het buitenland, had België in de tijd van de zogenaamde kolenslag na de bevrijding ruime ervaring opgedaan: achtereenvolgens werden tewerkgesteld in de steenkoolmijnen: Duitse krijgsgevangenen, *displaced persons* die op de vlucht waren voor het communisme, daarna Italianen, Spanjaarden, Grieken, Portugezen enz. De gastarbeiders zetten in dubbel opzicht zoden aan de dijk. Ten eerste zorgden zij voor een positief vestigingsoverschot, ten tweede leverden zij een positieve bijdrage aan de natuurlijke aanwas van de bevolking, omdat de gastarbeiders hun partners mochten laten overkomen. Gezinsmigratie werd geen strobreed in de weg gelegd. In het rapport-Sauvy wordt hij niet genoemd, maar de geograaf Omer Tulippe, hoogleraar aan de Universiteit van Luik, maakte ooit een interessante berekening van de bijdrage van de allochtone bevolking aan de bevolkingsgroei van het Waalse gewest. Wallonië had in de jaren 1954-1956 ondanks de vergrijzing een geboorteoverschot, maar dit was te danken aan de hoge geboortecijfers van de allochtonen bevolking. Zonder de allochtonen zou de natuurlijke aanwas negatief zijn geweest.

Het rapport-Sauvy mikte vooral op de arbeidsmigratie uit de mediterrane landen. De arbeidsreserve aan de andere kant van de taalgrens liet Sauvy links liggen. Zogenaamd vanwege het taalprobleem kon Wallonië geen beroep doen op Nederlanders, laat staan op Vlamingen. 'Il est dommage que la question linguistique ne permet pas faire appel à des Néerlandais et, à plus forte raison, à des Flamands ...'.²⁸ Daarmee ging Sauvy voorbij aan het feit dat sinds jaar en dag duizenden Vlaamse werkforenzen en ook een paar honderd Nederlandse grensarbeiders de taalgrens overgingen om in Waalse industrie- en bouwsector hun brood te verdienen.

²⁸ Vert. 'Jammer dat de taalproblematiek verhindert dat men een beroep kan doen op arbeidskrachten uit Nederland en vooral Vlaanderen'. Rapport-Sauvy, 53.

Natuurlijke aanwas per jaar. Inclusief en exclusief allochtone bevolking		1954	1955	1956
Wallonië	totaal	4.723	3.331	3.909
	autochtoon	-174	-1.364	-971
Brussel	totaal	1.865	1.857	1.809
	autochtoon	1.579	1.579	1.536
Vlaanderen	totaal	36.745	35.294	36.447
	autochtoon	35.254	33.882	35.033
België	totaal	43.333	40.482	42.165
	autochtoon	36.659	34.097	35.598

Tabel 2: *Natuurlijke aanwas van de bevolking, inclusief en exclusief allochtonen. België 1954-1956 per gewest*
 Bron: Omer Tulippe, *Natalité, mortalité, étrangers. Comité National de Géographie ed., Commentaires de l'Atlas de Belgique, planches 25 et 26 (Brussel 1960) 20-21, tabel 6.*

Het rapport-Sauvy zou waarschijnlijk in de vergetelheid zijn geraakt als hij zich niet had uitgesproken over het communautaire vraagstuk. Hij durfde te beweren dat België in feite geen eenheid was:

... les deux ethnies wallonne et flamande ont leur vie propre. Ce sont des deux êtres vivants, ayant une existence commune, mais ne tendant pas à l'unification et ne s'interpénétrant que très partiellement. En particulier, la langue se perpétue à travers les générations. Les migrations d'une région à l'autre sont faibles de sorte que la frontière entre les deux ethnies varie peu.²⁹

Zijn stelling dat België een duale samenleving was, bracht hem tot de conclusie dat het land een federale structuur nodig had. De eenheidsstaat stond de oplossing van de Waalse demografische crisis in de weg. Sauvy had al afscheid genomen van het idee dat het demografisch deficit van Wallonië een probleem was dat in nationaal verband opgelost kon worden. Het was niet de bedoeling dat Vlaanderen ook zou profiteren van de verhoging van de kinderbijslag. De Vlaamse gezinnen waren al groot genoeg. Om dat te voorkomen moest de Belgische eenheidsstaat op de helling worden gezet, om te beginnen met de federalisering van de gezinsuitkeringen: 'Mais une fois la séparation faite, la Wallonie profiterait intégralement des sacrifices qu'elle supporterait, et du même coup, les accepterait plus facilement'.³⁰

29 Rapport-Sauvy, 38: '[...] Walen en Vlamingen leven apart van elkaar. Het zijn twee gemeenschappen die maar geen eenheid willen worden en waartussen geen wisselwerking bestaat. Men blijft zijn eigen taal spreken, die van generatie op generatie wordt doorgegeven. Er is amper migratie tussen beide regio's, zodat de taalgrens tussen beide etnische groepen nauwelijks verschuift'.

30 Vert. 'Pas na de opdeling van België zal Wallonië volop de vruchten plukken van de offers die van haar worden verlangd, en tegelijk zal het draagvlak daarvoor toenemen'. Rapport-Sauvy, 47.

Reacties op het rapport-Sauvy

Het rapport-Sauvy kwam uit begin maart 1962. Een ongunstiger moment was haast niet denkbaar. De eenheidswetten, een pakket bezuinigingsmaatregelen van de regering-Eyskens, hadden veel sociale onrust gezaaid.³¹ In de winter van 1960/1961 brak er in Wallonië een grote staking uit, waarvan de Waalse vakbondsmen en oud-verzetstrijder André Renard de leiding had. Tijdens heftige confrontaties tussen demonstranten en de rijkswacht vielen aan arbeiderszijde vier doden. Het giste in België. De sociale onrust baarde een nieuwe politieke beweging, de *Mouvement Populaire Wallon* onder leiding van dezelfde André Renard, die een radicale voorstander was van een autonoom Wallonië.³² Het lijkt erop dat de CEW zich door de *Mouvement Populaire Wallon* op sleeptouw liet nemen. Tegelijk laaide de taalstrijd op. In Brussel delibereerde het parlement over de vaststelling van de taalgrens, met alle emoties van dien rondom de overheveling van de Voerstreek van de Franstalige provincie Luik naar de Nederlandstalige provincie Limburg. Het rapport-Sauvy was zeer omstreden, omdat het van België een federale staat wilde maken met vergaande autonomie voor de gewesten. Sauvy joeg daarmee vele groeperingen tegen zich in het harnas, getuige de reacties niet alleen in de Vlaamse, maar ook in de Franstalige pers.³³ De tijd was nog niet rijp voor de federale gedachte. De Vlaamse politiek (met uitzondering van uiterst rechts) weigerde de staatkundige structuur ter discussie te stellen. Het idee om op de nationale begroting middelen af te zonderen voor een afzonderlijke Waalse gezinspolitiek was onbespreekbaar. Het Vlaamse dagblad *De Standaard* dreigde al met sancties: alle Vlamingen die in Wallonië te werk gesteld waren, moesten terug naar Vlaanderen. Dan waren de Walen nog verder van huis. Alleen de Vlaamse Volksunie, de meest rechtse politieke stroming, kon met het voorstel van Sauvy uit de voeten: hoe eerder de gewesten Vlaanderen en Wallonië op eigen benen kwamen te staan, hoe liever. Bij de Franstalige katholieken met als spreekbuis *La Libre Belgique* en *Gazette de Liège* en bij de Franstalige Brusselaars rond het dagblad *Le Soir* viel het postulaat dat België uit twee naties bestond, helemaal in verkeerde aarde. *La Libre Belgique* vond het een toppunt dat het idee uitgerekend van een buitenlander afkomstig was. *Le Peuple*, de krant van de Franstalige socialisten, verklaarde zich eveneens tegen de federalisering. Een regionaal gedifferentieerde bevolkingspolitiek was bespreekbaar, maar alleen met de inzet van provinciale en gemeentelijke subsidies. Zo'n decentrale aanpak kon ook de goedkeuring wegdragen van de Belgische koning, die behoorlijk in verlegenheid was gebracht door de oproep

31 Chantal Kesteloot, 'La Wallonie de la "Question royale" à nos jours (1950-2004)', in: Bruno Demoulin en Jean-Louis Kupper, ed., *Histoire de la Wallonie. De la préhistoire au XXIe siècle* (Toulouse 2004) 311-343, aldaar 317-321.

32 André Renard (1911-1962) was een kopstuk van de socialistische vakbeweging in België, het Algemeen Belgisch Vakverbond (ABVV) of *Fédération générale de Travail de Belgique* (FGTB), die in Wallonië een zeer grote aanhang had onder de arbeiders in de kolen- en staalindustrie.

33 [Centre de Recherche et d'Information Socio-Politiques (CRISP)], *Courrier Hebdomadaire* 156 (25 juni 1962) 1-12.

André Renard (midden) tijdens een manifestatie in Luik, 1962.

Bron: *Wallons d'ici et d'ailleurs*, Charleroi 1996.

om de eenheid van het land op te heffen. De Franstalige christen-democraten rond het blad *Rénovation Wallonne* wilden die weg ook wel bewandelen, zolang federalisering niet haalbaar was. Principieel waren zij geen tegenstander van een federaal België.

Eigenlijk schaarde alleen de Waalse socialistische pers (*La Wallonie* [Luik], *L'Indépendance* [Charleroi]) en de *Mouvement Politique Wallon (Combat)* zich zonder meer achter het rapport-Sauvy en de daarin vervatte gedachte van een federaal België als voorwaarde voor een demografische verjonging van Wallonië.

De politieke spanningen liepen zo hoog op dat de voorstellen van Sauvy door Brussel niet in overweging werden genomen. In plaats daarvan gaf de regering de Luikse econoom Albert Delpérée opdracht voor een nieuw rapport dat reeds in juli 1962 klaar was.³⁴ Hij behandelde de problematiek van de vergrijzing en bevolkingsdaling in een Belgisch kader en richtte de focus helemaal op de dreigende schaarste op de nationale arbeidsmarkt en de negatieve gevolgen daarvan voor de economische groei. Het belangrijkste was de balans tussen de actieve en de inactieve bevolking te herstellen. Aan die andere balans – het demografisch evenwicht tussen Wallonië en Vlaanderen – had Delpérée duidelijk geen boodschap. Zo werd de etnische angel uit de politieke discussie gehaald. Delpérée

34 A. Delpérée, 'Politique de la population et de la famille', *Revue belge de sécurité sociale* 7-8 (juni-augustus 1962) 921-984, aangehaald bij Robert André, 'Wallonie 1831-1996. D'une forte croissance à une régression potentielles', 23.

wilde de immigratie van buitenlandse arbeidskrachten stimuleren om de zware industrie, die grote behoefte had aan goedkope, laaggeschoolde arbeidskrachten, vooruit te helpen. Indirect was daarmee ook een Waals belang gemoeid.

De ontvangst in Nederland

Het rapport-Sauvy is Nederland niet onopgemerkt voorbij gegaan. Vooral de Limburgse pers interesseerde zich voor wat er zich bij de zuiderburen afspeelde. In mei 1962 berichtte *De Nieuwe Limburger* in de context van de kwestie over de Voerstreek dat Wallonië het aan zichzelf had te danken dat het hoogtepunt van haar macht voorbij was: 'Maar de Walen hebben zichzelf verdund ...'.³⁵ Dezelfde krant, spreekbuis van rooms-katholiek Limburg, publiceerde in juni 1962 een uitgebreider artikel dat de conclusies van het rapport-Sauvy met instemming begroette: het neomalthusianisme was de oorzaak van de economische en demografische crisis in Wallonië.³⁶ Weliswaar baseerde de Parijse demograaf zijn conclusies niet op de algemeen christelijke moraal – DNL situeerde Sauvy links van het politieke midden, wat niet juist was – maar dat was niet erg. Christenen met een vaste norm hoorden ook graag van een ander dat ze gelijk hadden: het neomalthusianisme loonde niet. In Nederland heerste welvaart en die was mede te danken aan een evenwichtige leeftijdsopbouw met een brede laag jonge mensen, die veel meer dan de ouderen ontvankelijk waren voor de nieuwste technische ontwikkelingen. De opinie van *De Nieuwe Limburger* kwam er kort gezegd op neer dat Nederland niets te vrezen had van bevolkingsdaling zolang het maar een christelijke natie bleef.

Het *Limburgs Dagblad*, dat veel in de Mijnstreek werd gelezen, concludeerde dat Wallonië zichzelf had gestraft met ontvolking en vergrijzing.³⁷ De socialisten waren daarvoor verantwoordelijk. Gedurende drie generaties had Wallonië onder invloed van marxistisch-materialistische denkbeelden de bronnen van leven laten opdrogen. Als gevolg van geboortebeperving versmalde zich de groep van de actieve bevolking, terwijl de groep van de oudere bevolking, die ten laste kwam van het geheel, steeds breder werd. 'De natuur heeft zich gewroken', kopte het *LD*. Het materialisme heeft Wallonië aan de rand van de afgrond gebracht. Het stimuleren van immigratie werd door het *LD* getypeerd als een noodoplossing, een lapmiddel. Meer heil verwachtte deze krant van een doelmatige gezinspolitiek, bestaande uit verhoogde kinderbijslagen, grotere fiscale tegemoetkomingen voor jonge gezinnen. Maar een afzonderlijke gezinspolitiek voor Wallonië met differentiële gezinsvergoedingen op basis van de gesproken taal, vond het *LD* geen verstandig beleid. Ook Vlaanderen moest instrumenten in handen krijgen om het materialisme en neomalthusianisme op een afstand

35 'Waalse uitval tegen Vlaams "opdringen" in de Voerstreek – Rapport Sauvy moet Wallonië redden', *De Nieuwe Limburger*, 30 mei 1962.

36 'Wallonië raakt door vergrijzing achterop. Technische ontwikkeling vraagt jonge mensen', *De Nieuwe Limburger*, 8 juni 1962.

37 [Jos J.G.], 'De natuur heeft zich gewroken. Bronnen van leven in Wallonië opgedroogd', *Limburgs Dagblad*, 23 maart 1962. Jos Gieten was hoogleraar pedagogiek aan de KU-Nijmegen (1949-1969).

te houden. De belangrijkste bijdrage van het rapport-Sauvy was dat België zich was gaan bezinnen op de schadelijke gevolgen van de materialistische levenshouding van velen van zijn burgers. Kinderrijkdom blijkt echte rijkdom te zijn. Dat was volgens het *LD* de wijze les van het rapport-Sauvy. In een redactioneel artikel werd het nieuwe inzicht nog eens onderstreept: economische beweegredenen voor geboortedaling – het woord geboorteregeling durfde men niet op te schrijven – waren niet steekhoudend.³⁸

Besluit

Sauvy ging er prat op dat hij als statisticus alleen een boodschap had aan cijfers en niet aan ideologieën. Toch kunnen wij ons niet aan de indruk onttrekken dat Sauvy beïnvloed was door de denkbeelden van zijn opdrachtgever, de *CEW*, die een verklaard voorstander was van de federalisering van België. Sauvy gooide de knuppel in het hoenderhok door op te komen voor de sociale federalisering van België, maar de tijd was er niet rijp voor. Zijn plan om met demografische oplossingen de economische en politieke problemen van Wallonië te verhelpen, werkte niet. Eigenlijk kwam het rapport-Sauvy vijftien jaar te laat. Als het in 1947 was verschenen had het de naoorlogse geboortegolf een extra push kunnen geven. In 1962 kondigde de volgende fase van de vruchtbaarheidsdaling zich al weer aan. Spoedig kwam de anticonceptiepill op de markt, waarna de geboortecijfers verder omlaag gingen. Na 1962 ebde het debat over het bevolkingsvraagstuk weg, om plaats te maken voor het debat over de oorzaken van de de-industrialisatie van Wallonië.³⁹ De sterk verouderde structuur en de lage productiviteit van de Waalse industrie was misschien nog wel een groter probleem dan de stagnerende bevolkingsgroei.⁴⁰

Heeft Nederland nog iets geleerd van de demografische crisis in Wallonië? Je kunt niet zeggen dat er geen belangstelling was voor de debatten die zich bij onze zuiderburen afspeelden over de bevolkingsontwikkeling. Afgaande op de reacties in de Limburgse pers versterkte de uitkomst van het rapport-Sauvy het idee dat bevolkingskrimp de vrucht is van moreel verval. Zolang Limburg maar niet zou toegeven aan het materialisme en trouw bleef aan de katholieke leer inzake geboorteregeling, hoefde men niet te vrezen voor Waalse toestanden. Het is opmerkelijk hoe naïef sommige Limburgse opinieleiders waren als zij voor de opgave stonden om nieuwe maatschappelijke verschijnselen te duiden. Nog geen vijf jaar later was ook in Limburg het hek van de dam.

38 'Herzien inzicht', *Limburgs Dagblad*, 23 maart 1962.

39 Philippe van Praag, 'Demografische ontwikkeling van de Zuidelijke Nederlanden circa 1800-circa 1975', 105.

40 Roeland C. van Geuns, *De transformatie van een oud industriegebied. Wallonië, voorbeeld of geval apart?* Diss. Universiteit van Amsterdam (1990).

De stad Zierikzee gezien vanuit het zuiden. Kopergravure van J.C. Philips, 1743. Zeeuws Archief, Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen, Zelandia Illustrata, cat.nr. ZI-II-1897.

Paul Brusse

De bevolkingsdaling in Middelburg, Vlissingen en Zierikzee aan het eind van de achttiende en het begin van de negentiende eeuw. Een ramp voor Zeeland?

Tussen 1750 en 1850 maakte Zeeland een bijzondere ontwikkeling door. In die periode kampte de provincie met een dramatische ontstedelijking. De drie grote steden Middelburg, Zierikzee en Vlissingen verloren na 1750 een groot deel van hun inwoners en hoewel zij zich na 1815 enigszins herstelden, was het aantal stedelingen in 1850 nog steeds veel kleiner dan in 1750. Deze Zeeuwse ontwikkelingen waren niet uniek. Ook buiten Zeeland daalde het aantal inwoners van de steden. Amsterdam verloor meer dan veertigduizend inwoners (20 procent) tussen 1795 en 1815; Haarlem, Enkhuizen en Hoorn raakten al ruim voor die tijd veel inwoners kwijt.¹

Na 1650 stagneerde in heel Nederland de bevolkingsgroei. Tot die tijd groeide de bevolking van Nederland van maximaal ongeveer een miljoen inwoners omstreeks 1500 naar maximaal 1,9 miljoen halverwege de zeventiende eeuw, dus bijna een verdubbeling. Honderd jaar later, in 1750, waren daar slechts zo'n vijftigduizend mensen bijgekomen en in 1800 kwam het bevolkingsaantal niet boven de 2,1 miljoen uit. Daarna groeide de bevolking sneller, maar meer op het platteland dan in de steden. De stad won zijn sterke positie tot na 1850 niet terug.²

Deze demografische stagnatie is in verband gebracht met de economische neergang van de Republiek na de gloriejaren van de Gouden Eeuw. Handel en nijverheid hadden het moeilijk en aangezien die vooral stedelijke aangelegenheden waren, kregen de steden de grootste klappen. Maar er waren ook ontwikkelingen die deze neergang compenseerden of dempten, zoals de grote levering van koloniale waren aan het Duitse achterland, de groei van de Nederlandse scheepvaart in Europa en het herstel van de landbouw na 1750, zo schrijven De Vries en Van der Woude in hun overzichtswerk over de economische geschiedenis van Nederland tussen 1500 en 1815.³ Er is over die herstelperiode in de landbouw al veel geschreven,⁴ maar er was daarbij weinig aandacht voor het compenserende effect van deze ontwikkeling op de economie als geheel.⁵ Men moet bedenken dat de landbouw aan het eind van de achttiende eeuw een belangrijke economische sector was, waarin zo'n 40 procent van de Nederlandse beroepsbevolking werkte.

1 Jan de Vries en Ad van der Woude, *Nederland 1500-1815. De eerste ronde van moderne economische groei* (Amsterdam 1995) 85-87; Thomas Poell, 'Het einde van een tijdperk. De Bataafs-Franse tijd 1795-1813', in: Willem Frijhoff en Maarten Prak ed., *Geschiedenis van Amsterdam. Zelfbewuste stadstaat 1650-1813* (Amsterdam 2005) 429-500, aldaar 491.

2 P. Kooij, 'Stad en platteland', in: F.L. Holthoorn, *De Nederlandse samenleving sinds 1815. Wording en samenhang* (Assen/Maastricht 1985) 93-119, aldaar 95; De Vries en Van der Woude, *Nederland*, 71, 72.

3 De Vries en Van der Woude, *Nederland*, 784.

4 Zie bijvoorbeeld Jan Bieleman, *Boeren in Nederland. Geschiedenis van de landbouw 1500-2000* (Amsterdam 2008).

5 Een uitzondering is: Jan Luiten van Zanden en Arthur van Riel, *Nederland 1780-1914. Staat, instituties en economische ontwikkeling* (Amsterdam 2000).

De opgang van de landbouw was niet gering. Tussen 1795 en 1817 maakten de boeren gouden tijden mee en werden ze welvarend dankzij de zeer hoge prijzen voor landbouwproducten. In 1817 stortten de landbouwprijzen in, maar na 1825 was er een krachtig herstel. De toenemende rijkdom is te zien aan de veranderende materiële cultuur op het platteland.⁶ Dit alles wijst erop dat er in de periode tussen 1750 en 1850 een proces van ontstedelijking en ruralisatie plaatsvond.

De casus Zeeland

Vanaf 2006 is een onderzoeksteam dit fenomeen in Zeeland aan het onderzoeken.⁷ De veronderstelling is dat er in deze provincie na 1750, toen het inwonertal van de steden sterk daalde, niet zozeer sprake was van economische neergang maar van een verschuiving van het economische gewicht van de stad naar het platteland. Het onderzoek loopt tot eind 2010, zodat de eindresultaten nog even op zich laten wachten. Wel is er al veel bekend over de demografische ontwikkelingen in Zeeland en enkele gevolgen daarvan. In dit artikel worden die beschreven aan de hand van de volgende vragen. Met hoeveel mensen nam de bevolking in de Zeeuwse steden aan het eind van de achttiende en het begin van de negentiende eeuw af? Hoe ontwikkelde de bevolking zich op het platteland? Deze gegevens zijn nodig om de urbanisatiegraad te bepalen, het cijfer dat aangeeft hoeveel mensen er naar verhouding in de stad woonden. Vanaf wanneer vond ontstedelijking plaats en waarom? Spelen daarbij naast economische ook politieke gebeurtenissen een rol? Nam de emigratie uit de stad toe, en zo ja, waar gingen de stedelingen dan heen? In hoeverre zochten stedelingen hun heil op het platteland toen het slechter ging met de stad? Was er in die zin letterlijk sprake van een verschuiving van stad naar platteland? Wie vertrokken er eigenlijk: waren dat de rijken, de armen of vooral de middengroepen, en welke beroepen hadden deze mensen? Was er sprake van verpaupering in de stad als gevolg van de bevolkingsdaling? Het maakt nogal verschil of de paupers vertrokken of de welvarenden. Als alleen de armen vertrokken, nam de welvaart in de stad verhoudingsgewijs zelfs toe. Werd het platteland rijker? De afsluitende vraag is: hoe rampzalig was deze stedelijke neergang voor de provinciale economie?

De balans tussen stad en platteland

In 1878 publiceerde G.A. Fokker een artikel over de loop van de bevolking van Middelburg vóór 1795. Hij kwam met spectaculaire cijfers. Middelburg zou in de zeventiende eeuw 30.000 inwoners hebben geteld, waarvan er in 1795 nog

6 Paul Brusse, *Overleven door ondernemen. De agrarische geschiedenis van de Over-Betuwe 1650-1850* (Wageningen 1999) 319-357.

7 Het betreft een NWO-project onder leiding van prof. dr. Wijnand Mijnhardt en dr. Paul Brusse met als titel: *De balans tussen stad en platteland; desurbanisatie en de opkomst van een agrarische samenleving: Zeeland 1700-1860*. Zie voor meer informatie over dit project: *Archief 2006. Mededelingen van het Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen*.

Jaar	Middelburg	Vlissingen	Zierikzee
1705	17.000		
1750	17.000	6.000	
1752			10.500
1772		5.918	
1773		5.857	
1779		6.009	
1786	17.000	5.411	6.588
1789		5.311	
1795	17.700	5.691	6.086
1807	11.400	6.309	5.980
1810	12.100	4.840	6.281
1815	11.500	4.538	6.260
1820	11.400	6.380	6.327
1829	13.000		
1850	13.700	9.470	7.072

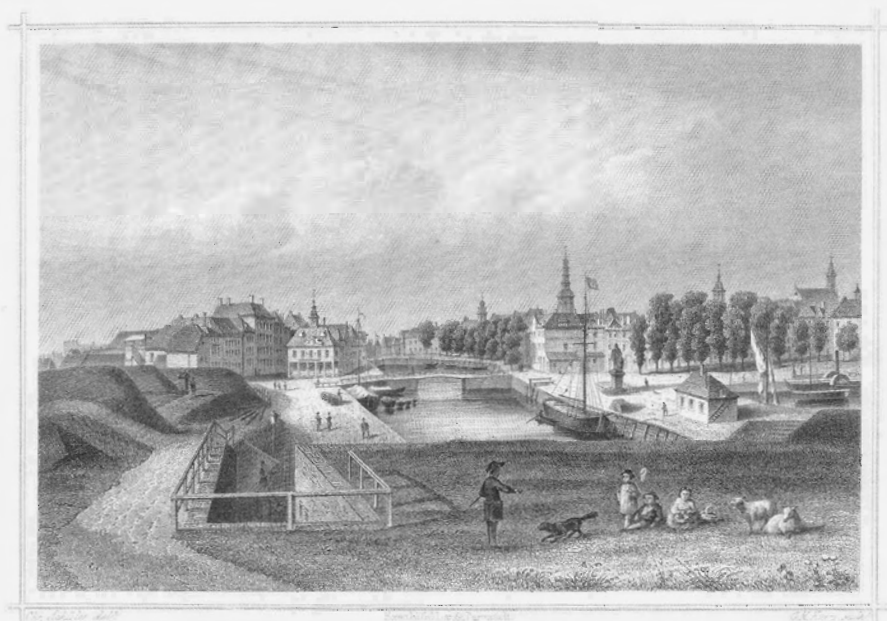
Tabel 1. Het aantal inwoners van Middelburg, Vlissingen en Zierikzee, 1705-1850

Bronnen: Middelburg: Paul Brusse, 'Het plotselinge verval van Middelburg na 1795', *Archief. Mededelingen van het Koninklijk Zeeuwsch genootschap der Wetenschappen (2006) 55-73, aldaar 66*; Vlissingen: Zeeuws Archief: *Archief Gewestelijke Besturen (AGB)*, inv. nr. 738; *Archief Prefectuur (AP)*, inv. nr. 73; *Verzameling Verheye van Citters (VVC)*, inv. nr. 11a; *Archief Provinciaal Bestuur van Zeeland 1813-1850 (APBZ)* inv. nr. 2672. *Gemeentearchief Vlissingen: Archief van het Gemeentelijk (stedelijk) Bestuur Vlissingen (AGBV)*, 5159; J.C. Ramaer, *Geschiedkundige atlas van Nederland. Het koninkrijk der Nederlanden 1815-1931, bijlage 1 ('s-Gravenhage 1931)*; Priester, *Zeeuwse landbouw*, 477; www.volkstellingen.nl; aantal 1750 is geschat; Zierikzee: *Tegenwoordige Staat der Vereenigde Nederlanden, vervolgende de beschrijving van Zeeland, 2 delen (Amsterdam 1751-1753)*; AGB, inv. nr. 738; APBZ, inv. nr. 2672; Ramaer, *Geschiedkundige atlas*; Priester, *Zeeuwse landbouw*, 477; www.volkstellingen.nl.

22.000 over waren en in 1823 slechts 13.000.⁸ Historicus Peter Priester kwam in 1998 met heel andere cijfers. De stad zou in de zeventiende eeuw maximaal 18.500 inwoners hebben geteld, een maximum dat ook voor de achttiende eeuw gold, waarvan er in 1807 ongeveer 11.000 over waren.⁹ Wie heeft er gelijk? Fokker baseerde zijn cijfers op het aantal dopen als maatstaf voor het aantal geboorten. Het grote bezwaar is, dat hij een vast geboortecijfer hanteerde, terwijl dat cijfer sterk kon fluctueren. Bovendien bakende hij het gebied dat hij tot Middelburg rekende niet consequent af. Priester gebruikte betere bronnen, maar ook tegen zijn berekeningen blijven bezwaren bestaan. Zo gaat hij voor de cijfers uit de

8 G.A. Fokker, 'Iets over de bevolking van Middelburg vóór 1795', *Archief en latere mededelingen voornamelijk in betrekking tot Zeeland*. Derde deel, tweede stuk (Middelburg 1878) 81-100, aldaar 95-100. Deze cijfers hebben het internationale publiek bereikt via Jonathan Israel die ze reproduceerde in zijn befaamde *The Dutch Republic. Its rise, greatness, and fall 1477-1806* uit 1995.

9 Peter Priester, *Geschiedenis van de Zeeuwse landbouw circa 1600-1910* (Wageningen 1998) 485.

VLISSINGEN.

Gezicht op de Bierhaven en de Beurs te Vlissingen, ca. 1860. Tekening van Ch. Schüler, 1859-1862. Zeeuws Archief, Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen, *Zelandia Illustrata*, cat.nr. ZI-II-1197.

negentiende eeuw uit van de gemeentegrenzen, terwijl de eerdere cijfers het gebied binnen de stadsmuren betreffen. Om deze onvolkomenheden te corrigeren zijn nieuwe berekeningen gemaakt (tabel 1). De nieuwe cijfers laten zien dat de omvang van de bevolking van Middelburg in de achttiende eeuw tot 1795 niet achteruitging, waaruit kan blijken dat de economische situatie stabiel bleef. Tussen 1795 en 1807 nam het inwonertal sterk af en het duurde tot ver in de negentiende eeuw voor enig herstel optrad.

Over de bevolkingsontwikkeling in Vlissingen is op basis van archiefmateriaal een goede reconstructie te maken (tabel 1). Tot 1807 bleef het aantal inwoners min of meer stabiel. Pas na 1807 kreeg de stad rake klappen. Na 1815 ging de stad echter weer, in tegenstelling tot Middelburg, zeer snel vooruit. In Zierikzee ging het weer anders. De achteruitgang ving daar ruim voor 1795 aan. In 1786 leefden er zo'n 40 procent minder mensen in de stad dan in 1752. Na deze ontvolking wist de stad zich slechts moeizaam te herstellen.

Indien de gevonden cijfers worden samengevoegd en daar de bevolkingsgegevens van het platteland tegenover gezet worden, ontstaat een beeld van de ontwikkeling van de urbanisatiegraad (tabel 2). Tussen 1750 en 1815 daalde de stedelijke bevolking van 33.500 naar 22.300, terwijl het aantal mensen op het platteland (exclusief de kleine steden) vermeerderde van 36.000 tot zo'n 43.000. In 1750 woonde bijna de helft (48 procent) van de bevolking in de drie grote steden; in 1815 was dat nog maar eenderde. Per saldo bleef het bevolkingsaantal in

Zeeland tot dat jaar stabiel. Na 1815 groeide het aantal inwoners zowel in de stad als op het platteland, maar de stad kon het platteland niet bijhouden zodat het aantal stedelingen procentueel nog iets daalde.

Jaar	Bevolking drie steden	Bevolking platteland Zeeuwse eilanden	Totale bevolking Zeeuwse eilanden	Stedelingen in procenten van totaal
1750	33.500	36.000	69.500	48
1786	29.000	38.900	67.900	43
1795	29.500	43.289	72.789	41
1807	23.700	46.514	70.214	34
1815	22.300	44.052	66.352	34
1850	30.200	62.328	92.528	33

Tabel 2. De urbanisatiegraad op de Zeeuwse eilanden, 1750-1850

Bronnen: Priester, *Zeeuwse landbouw*, 485. *Bevolking platteland 1750 is geschat op basis van cijfers Priester (exclusief kleine steden Goes, Tholen en Veere).*

De oorzaken van het stedelijk verval

De conclusie is dus dat het inwonertal der steden verhoudingsgewijs afnam. Om dat te verklaren moet men naar het tijdstip kijken waarop dat proces begon. De verschillen in de ontwikkelingen in de drie onderzochte Zeeuwse steden geven aan dat het verval per stad uiteenlopende oorzaken moeten hebben gehad. De vroege neergang van Zierikzee past in het algemene Hollandse beeld. De Hollandse steden lieten al voor 1750 een verval zien.¹⁰ Zierikzee, dat vooral gericht was op de Europese handel, deelde in de algehele malaise in de handelsteden van de Republiek. Maar de stad - een belangrijke vissershaven - had in de tweede helft van de achttiende eeuw ook te kampen met problemen in de visserij, met name in de kabeljauwvangst. Dat kwam mogelijk door een toenemende concurrentie vanuit Holland. De neergang van de zouthandel kan eveneens een rol hebben gespeeld.

Middelburg past minder goed in het Hollandse beeld, omdat de bevolking tot 1795 redelijk op peil bleef. Dat Middelburg zijn inwoners wist vast te houden was vermoedelijk te danken aan de bloei van de provinciale landbouw. Zeeland was een belangrijke graanproducent; met name in Zeeuws-Vlaanderen, toen nog Staats-Vlaanderen geheten, werd veel tarwe verbouwd. Een groot deel van het graan werd rechtstreeks naar Holland uitgevoerd. Zeeland voorzag in de helft van de Hollandse behoefte.¹¹ Middelburg wist de handel in graan, met name die uit Staats-Vlaanderen, in de tweede helft van de achttiende eeuw naar zich toe te trekken. Volgens Van Cruyningen namen de Zeeuws-Vlaamse boeren

¹⁰ De Vries en Van der Woude, *Nederland*, 88, 89.

¹¹ Priester, *Zeeuwse landbouw*, 305.

De graanbeurs in Middelburg na de verbouwing van 1846. Tekening in gewassen krijt, 1861. Zeeuws Archief, cat.nr. HTAM-052.

zelf het initiatief daartoe, omdat ze ontevreden waren met de gang van zaken en beter op de hoogte wensten te zijn van de graanprijzen.¹²

Middelburg had bovendien goede en intensieve handelscontacten met Engeland, waar de vraag naar graan in de tweede helft van de achttiende eeuw sterk toenam als gevolg van de snelle bevolkingsgroei. Vanaf 1770 werd Engeland een netto-importeur van graan.¹³ Uit de tolregisters blijkt dat de Zeeuwen in die tijd ineens graan naar dat land gingen exporteren.¹⁴ Dat Middelburg het centrum van de Zeeuwse graanhandel werd, was een belangrijke impuls voor de werkgelegenheid. Het ging jaarlijks al gauw om tienduizenden zakken graan die gewogen en overgeladen moesten worden. Dankzij de 'blokkade' van Antwerpen fungeerde de Zeeuwse hoofdstad als doorvoerhaven voor goederen van en naar Vlaanderen, waarmee, zo blijkt ook uit de tolregisters, intensief handel werd gevoerd.¹⁵ Daarnaast bleef het tot

12 P.J. van Cruyningen, *Behoudend maar buigzaam. Boeren in West-Zeeuws-Vlaanderen 1650-1850* (Wageningen 2000) 212, 213.

13 Priester, *Zeeuwse landbouw*, 310.

14 Zeeuws Archief Middelburg. Archief Rekenkamer B, inv. nr. 8561. De tolregisters moeten met de nodige voorzichtigheid worden geïnterpreteerd, omdat veel schepen waren vrijgesteld.

15 De blokkade betekende niet dat er geen handel mogelijk was, alleen de handel moest via de Zeeuwse steden.

1775 redelijk goed gaan met de slavenhandel en tot in de jaren 1790 bleef de scheepvaart op Azië op peil.¹⁶

De inval van de Fransen bleek fataal voor de Zeeuwse hoofdstad. De VOC verdween van het toneel. Binnen de kortste keren lag de handel met Engeland stil. De haven van Antwerpen was weer rechtstreeks bereikbaar, zij het tijdelijk. Staats-Vlaanderen werd afgesloten voor de provincie, zodat ook de lucratieve graanhandel moest worden stopgezet. Ook de scheepsbouw kwam in de problemen. Na het vertrek van de Fransen in 1813, kwam de VOC niet terug, ging de haven van Antwerpen definitief open en werd het graan rechtstreeks naar Holland verscheept. Een poging om via de Nederlandsche Handel Maatschappij de internationale handel op Middelburg op gang te brengen mislukte. Middelburg raakte verzonken in vergetelheid, zoals het gemeentebestuur opmerkte.¹⁷

Vlissingen zakte niet direct na 1795 in; de stad groeide zelfs. De militaire functie van Vlissingen werd na 1795 sterk uitgebreid en dat gaf ook economisch vertier, maar na 1807 ging het toch mis. In januari 1808 werd Vlissingen het slachtoffer van een stormvloed en een maand later werd de stad ingelijfd door Frankrijk en daarmee een belangrijk doelwit voor de Engelsen. Die vielen Vlissingen in 1809 aan en vernielden een groot deel van de stad. Dat was meer dan de bevolking aankon: in korte tijd vertrok een kwart.¹⁸

Migratie

Verloren de steden hun inwoners door een stijging van een sterfteoverschot of door een toename van een vertrekoverschot? In Vlissingen lijkt vooral dat laatste het geval te zijn geweest. Het lidmatenregister van de hervormde kerk te Vlissingen laat in 1808 een enorme piek zien in het aantal vertrekkende lidmaten (grafiek 1).

Voor Middelburg en Zierikzee zijn dergelijke gegevens niet beschikbaar, maar er is wel informatie over het aantal sterfgevallen en geboorten in de hoofdstad en directe omgeving in de periode na 1795. In Middelburg stierven er tussen 1795 en 1807 ongeveer 2.500 mensen meer dan dat er werden geboren.¹⁹ De stad en het land, dat bij de stad hoorde, verloor echter in die tijd ruim 7.000 inwoners. Het verlies van 4.500 mensen werd dus bepaald door migratie.

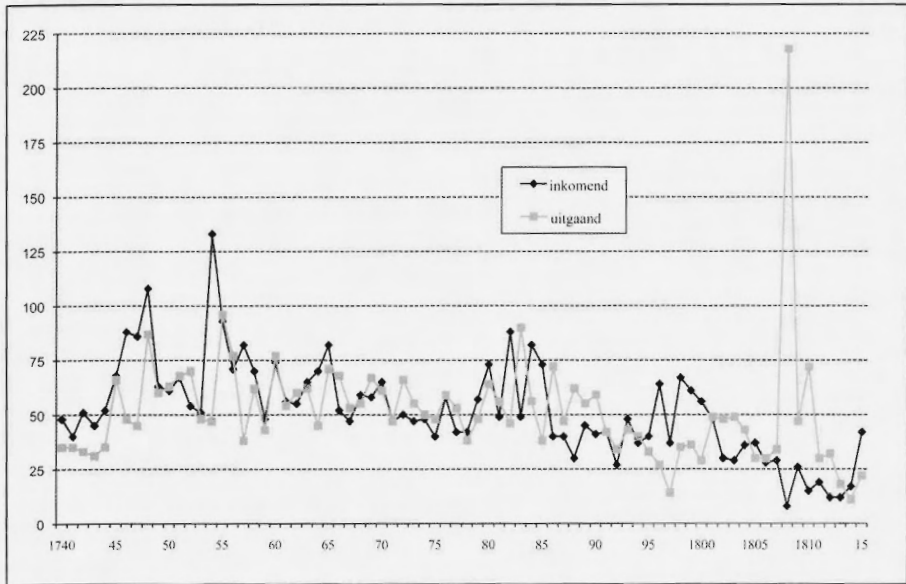
Waar gingen de emigranten heen? Vast staat dat de Middelburgers niet, althans niet massaal, naar de andere steden in Zeeland, Goes, Zierikzee en Vlissingen gingen. In Goes vestigden zich in deze cruciale jaren slechts 40

16 V. Enthoven, "Veel vertier". De Verenigde Oostindische Compagnie in Zeeland, een economische reis op Walcheren', *Archief. Mededelingen van het Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen* (1989) 49-127, aldaar 93; Johannes Menne Postma, *The Dutch in the Atlantic Slave Trade 1600-1815* (Cambridge 1990) 296.

17 Paul Brusse en Willem van den Broeke, *Provincie in de periferie. De economische geschiedenis van Zeeland 1800-2000* (Utrecht 2005) 56-69.

18 L.W. de Bree, *Walcheren onder vreemde heersers* (Leiden 1945) 68-76.

19 *Naamlijst der getrouwde en overleden personen binnen de stad Middelburg en stads-ambachten. Benevens eene opgave der ziekten waaraan de overledenen gestorven zijn. Periode 1795-1815.*

Grafiek 1. *Inkomende en uitgaande lidmaten hervormde kerk Vlissingen 1740-1815*

Middelburgers. Zierikzee kon niet veel Middelburgers opnemen, want de stad stond er zelf zeer slecht voor. Hoewel Vlissingen een opleving liet zien en er inderdaad een aantal Middelburgers hun geluk beproefden in deze stad, waren dat er geen duizenden, zelfs geen honderden.²⁰ De Middelburgers gingen evenmin massaal naar het platteland. Van de ruim 2.000 mensen woonachtig in 1811 op het platteland in Walcheren, waarvan de vorige woonplaats bekend is, kwam minder dan 10 procent uit de hoofdstad.²¹ Waarschijnlijk zijn de Middelburgers afgereisd naar (nabije) steden buiten Zeeland, zoals Rotterdam, Dordrecht en Antwerpen.

Meer informatie is beschikbaar over de emigranten uit Vlissingen, althans over de hervormden onder hen. Meer dan driekwart ging in het eerste decennium van de negentiende eeuw naar een andere stad. Opvallend veel mensen, zo'n 35 procent, gingen naar Middelburg. Maar in dit geval moet Middelburg slechts als tussenstation gezien worden; van daaruit trok men zeer waarschijnlijk weer verder naar elders in het land.

Beroepen en sociale status van de migranten

Hoewel het dus goed ging met het platteland, was dit voor de meerderheid van de stedelijke migranten geen aantrekkelijk vestigingsgebied. Werken bij

²⁰ Archief Stad Goes 1449-1851 (ASG), inv. nr. 1871; Gemeentearchief Schouwen-Duiveland: Lijst van de met Attestatie ingekomen Lidmaten Gereformeerde Kerk Zierikzee (LALZ); Zeeuws Archief: Ledenlijst hervormde kerk Vlissingen (LHKV).

²¹ AP, inv. nr. 363.

een boer was kennelijk geen optie voor de tientallen emigranten. Welk beroep of functie hadden zij? Tot welke sociale groep kunnen ze worden gerekend? Sommige vertrekkers waren zeer rijk, zoals W.J. Huijssen de Kattendijke, een van de hoogst aangeslagenen in het familiegeld, een belasting op het inkomen. Hij had in Middelburg verschillende openbare functies bekleed, maar had er na 1795 blijkbaar niets meer te zoeken. Hij keerde overigens wel terug in 1815. Ook Nicolaas Steengracht, telg uit een zeer vermogende en invloedrijke familie, Jean Henry Appellius, handelaar, G.J. Buyt kassier bij de wisselbank, M. Herklotz, boekhouder bij dit instituut en de wijnhandelaren Jan David Herklotz en Pieter Hoorn de Meijer hielden het in Middelburg voor gezien. Dat deze mensen niet naar het platteland verhuisden om daar hun geluk te beproeven, is minder vanzelfsprekend dan het lijkt.²² De allerrijksten onder hen hadden namelijk een groot buitenhuis op Walcheren. Daar hadden zij zich kunnen terugtrekken en leven van de stijgende pachtinkomsten. Inderdaad profiteerden sommigen stedelingen van de hausse van de landbouw, niet door er te gaan wonen, maar door hun buiten te verkopen of te verpachten aan boeren. Blijkbaar beschouwden zij zichzelf in de eerste plaats als stedeling.

Niet alleen rijke Middelburgers vertrokken. De emigranten waren in alle inkomensklassen en beroepsgroepen te vinden. Scheepsbouwers, schippers, ongeschoolde arbeiders, middenstanders, ambtenaren, predikanten, schoolmeesters, sjouwers, beschuitbakkers, klerken, horlogemakers keerden de stad de rug toe om er nooit weer terug te keren. Velen van hen waren jong, waren getrouwd en namen hun gezin mee. Alleen ouderen met weinig toekomstperspectief bleven (zie tabel 3).

De arme stad en het rijke platteland

Wat waren de gevolgen van deze emigratiegolf? Er zijn beschrijvingen van Middelburg van vlak na 1795 bewaard gebleven. In 1807 bleken honderden woningen verlaten te zijn en ernstig vervallen. Vele bruggen waren onbruikbaar. In 1818 telde de stad zo'n 1.000 bouwvallen, ongeveer een kwart van het aantal woningen. De armoede moet enorm geweest zijn.²³

Het platteland deed het veel beter, maar, zoals gezegd, niet dankzij de toevloed van rijke stedelingen. Die trokken zich ook van het platteland terug. Veel buitens werden verkocht aan boeren en vervolgens afgebroken, of eerst afgebroken en dan verkocht. Andere buitenplaatsen bleven in handen van de stedelijke elite, maar werden verpacht aan boeren. Ook op deze buitens werden de huizen vaak afgebroken. Er vond niet alleen een metamorfoze in de stad plaats, maar ook op het platteland. In de achttiende eeuw hadden de buitens het landschap

22 Archief Rekenkamer inv. nrs 33311, 3333, 33351, 33391. In de kohieren van het familiegeld is gezocht naar de emigranten onder de belastingbetalers tussen 1795 en 1803. Van alle in die tijd uit de kohieren verdwenen belastingbetalers in Middelburg in de klassen van 500 gulden en hoger, dat waren er honderden, is met behulp van de eerder genoemde *Naamlijst* onderzocht of ze waren overleden. Zo niet, dan is verondersteld dat ze zijn vertrokken.

23 Brusse, 'Het plotselinge verval', 67.

Beroepsgroep	Aantal geselecteerd uit 1797	Van wie genoemd in 1812
Groothandel	61	17
Kleinhandel	84	23
Scheepvaart	63	13
Overig vervoer	75	7
Zorg	25	10
Bestuur	12	5
Ambten	129	46
Luxe diensten	37	9
Overige diensten	22	5
Totaal diensten	508	135
Scheepsbouw	29	5
Ambacht voeding	46	12
Ambacht luxegoederen	80	24
Overige ambachten	238	51
Totaal nijverheid	393	92
Landbouw	8	1
Arbeiders	12	0
Totaal	921	228
Renteniers	8	1

Tabel 3. *Mannelijke beroepsbeoefenaars uit Middelburg die in 1797 tussen de 18 en 46 jaar oud waren en die in 1812 nog steeds in deze stad werkzaam en woonachtig waren. Bron: AGB, inv.nr. 256; AP 56-58. Met dank aan Leo Hollestelle (Zeeuws Archief), die de digitale bestanden beschikbaar heeft gesteld.*

op Walcheren gedomineerd. Plaatsen als Oost-Kapelle bestonden voor een groot deel uit buitenhuizen. Een aantal van die buitens omvatte enkele tientallen hectaren.²⁴ Al vóór 1795 waren landhuizen afgebroken, bossen gekapt en tuinen omgeploegd. Op de eerste kadastrale kaarten uit het begin van de negentiende eeuw zijn de patronen van de oude buitens nog vaak te herkennen. Waar eens prachtige huizen stonden, graasden rond 1810 de koeien; de voormalige slotgrachten en vijvers dienden als drinkplaatsen.²⁵

De rijke heer verdween. Daar kwam de rijke boer voor terug. Deze profiteerde van de snel stijgende prijzen van en de groeiende vraag naar landbouwproducten. De landbouwers kregen het platteland van Walcheren voor zichzelf. Boeren werden steeds meer eigenaar van hun grond. Het boereneigendom in Zeeland was aan het begin van de negentiende eeuw groter dan ooit. Dat blijkt ook uit de boedelbeschrijvingen. Het grondbezit van boeren op Walcheren en Schouwen-

²⁴ *De Tegenwoordige Staat* uit 1753 noemt een aantal van 150 voor Walcheren.

²⁵ Zie voor de kadastrale kaarten www.watwaswaar.nl. Ook werden buitenhuizen afgebroken door de Fransen, omdat ze in het schootsveld lagen. De Bree, *Walcheren*, 74.

Gezicht op de stad Zierikzee vanuit de haven. Kopergravure van G.M. Probst, 1743. Zeeuws Archief, Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen, Zelandia Illustrata, cat.nr. ZI-II-1898.

Duiveland lijkt te zijn verdrievoudigd in de Franse tijd. De boeren werden een grote economische macht. De lijst van 600 hoogstaangeslagenen in de verponding, personeel- en patentbelasting van 1811 bestond voor meer dan de helft uit boeren, terwijl zij in de achttiende eeuw niet voorkwamen in de toplaag van de belastingbetalers.²⁶

Na 1817 toen de landbouw in een crisis belandde, werden de eigendomsverhoudingen op het platteland weer anders, maar de stad en de stedeling in Zeeland kregen hun oude positie niet terug. Alleen Vlissingen deed het redelijk.²⁷ Omstreeks 1850 waren de boeren zeer welvarend geworden. De grote boeren hadden luxe wagens, die voorheen waren voorbehouden aan de stedelijke elite. De boerinnen tooiden zich met prachtige gouden sieraden, terwijl zij in de achttiende eeuw genoeg hadden genomen met zilver. Er werd veel aandacht geschonken aan de inrichting van de boerenwoningen, een luxe die men zich voorheen niet kon permitteren.²⁸

26 AP, inv. nr. 635.

27 Brusse en Van den Broeke, *Provincie*, 26.

28 Voor de analyse van de materiële cultuur en verschuiving van het grondbezit tussen 1750 en 1850 zijn ongeveer 600 boedelbeschrijvingen uit Walcheren en Schouwen-Duiveland geanalyseerd.

Een economische ramp?

Als gevolg van de plotselinge economische neergang van de Zeeuwse steden zagen veel mensen hun broodwinning verdwijnen. De Middelburgers, de Vlissingers en de inwoners uit Zierikzee losten dit probleem op door te emigreren uit de stad en de provincie. Voor Zeeland als geheel was deze ontstedelijking minder rampzalig dan men vaak heeft gedacht. Sinds de zestiende eeuw was de landbouw een zeer belangrijke sector in de Zeeuwse economie, en deze ging het na 1750 zo goed doen dat het stedelijk verval kon worden gecompenseerd. Omdat Zeeland, een handelsgewest bij uitstek, was gezegend met een economisch sterk platteland, ging de Zeeuwse bevolking per saldo niet achteruit.

Milena Mulders

Sloveense migranten in de Limburgse mijnstreek: verenigingsleven en internationale politiek

In februari 2009 verscheen het prachtige boek. Met de buik het brood achterna. Mijn Sloveense geschiedenis bij uitgeverij Aksant.¹ Het is geschreven door Milena Mulders, die na het overlijden van haar Sloveense moeder op zoek ging naar de geschiedenis van de Slovenen in Limburg. Sloveense mijnwerkers kwamen vanaf 1905 naar de mijnstreek. Zij behoren daarmee tot de oudste twintigste-eeuwse migrantengroepen in Nederland.² Milena's zoektocht kwam tussen 2004 en 2006 in een stroomversnelling door haar deelname aan het project Culturele Spoorzoekers, een initiatief van het Centrum voor de Geschiedenis van Migranten, in samenwerking met het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG) en het Landelijk Inspraakorgaan Zuideuropeanen (Lize). De bedoeling was om het culturele erfgoed van migranten op te sporen en vast te leggen. In het begin kwam dat neer op het verzamelen van foto's uit privé-albums en de verhalen die daar bij hoorden. De deelnemers waren afkomstig uit Slovenië, Servië, Bosnië en Macedonië, maar ook uit Spanje, Griekenland en Italië. En dan blijkt dat er meer aan de hand is:

Door één confrontatie begreep ik dat het nodig was om me serieuzer in het verleden te verdiepen. Het gebeurde tijdens een bijeenkomst van de groep spoorzoekers. Ik had foto's over de tafels uitgespreid, zodat iedereen ze goed kon zien. Er was veel enthousiasme over de bijzondere kwaliteit, tot een Bosnische jongen die erg veel heeft meegemaakt er zomaar uitgooide: 'Allemaal collaborateurs!' Op dat moment explodeerde het bij elkaar gekomen groepje van Zuideuropeanen en moesten de Spanjaarden, de Grieken en de Italianen toezien hoe wij tekeer gingen. Eén Macedonische riep verontwaardigd dat 'de oorlog in Joegoslavië zó was uitgebroken'. [...] Ik was woest. Niet omdat wat er gezegd was volstrekt onwaar was, maar omdat het zo plotseling kwam en de opmerking iets in mij raakte.

Uit het boek van Milena Mulders blijkt dat de lotgevallen van de Slovenen in Zuid-Limburg nauw verbonden waren met de bewogen geschiedenis van Slovenië in de internationale politieke arena. Hun verhalen voerden haar naar de grote Europese conflicten van de twintigste eeuw. Die hadden ook invloed op het verenigingsleven van de Slovenen in Limburg. Tijdens de eerste fase van hun vestiging in Limburg oefenden de katholieke kerk in Slovenië en die in Nederland veel invloed uit. Vanaf 1940 deden ook de Duitse autoriteiten in Slovenië en in Nederland hun gezag gelden

¹ Milena Mulders, *Met de buik het brood achterna. Mijn Sloveense geschiedenis* (Amsterdam 2009). Het boek is verkrijgbaar bij het SHCL.

² R. Dieteren, *De migratie in de mijnstreek 1900-1935: een sociaal-historische studie* (Maastricht 1959); P. Brassé en W. van Schelven, *Assimilatie van vooroorlogse immigranten; Drie generaties Polen, Slovenen en Italianen in Heerlen* ('s-Gravenhage 1980); Serge Langeweg, 'Bekende burens en verre vreemden. Buitenlandse arbeiders in de Nederlandse steenkolenmijnen, 1900-1974', *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* 5 (2008) nr. 3, 53-79.

en na de bevrijding vooral de Joegoslavische communisten onder Tito. Maar ook de Sloveense katholieke kerk bleef zich met de Slovenen in de mijnstreek bemoeien. Over deze aspecten van de Sloveense migratiegeschiedenis gaat het nu volgende artikel. Voor meer informatie over de Sloveense aanwezigheid in Zuid-Limburg verwijzen wij graag naar het boek zelf.

[Redactie]

Herkomstgebied Slovenië

De eerste Slovenen in Nederland bezaten niet de Sloveense of de Joegoslavische nationaliteit, maar de Oostenrijkse. Dat komt omdat de meeste Sloveens spreken tot 1918 in het Oostenrijkse deel van de Oostenrijks-Hongaarse Dubbelmonarchie woonden.³ Ook woonden ze in het oostelijk aangrenzende Hongaarse gebied en in het westelijk aangrenzende deel van Italië. In taalkundig opzicht ging het om een redelijk homogene groep. Alleen rondom Gottschee (Kočevje in het Sloveens) lag een Duits taaleiland en in de steden woonden Duitstaligen. Met uitzondering van een kleine protestantse groep in Hongarije behoorden zij tot de rooms-katholieke kerk.

De Sloveens spreken zijn zich pas vrij laat als een zelfstandige gemeenschap gaan zien. Aan het eind van de achttiende eeuw ontstond bij enkele intellectuelen belangstelling voor de volkstaal die in 1811 voor het eerst als Sloveens werd aangeduid en in 1845 werden de eerste liederen in die taal ten gehore gebracht op het toneel.⁴ Het duurde tot 1912 voor er stemmen opgingen voor politieke onafhankelijkheid. De Eerste Wereldoorlog bracht dit streven in een stroomversnelling. Na afloop werden nieuwe staatkundige grenzen getrokken. Voor de Sloveens spreken kwam het erop neer dat een niet onaanzienlijke minderheid - 258.944 mensen in 1921 - voortaan binnen Italië viel, terwijl de grote meerderheid - 1.054.000 in datzelfde jaar, waaronder de kleine Duitstalige minderheid - de band met Oostenrijk verbrak.⁵ Voor het eerst vormde Slovenië één administratieve eenheid, en wel binnen het op 1 december 1918 uitgeroepen Koninkrijk van Serviërs, Kroaten en Slovenen, met Belgrado als hoofdstad. Op 3 oktober 1929 werd dit omgedoopt in het Koninkrijk Joegoslavië (of Zuidslavië), dat met de Duitse inval van 1941 zou ophouden te bestaan. Buiten Joegoslavië woonden er Sloveens sprekenden in het zuiden van Karinthië (in de Republiek Oostenrijk), in Hongarije en in Italië.

Op 6 april 1941 vielen de Duitsers Joegoslavië binnen; elf dagen later capituleerde de regering. Vervolgens werd het land in stukken opgedeeld, wat niet zonder gevolgen bleef voor de Sloveens sprekende bevolking. Het meest ooste-

3 L. Benson, *Yugoslavia. A Concise History* (Houndmills 2001) en C. Rogel, *The Slovenes and Yugoslavism 1890-1914* (New York 1977).

4 *Ibidem*, 3, 13.

5 M. Pislar Fernandez, *Slovenci v železni Loreni (1919-1939) skozi družinske pripovedi. Slovènes en Lorraine du fer (1919-1939) à travers des récits de familles* (Ljubljana 2004) 167. Het gaat hier om het gebied rondom Triëst: G. van der Boomen, *Twistappel Triëst* (Amsterdam 1953).

Kaart van de situatie na het uiteenvallen van de Oostenrijks-Hongaarse dubbelmonarchie in 1918.

Bron: wikipedia.

lijke deel van Slovenië kwam in handen van Hitlers Hongaarse bondgenoten; de zuidelijke helft van Krain (Krajnska), inclusief Ljubljana, veranderde in een Italiaanse provincie. Het overgebleven deel, waar in die tijd ongeveer 775.000 mensen woonden, werd net als voor de onafhankelijkheid deel van Oostenrijk en werd na de zogenaamde *Anschluss* in 1938 deel van Duitsland. Het zuiden van Stiermarken (Štajerska), net als het noorden van Krain en het zuiden van Karinthië (Koroška), werden dus Duits.⁶

Het gros van de Slovenen kwam daarmee van de ene op de andere dag onder burgerlijk Duits bestuur terecht. Niet dat de gebieden integraal deel van Duitsland uitmaakten, want daarvan waren ze gescheiden door een 'voorlopige politiegrens'. Het was de bedoeling om de helft van de 775.000 ingelijfde Slovenen zo snel mogelijk *auszusiedeln*, wat erop neerkwam dat ze plaats moest maken voor échte Duitsers. Al meteen op 26 mei 1941 begonnen de deportaties van Slovenen naar Servië en Kroatië, maar toen het verzet daar in de herfst serieuze vormen aannam, gooiden de Duitsers het roer om. Slovenen die langs de grens van het Kroatische en van het Italiaanse deel van het land woonden, werden nu systematisch naar kampen in Sudetenland en Silezië getransporteerd. Toen de Italianen zich in september 1943 uit de oorlog terugtrokken, bezetten de Duitsers niet alleen het schiereiland Istrië, maar ook het Italiaanse deel van Slovenië. Dit kwam dus onder militair bestuur terecht. Naast het uitoefenen van terreur probeerden de Duitsers collaborateurs te werven onder de bezette

6 M. Seckendorf (red.), *Die Okkupation des deutschen Faschismus in Jugoslawien, Griechenland, Albanien, Italien und Ungarn 1941-1945* (Berlijn/Heidelberg 1992) 33-35, 43, 45, 48, 145, 200.

volkeren. De combinatie van beide tactieken tekende de laatste anderhalf jaar van de oorlog.⁷

Na de oorlog ontstond er een nieuwe situatie in Joegoslavië. De communistische partizanen onder maarschalk Tito werden als bevrijders binnengehaald en vestigden met geweld een nieuwe Joegoslavische Federatie, waarin Slovenië als deelrepubliek werd opgenomen. Slovenië bleef (het overigens rijkste) deel van Joegoslavië tot er in 1990 vrije verkiezingen werden gehouden. In Slovenië won de onafhankelijkheidspartij. Op 23 december vond er een volksraadpleging plaats: 88,5 procent van de bevolking sprak zich uit voor een zelfstandig Slovenië en in juni 1991 scheidde de deelrepubliek zich definitief af van Joegoslavië. Al deze politieke ontwikkelingen hadden hun invloed in de Sloveense gemeenschap in Limburg.

Sloveens verenigingsleven in Limburg voor de Tweede Wereldoorlog

De St. Barbara-verenigingen

De eerste Sloveense vereniging in Limburg werd al vóór de Eerste Wereldoorlog opgericht in Brunssum, onder de naam *Oostenrijkse Muziekvereniging*. Dat is althans hoe emigrant Franc Selič het zich herinnert. De vereniging zou in 1926 ter ziele zijn gegaan. In de archieven zijn er geen sporen van teruggevonden.⁸ Er was volgens Franc Selič toen nog geen sprake van kerkelijke bemoeienis. Dat veranderde toen het aantal Slovenen in de jaren twintig aanzienlijk toenam. Het initiatief tot de oprichting tussen 1926 en 1931 van maar liefst acht Sloveense verenigingen van Sint Barbara ging uit van het land van herkomst. Naar aanleiding van de grootscheepse emigraties sinds het einde van de negentiende eeuw was in 1903 de Sint Rafaël Vereniging voor de Bescherming van Emigranten (*Družba Sv. Rafaela*, ook wel *Rafaelova Družba*) opgericht.⁹ Deze katholieke vereniging wilde geloof en vaderlandsliefde onder Slovenen in het buitenland bevorderen door het sturen van priesters naar plaatsen waar landgenoten geconcentreerd woonden. Zij hield niet alleen godsdienstoefeningen, maar hielp ook bij het opzetten van eigen verenigingen. De betrokkenheid van de kerk in het moederland ging dus verder dan alleen de bevordering van het zielenheil van de mijnwerkers en hun gezinnen. Zij ging er, net als de mensen zelf, vanuit dat hun verblijf in het buitenland tijdelijk zou zijn en wilde voorkomen dat emigranten ten prooi zouden vallen aan wat naderhand ging heten 'on-Sloveense ideeën'.¹⁰

7 *Ibidem*, 139, 170-171, 200-201, 206, 253-254.

8 Deze vereniging komt in de literatuur voor als Sloveens-Oostenrijkse St. Barbaravereniging (Brassé en Van Schelven, *Assimilatie van vooroorlogse immigranten*, 46) en als Oostenrijks-Sloveense vereniging (*Ibidem*, 50), waarschijnlijk aan dezelfde bron ontleend: brochure *Naši v Holandiji*, 8. IISG, SAL, 132, 67.

9 M. Drnovšek, 'The attitudes of the state and the Catholic Church towards Slovenian emigration', in: *Historical and cultural perspectives on Slovenian Migration* (Ljubljana 2007) 19-23, 28; Pislar Fernandez, *Slovenci v železni Loreni*, 177.

10 F. van Krevel, 'Sloveense communisten en sympathisanten in de Mijnstreek rond 1930', *Land van Herle* 2 (1999); Brassé en Van Schelven, *Assimilatie van vooroorlogse immigranten*, 50-51.

De vaandels van de Sloveense Sint-Barbaraverenigingen in Limburg, ca. 1933. HBM, collectie Sint-Barbara.

In juni 1926 stuurde de Organisatie van Sint Rafaël voor het eerst een geestelijke naar de mijnstreek in Limburg: pater Alojzij Pohar, de overste van een missionarissenorde, gevestigd in het klooster St. Jožef bij Celje.¹¹ Op 4 juli richtte hij in Brunssum de eerste St. Barbara-vereniging op: Sint Barbara gold van oudsher als patrones van de mijnwerkers. Na 1926 volgden vergelijkbare initiatieven in andere gemeenten waar zich Slovenen hadden gevestigd. Dat leidde tot St. Barbara-verenigingen in Heerlen (eveneens in 1926), Lutterade-Geleen (1927), Eygelshoven (1927), Hoensbroek (1929), Spekholzerheide (1930), Chevremont (1931) en Nieuwenhagen (1931).¹²

In 1927 verkeerde kapelaan Wingolf of Vinko Zor (ook gespeld Sorr), de toenmalige secretaris van het Cultureel-educatief Verbond (*Prosvetna Zveza*) te Ljubljana, een korte periode onder zijn landgenoten in Zuid-Limburg.¹³ Zor, die later deken van Ljubljana zou worden, bracht de eerste Barbara-verenigingen op 24 juli 1927 bijeen op een Sloveense katholiekenbijeenkomst in Heerlen - in de kerk aan de Sittarderweg. Aan deze dag namen ruim 200 mensen deel - de kinderen niet meegerekend.¹⁴ Op deze katholiekendag uitte men voor het eerst

¹¹ Het navolgende is gebaseerd op de brochure *Naši v Holandiji*, tenzij anders vermeld. IISG, SAL, 132, 67.

¹² De laatste vereniging heeft slechts kort bestaan. Hij ontbreekt in Brassé en Van Schelven, *Assimilatie van vooroorlogse immigranten*.

¹³ E-mail van Zuster Maria Assunta, archivaris van de Zusters Karmelietessen van het Goddelijke Hart van Jezus te Heerlen, 20-02-2008. Zij baseert zich op de Kroniek van de orde. Zor was op 12 juni 1927 even kort in de mijnstreek geweest om op 25 juli weer terug te komen.

¹⁴ R. Dieteren O.F.M., en W.P. de Leeuw O.F.M., *50 jaar zielzorg rond de mijn 1910-1960. Gedenkschrift bij gelegenheid van het vijftigjarig bestaan van kerk en klooster der Paters Minderbroeders aan de Sittarderweg te Heerlen* (Heerlen 1960) 78 ('Kroniek van kerk en klooster').

openlijk het verlangen naar een vaste Sloveense priester. Waarschijnlijk heeft de Sloveense kerk daarvoor de hulp van het bisdom Roermond ingeroepen. Het lag voor de hand om die taak toe te bedelen aan de Franciscanen, die speciaal voor de zielzorg naar de mijnstreek waren gehaald. Een van hen, pater Teotim van Velzen, kwam voor het eerst met Slovenen in aanraking in 1924.¹⁵

Pater Teotim kwam oorspronkelijk uit Delft, waar hij in 1885 werd geboren als Petrus Josephus van Velzen. In 1904 trad hij te Alverna in de orde van de Franciscanen of Minderbroeders, om op 26 maart 1911 in Weert tot priester te worden gewijd. Vanaf toen heette hij Theotimus of Teotim.¹⁶ Hij sprak de Sloveense taal aanvankelijk niet, maar bezat een stukgebladerd woordenboek.¹⁷ In 1932 bezocht Teotim op initiatief van de toenmalige Sloveense aalmoezenier Drago Oberžan voor het eerst het vaderland van zijn parochianen, ook om de taal te leren. Hij verbleef er enkele maanden en reisde onder meer naar Sarajevo, Mostar, Dubrovnik, Ljubljana en Belgrado.¹⁸ Zijn inzet valt het beste te omschrijven als sociaal werk, maar dan in de breedste zin van het woord. Zo adviseerde hij gezinnen en hielp hij bij werk en ontslag. Hij trad op als bemiddelaar in conflicten met mijndirecties en assisteerde bij het invullen van formulieren, maar ook bij het verlengen van een rijbewijs of als iemand een woning nodig had. Hij trouwde mensen gratis bij hem in de kerk en gaf hun twee rijksdaalders en een gratis maaltijd toe. Voor mensen die weinig hadden, regelde hij dat ze bij restaurants gratis overgebleven eten konden ophalen.¹⁹

De Zveza

Van meet af aan werkten de plaatselijke Barbara-verenigingen samen, maar voor de coördinatie van de gezamenlijke activiteiten werd op 22 juni 1928 het 'Verbond van Joegoslavische St. Barbara-verenigingen' in het leven geroepen, kortweg: de *Zveza* (het Verbond). Vanaf het begin van de jaren dertig organiseerde de *Zveza* in de mijnstreek ieder jaar een aantal gezamenlijke activiteiten, zoals de paasviering of *Vstajenje* (de opstanding) en Moederdag.²⁰ Andere gezamenlijke activiteiten waren bedevaarten, reizen naar het vaderland, en de viering van de (Joegoslavische) nationale feestdag op de eerste zondag van december.

Behalve het organiseren en coördineren van gezamenlijke activiteiten zette de *Zveza* zich in voor sociale rechten. Qua type organisatie leek de Sloveense bond sterk op de R.K. Werkliedenbond, waarmee zij ook samenwerkte en waarin

15 *Neerlandia Seraphica; van het leven en werken onzer provincie*, jaargang 22 (Weert 1952) 182-185. IISG, SAL, 181.

16 *Limburgsch Dagblad*, 30 juni 1951: 'Slovenen vieren zondag feest om hun pater Teotimus'.

17 *Neerlandia Seraphica*, jaargang 22, 182-185. IISG, SAL, 181.

18 Brieven van pater Teotim in het kader van de Sloveense zielzorg periode 1930-1939, brieven 7 juni 1932 en 16 juli 1932 en ongedateerd. Rijksarchief Utrecht, Archief van het Provinciaal-laat van de Minderbroeders in Nederland, inv.nr. 3199.

19 De opmerkingen over het gratis trouwen en de maaltijden zijn afkomstig uit IISG, SAL, 80, interview Brassé met Franz Obrez op 6 september 1979. Overige informatie uit diverse interviews.

20 Brochure *Zvon*, 13. IISG, SAL, 28.

zij op den duur zelfs opging.²¹ In de praktijk leek het werk van de bond echter veel op wat de afzonderlijke St. Barbara-verenigingen ook al deden, zoals het bieden van hulp bij aanpassingsproblemen en het ondersteunen bij werkloosheid. Volgens Slavko Sterman ging het steeds om individuele gevallen voor wie men een oplossing probeerde te vinden. Zij werden dan naar de juiste instanties doorverwezen of konden terecht bij pater Teotim, die met zijn netwerk van contacten het meeste voor individuele Slovenen kon bereiken.²² Ook beheerde de bond een ondersteuningsfonds voor hulpbehoevenden en was het mogelijk betrokken bij het tot stand brengen van internationale conventies tussen Nederland en Joegoslavië. De bedoeling daarvan was om de opgebouwde pensioenrechten en invaliditeitsuitkeringen te garanderen bij terugkeer.²³

Zang en dans

Wie het Sloveense verenigingsleven in willekeurig welk land bestudeert, komt niet om zijn zangkoren heen.²⁴ Men zong niet alleen in koorverband, maar ook gewoon onder elkaar bij mensen thuis, aan de eettafel en in gezelschap van landgenoten. Als *duhovnik Slovencev* (zielzorger van de Slovenen) nam pater Teotim het initiatief tot de oprichting van diverse koren, mede om zijn missen op te luisteren met Sloveense zang,²⁵ waaronder in Heerlen het koor *Slovensko Pevsko Društvo 'Zvon'* (de Sloveense zangvereniging 'de Klok'). Aanvankelijk maakte dit deel uit van de St. Barbara-vereniging Heerlen, maar aan het eind van de jaren dertig maakte Zvon zich daarvan los om door te gaan als een zelfstandige vereniging met een eigen bestuur, eigen statuten en een eigen kas.

Naast *Zvon* bestonden er jeugdkoren in Heerlerheide en Hoensbroek. De zangkoren maakten voor de oorlog allemaal deel uit van de bestaande St. Barbara-verenigingen. Daarnaast ontwikkelden lokale afdelingen van de Heilige Barbara ook eigen culturele activiteiten.²⁶ Zo had de Brunssumse tak een

21 Brassé, *Assimilatie van vooroorlogse immigranten*, 50. De *Zveza* werd geïncorporeerd in de R.K. Werkliedenbond.

22 Pater Teotim stak veel tijd in het opdoen en onderhouden van professionele contacten in Nederland en in Joegoslavië, getuige zijn briefwisseling met pater Reverende uit de periode 1930 tot en met 12 juli 1939. Rijksarchief Utrecht, Archief van het Provinciaalarchief van de Minderbroeders in Nederland. Zo schrijft hij vanuit Ljubljana in een brief van 17 juli 1932 dat hij Belgrado zal bezoeken om er 'enige zaken te regelen voor de ontslagene op de mijn'. Pater Teotim schijnt (volgens informanten uit de Sloveense kring) een schoolkameraad te zijn geweest van Cornelis Raedts, mijnbouwkundig (hoofd)ingenieur van de Oranje Nassau mijnen en van 1951 tot 1964 directeur van dat bedrijf. Raedts was na de oorlog beschermheer van de St. Barbara-vereniging Heerlerheide-Brunssum.

23 Brochure *Naši v Holandiji*; Van Krevel, 'Sloveense communisten', *Het Land van Herle*, 55. Hij noemt de *Zveza* niet, maar vermoedelijk gaat het hier wel om deze Sloveense bond.

24 In die tijd kwamen Slovenen ook in Frankrijk in cafés bijeen om te zingen. Zie Píslar Fernandez, *Slovenci v železni*, 242-243.

25 Het navolgende is gebaseerd op de brochure van *Zvon* (1979). IISG, SAL, 28. In 1938 bestond het zangkoor 'Slavcek' 10 jaar. Bij deze gelegenheid verscheen er een brochure met daarin foto's van onder meer de jonge koning Peter, de consuls Miličić en Dupont, de burgemeester van Kerkrade en pater Teotim van Velzen. IISG, SAL, 134. Zie ook: IISG, SAL, 80, interview Brassé met S. Selič op 24 januari 1980: 7. De brochure *Naši v Holandiji* geeft acht St. Barbara-verenigingen met een eigen kerkkoor: IISG, SAL, 132, 67.

26 Het navolgende is gebaseerd op de brochure *Naši v Holandiji*, tenzij anders vermeld.

Een Sloveense 'Tamburica' tijdens een optreden in zaal Nols te Eygelshoven, 1947. HBM, collectie Konte.

fanfarekorps, dat later opging in een Nederlands muziekgezelschap. In Geleen speelde een symfonieorkest, een muzikaal gezelschap van strijkers, blazers en slagwerkers. Ook waren er van meet af aan groepjes *tamburica*, een typisch Joegoslavisch snaarinstrument met een lange hals - een soort luit -, onder andere in Brunssum, Geleen en Eygelshoven.

Vóór de oorlog waren er geen aparte verenigingen voor toneel, maar drama hoorde wel echt bij het Sloveense culturele leven. Toneelspel vormde een vast onderdeel van het jaarlijks terugkerende programma ter ere van de viering van de nationale feestdag. Ook bij andere speciale gelegenheden waren er standaard opvoeringen. In 1979 vertelde Slavko Sterman aan de antropologen Paul Brassé en Willem van Schelven, dat er vóór de oorlog al een dansgroepje binnen de Barbara had bestaan. Iedere St. Barbara-vereniging organiseerde jaarlijks een wijndruivenbal, een manier om de verenigingskas te spekken.²⁷ Voor dit feest werden slingers gemaakt van klimop, met zakjes druiven erin. Ter afsluiting van ieder wijndruivenbal kozen de aanwezigen een druivenkoningin. Het dansfeest met *live* muziek is ook altijd toegankelijk geweest voor Nederlanders en andere niet-Slovenen. Daarentegen was het gezamenlijk vieren van Moederdag een besloten activiteit.²⁸

27 Brochure *Zvon*, 15. IISG, SAL, 28.

28 IISG, SAL, 80, interview Brassé met Pouch op 12 september 1979. Ook op 11 november, de feestdag van Sint Maarten (*Martinov Dan*), stonden de Sloveense feestelijkheden open voor Nederlanders; IISG, SAL, 80, interview Brassé met Godec op 30 augustus 1979. Het wijndruivenbal was een Sloveense traditie die de Limburgers overnamen. Vergelijk het bericht op het internet van een buurtvereniging in Heerlerheide die in 1976 een wijndruivenbal organiseerde (www.kenkbloebaum.nl). De Limburgers hebben daarnaast Sloveense Wienermuziek en sommige volksliedjes overgenomen.

Zielzorg en onderwijs

In 1930, dus vlak voor de gevolgen van de wereldcrisis in Zuid-Limburg voelbaar werden, bevonden zich in de mijnstreek meer Slovenen dan ooit. Vanaf dat jaar werd ook de incidentele bemoeienis van het moederland met zijn emigranten omgezet in een permanente door het aanstellen van de Sloveense geestelijke Drago Oberžan als missionaris onder de Limburgse Slovenen. Met zijn komst konden zij voor het eerst terecht bij een priester met wie ze in hun landstaal konden praten en biechten. Drago Oberžan werkte nauw samen met pater Teotim. Wanneer mensen problemen hadden, bijvoorbeeld met het invullen van Nederlandse formulieren, wisten ze nog altijd pater Teotim te vinden, maar Oberžan stond hun bij met papieren in de moedertaal. In de jaren voordat in Heerlen een Joegoslavisch consulaat was gevestigd, stond er bij zijn woonhuis altijd een lange rij mensen te wachten - soms wel urenlang.²⁹

Drago Oberžan hield zelfstandig kantoor aan huis en was 's middags altijd op pad. Dan legde hij huisbezoeken af of hij ging bij ziekenhuizen langs. Iedere zondagochtend las hij op twee plaatsen in de mijnstreek de mis met een preek. Ook leidde hij in de acht grootste koloniën iedere maand kerkdiensten in de Sloveense taal, en vertoonde hij in de wintermaanden films of dia's. Daarnaast gaf hij Sloveense les en was hij redacteur en oprichter van het maandblad *Rafael*, bedoeld voor Sloveense emigranten in Noordwest-Europa.³⁰ Het eerste nummer verscheen in januari 1930 en werd door meer dan de helft van de Slovenen in Limburg besteld. In de jaren 1930, 1931 en 1934 vonden onder leiding van Oberžan grootschalige Sloveense missieoefeningen plaats in aanwezigheid van Sloveense aalmoezeniers, die speciaal voor die gelegenheid naar Nederland waren gehaald. Gedurende een aantal dagen werden intensieve godsdienstoefeningen gehouden voor zoveel mogelijk gelovigen. Om deel te kunnen nemen aan de kerkdiensten mochten alle Sloveense mijnwerkers hun 'schichten' ruilen. Er werden autobussen ingezet om de arbeiders van de koloniën naar de kerk te vervoeren.³¹

In die tijd kwam er ook het Sloveense onderwijs tot stand.³² Verspreid over de mijnstreek zijn tussen 1932 en 1939 cursussen Sloveens gegeven door Marija Ažman, een speciaal aangestelde Sloveense 'onderwijzeres voor emigratie'. Het Joegoslavische consulaat had haar op 24 september 1932 naar Nederland gehaald. Zij stelde in 1932 vast dat 329 Joegoslavische kinderen in totaal 47 Nederlandse scholen bezochten. Bijna al deze kinderen - 297 om precies te zijn - bracht zij nog in datzelfde jaar bij elkaar in elf taalcursussen.³³ Die werden wekelijks in de namiddag of avond gegeven in tien verschillende koloniën in Heerlen (Heerlerheide en Nieuw Einde), Brunssum, Hoensbroek, Lutterade,

29 Brochure *Naši v Holandiji*. IISG, SAL, 132, 67.

30 De naam verwijst naar de in 1903 opgerichte *Družba Sv. Rafaela*.

31 Brochure *Naši v Holandiji*. IISG, SAL, 132, 67.

32 *Ibidem*.

33 Drnovšek heeft het in zijn artikel over de Sloveense onderwijzers voor emigratie, opgenomen in *Izseljenec Žiljenske zgodbe Slovencev po Svetu* van oktober 2001 (pagina 85), over ongeveer 250 Sloveense kinderen en een aantal Kroatische kinderen die in Nederland les kregen van Marija Ažman. IISG, SAL, 141.

Eygelshoven, Nieuwenhagen, Lauradorp, Chevremont en Spekholzerheide. De cursussen vonden plaats in Nederlandse scholen, in Sloveense cafés, bij de mensen thuis of in lokalen van de R.K. Werkliedenbond.

De cursussen zelf hielden veel meer in dan taalles alleen. Het waren eerder opvoedkundige cursussen waarbij ook aardrijkskunde en geschiedenis van het land van herkomst als middelen dienden om de kinderen voor te bereiden op hun toekomst in Joegoslavië. Zij studeerden liedjes in en leerden versjes van buiten, die ze tijdens bijeenkomsten en vieringen ten gehore brachten. Voor meisjes in Brunssum, Heerlerheide, Nieuw Einde en Eygelshoven van boven de leerplichtige leeftijd was er *Dekliški Krožek*, de meisjeskring, die ook onder leiding stond van Marija Ažman en later van de Sloveense zuster Justina Višner. De meisjes traden op tijdens feesten en bijeenkomsten, waar ze volksliederen zongen, toneel speelden en de *Kolo* (een Slavische reidans) dansten in klederdicht die ze zelf borduurden.

Sloveense communisten

Bij al deze katholieke dadendrang zou bijna worden vergeten dat Slovenen zich ook op een geheel andere manier organiseerden, zowel in Slovenië als in de emigratielanden, dus ook in Nederland. Tijdens zijn bezoek aan Zuid-Limburg in de zomer van 1927 constateerde kapelaan Vinko Zor dat niet meer dan de helft van de 1000 Sloveense mijnwerkers praktiserend katholiek was.³⁴ Hij suggereerde hiermee dat de helft van de emigranten buiten de kerk stond en dat Sloveense geestelijken hier nog heel wat missiewerk te verrichten hadden. Dat gold in het bijzonder voor de communisten.

De Communistische Partij van Joegoslavië werd opgericht in april 1919. Zij sloot zich aan bij de Derde Internationale en organiseerde in juli van dat jaar een algemene staking. Ook behaalde zij aanzienlijke successen in plaatselijke en landelijke verkiezingen. In het eerste nationale parlement van 1920 bezette de partij de derde plaats. Het jaar daarop werd de partij echter verboden en ging ze ondergronds. Ook de Sloveenstalige communisten in Italië kregen het moeilijk, vooral na de vestiging van de fascistische dictatuur door Mussolini. Velen vluchtten naar het buitenland - vooral naar Frankrijk. In 1930 sloot een aantal Slovenen in Noord-Frankrijk zich aaneen in antifascistische vakverenigingen die gelieerd waren aan de communistische CGT. Dit leidde tot vrijwillige deelname van een aantal Sloveense mijnwerkers aan de Spaanse Burgeroorlog en in de Tweede Wereldoorlog tot actief verzet tegen de Duitsers.³⁵

Tegen deze achtergrond moeten we de opkomst van de Sloveense communisten in Zuid-Limburg zien, een geschiedenis die de historicus Frank van Krevel (zelf van Sloveense afkomst) heeft opgetekend.³⁶ De eerste zelfstandig func-

34 E-mail van Zuster Maria Assunta, archivaris van de Zusters Karmelietessen van het Goddelijke Hart van Jezus te Heerlen, 20-02-2008 op basis van de Kroniek van de orde.

35 Benson, *Yugoslavia*, 27, 32-36, 61-62, 71; Pislar Fernandez, *Slovinci v železni Loreni*, 199, 260-267.

36 Het navolgende is gebaseerd op Van Krevel, 'Sloveense communisten en sympathisanten in de Mijnstreek', tenzij anders vermeld; zie ook Brassé en Van Schelven, *Assimilatie van vooroorlogse immigranten*, 52, 77.

tionerende groep Sloveense communisten in de mijnstreek zou zijn ontstaan met de komst van Andrej Forte in 1928. Hij was de voorzitter van de grootste communistische mijnwerkersbond van Slovenië en organisator van de grote mijnwerkersstaking in het kolenbekken van Zasavje in 1923. Op 10 augustus van dat jaar werd hij gearresteerd en ontslagen door de mijndirectie. Samen met andere stakingsleiders, zoals Jurij Debelak, Alojz Hohkraut, Jure Klenovšek, Joze Kolšek en Ivan Prištav, nam hij de wijk naar Frankrijk, België en Nederland.³⁷ De groep ging eerst naar het Noord-Franse Pas-de-Calais, waar ze werk vond in de mijnen en ze betrokken raakte bij acties. Op dat moment werkte Drago Oberžan als aalmoezenier in Noord-Frankrijk, een functie waarin hij zijn communistische landgenoten actief bestreed - net als later in Nederland. Drie jaar later vertrok de groep revolutionairen naar Zwartberg in Belgisch-Limburg en sloot zij zich aan bij de daar al bestaande Sloveense communistische verenigingen. In november 1928 kwam de groep naar Nederland, waar zij werk vond in de Staatsmijn Maurits in Geleen en lid werd van de plaatselijke CPN.

In 1929 richtte de groep van Andrej Forte binnen de CPN een nationale sectie op, die hij Joegoslavisch noemde. Forte zelf bekleedde van 1930 tot 1932 de functie van secretaris van deze Joegoslavische sectie. Van Krevel heeft niet kunnen achterhalen op welke manier het contact tussen Forte en de CPN tot stand kwam, maar hij vermoedt dat dit met hulp van Belgische geestverwanten gebeurde. Naar zijn idee waren de activiteiten van de groep Forte uitsluitend gericht op hun landgenoten, ondanks samenwerking met de CPN.

In de Joegoslavische communistische beweging van Andrej Forte speelden verder Albert Hlebec, Aleš Bebler en Matija Bahor een rol. Hlebec was auteur van twee communistische tijdschriften die in Heerlen werden uitgegeven: *Slovenska Delavsko-Kmečka Republika* (Sloveense Arbeiders- en Boerenrepubliek, kortweg *Republika*) en *Glas svobode* (Stem der Vrijheid). Hij had de Sloveense communistische partij mede opgericht en hield zich vooral bezig met de productie van propagandamateriaal. Hlebec kreeg in 1931 assistentie van Aleš Bebler, die uit Parijs kwam en Nederland nog datzelfde jaar verliet. Bij zijn vlucht over de staats- en de straatgrens in Kerkrade zou hij zijn geholpen door Limburgse Slovenen.³⁸ Matija Bahor werkte vanaf 1926 in de Staatsmijn Emma en onderhield connecties met Sloveense communisten in Belgisch-Limburg. Hij vertrok eind jaren twintig naar Beringen, waar hij de communistische hulporganisatie 'Internationale Rode Hulp' coördineerde voor Waterschei, Winterslag en Zwartberg.

De Sloveense communisten in Zuid-Limburg - het zal niemand verbazen - werden fel bestreden door de geestelijkheid en dat gold zeker voor priesters uit het land van herkomst. Drago Oberžan, die hen al kende van zijn verblijf als aalmoezenier in Noord-Frankrijk, zette zijn tirades na aankomst in Nederland

37 AS, Referat 1, Centraal Comité van de Bond van Communisten van Slovenië (CK ZKS), dossiers Bahor, Bebler, Hlebec, Forte, Hohkraut, Klenovšek en Kolšek. Kopieën in IISG, SAL, 81-88.

38 Het gaat hier over de staatsgrens (de rijksgrens, zegt Drenovec), maar ook over de straatgrens (de Nieuwstraat/Neustrasse).

Sloveense communisten op weg naar het eerste emigrantencongres van Joegoslaven in België, Nederland en Luxemburg, gehouden te Brussel op 1 en 2 december 1945. Rechts: Anton Maruša. Collectie: Združenje Slovensko Izseljenska Matica.

(1930) volop voort. Emigrant Franc Gril vertelde dat arbeiders die lid waren van een communistische organisatie tijdens de crisisjaren werden ontslagen. Hij vermoedde dat men zo een manier had gevonden om 'vijanden' uit de weg te ruimen. Maks Cotman, die zichzelf omschreef als socialist, zei over Oberžan: 'Dat was een smeerlap. Als iemand rood was, gaf hij dat door aan Joegoslavië en dan kreeg je op je flikker als je op bezoek ging'.

De harde kern van de groep van Andrej Forte werd na een actie op 1 mei 1932 in de Maurits te Geleen opgerold, en uitgewezen. Bij deze actie, waar enige rode vlaggen op mijngebouwen werden gehesen, zouden Slovenen, Hongaren en Oostenrijkers betrokken zijn geweest. De protestbijeenkomst leidde tot uitzetting van alle deelnemers, of zoals een tweede generatie Sloveense vertelde: 'De communisten die voor de oorlog groepjes vormden, werden gelijk opgepakt en het land uitgegooid. De pastoor was de baas',³⁹

Volgens Van Krevel hield daarmee ook de Joegoslavische sectie van de CPN op te bestaan. Het vertrek van de Joegoslaven uit de partij vormde dus het omslagpunt en tevens het einde van de eerste georganiseerde groep Sloveense communisten in de mijnstreek. Dat het slechts een tijdelijke verzwakking betrof, blijkt uit de lotgevallen van Anton Maruša. Die richtte in Limburg verschillende

39 IISG, SAL, 175-176, interview Milena Mulders met Steffi Kropivšek-Želesnik op 15 juni 2005.

pro-Tito verenigingen op tijdens en na de Tweede Wereldoorlog: de Sloveense *Vriendschapsvereniging voor het Rode Kruis* (opgericht in oktober 1944 en verboden op 1 maart 1945) en later de vereniging *Svobodna Jugoslavija* (april 1946).⁴⁰

Slovenen onder internationale spanning (1940-1947)

Als gevolg van gedwongen ontslagen tijdens de crisis in de jaren dertig was het aantal Sloveense migranten in Limburg tot de helft teruggebracht, met als gevolg dat sommige verenigingen hadden opgehouden te bestaan.⁴¹ Tijdens de oorlog zou hun aantal nog eens worden gehalveerd, en in 1947 zelfs nog verder afnemen, zodat er in het begin van de jaren vijftig nog maar ruim 700 Slovenen in Nederland verbleven. Met deze sprongsgewijze afname komen we terecht in het hart van de tweede fase van het vestigingsproces, de jaren 1940-1947, die in het teken stonden van ingrijpende internationale ontwikkelingen.

Pro-Duitse sympathieën

De grootste vermindering van het aantal Slovenen vond plaats aan het einde van de oorlog, toen velen Limburg ontvluchtten in het kielzog van de Duitsers. Vrijwel geen van hen keerde terug. Wanneer we mogen afgaan op de interviews die Brassé en Van Schelven in 1980 hielden, oefende het nationaalsocialisme vanaf het eind van de jaren dertig op een aantal Slovenen grote aantrekkingskracht uit - in het bijzonder op de leiders van de verenigingen. Zij contrasteerden hun slechte ervaringen met de Serven sinds 1918 met de in hun herinnering veel betere tijd daarvoor onder de Oostenrijkers. Onder groot enthousiasme van de meerderheid van de bevolking was dat land op 13 maart 1938 bij Duitsland ingelijfd, de beruchte *Anschluss*, en klaarblijkelijk heerste diezelfde jubelstemming onder een aantal Slovenen in Limburg. Tegelijkertijd verkondigde pater Teotim het officiële standpunt over de autonomie van de katholieke kerk tegenover de totalitaire en dus verwerpelijke nationaal-socialistische staat.⁴²

Toen de Duitsers Joegoslavië bezetten, vaardigden ze in alle bezette gebieden een verbod uit op Joegoslavische verenigingen, ook die met een Sloveense signatuur.⁴³ In Nederland verliep het anders. Daar werkten een aantal bestuursleden en soms zelfs voltallige besturen vrijwillig aan de nazificatie mee.⁴⁴ Door deze pro-Duitse houding van een aantal bestuursleden ontstond er binnen de

40 Autobiografie Anton Maruša 'Holandija' (1963). IISG, SAL, 89; 'Zelfkritiek' (ca. 1947). Archief Republiek Slovenije (AS) Referat I, Centraal Comité van de Bond van communisten in Slovenië (CK ZKS), Anton Maruša (kopie in bezit van Frank van Krevel).

41 Brassé en Van Schelven, *Assimilatie van vooroorlogse immigranten*, 76-77.

42 *Ibidem*. Over de houding van de Katholieke Kerk, zie A.P.M. Cammaert, *Het verborgen front. Een geschiedenis van de georganiseerde illegaliteit in de provincie Limburg tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Leeuwarden/Mechelen 1994) 42-70.

43 Met de Poolse verenigingen was dat al meteen in mei 1940 gebeurd: Brassé en Van Schelven, *Assimilatie van vooroorlogse immigranten*, 67. Polen was immers al in september 1939 door de Duitsers onder de voet gelopen.

44 Brassé en Van Schelven, *Assimilatie van vooroorlogse immigranten*, 78-80.

Sloveense gemeenschap in Zuid-Limburg een tweedeling. Vele leden van de verschillende verenigingen waren het niet eens met de nieuwe politieke koers, maar konden er - zo vertelden zij achteraf - op den duur weinig tegen inbrengen door de toegenomen dreiging van het fascisme.⁴⁵

Het lot van de individuele Sloveens sprekenden in Zuid-Limburg werd bepaald door staatsburgerschap en door politieke keuze. In 1940 hadden zij een Joegoslavisch, een Italiaans of een Duits paspoort - of ze waren statenloos. In het tweede en derde geval waren de kaarten geschud. In het eerste geval bevorderde de bezetter een overgang naar het Duitse staatsburgerschap. Statenlozen kregen als advies een Duits paspoort te nemen; Slovenen met Joegoslavische papieren werden vanaf 1941 schriftelijk opgeroepen zich te melden bij de Duitse instanties. Zij kregen de Duitse nationaliteit en een Volksduitse pas aangeboden, en hun werd gevraagd toe te treden tot Duitse organisaties of zich aan te sluiten bij de *Waffen SS* of de *Schutztruppen* - met als bestemming het Oostfront. Slovenen werden opgeroepen in het Pancratiushuis - destijds een melkfabriek - in Heerlen, in het *Deutsches Haus* in Brunssum of in hotel de Zwaan in Sittard. De Sloveen Markovič meldde zich samen met zijn zoon en ongeveer zestig anderen. Een SS-officier hield in het Duits een toespraak en legde hem een getypt formulier voor, waarop stond dat ondergetekende vrijwillig toetrad tot het Nederlandse legioen of de *Waffen SS*: 'Van de zestig mannen hebben zich toen zeker vijftig aangemeld. Uit angst'.

Er werd dus behoorlijk wat druk uitgeoefend. In zijn interview met Brassé zei Jan Deželak zelfs ronduit dat iedereen erbij moest, behalve wie de moed had te weigeren. Er was ook in eigen kring sprake van groepsdwang, zoals Franc Gril merkte. In die tijd behoorde hij samen met Anton Robek en Anton Kozole tot de belangrijkste vertegenwoordigers van de katholieke Sloveense gemeenschap en moest een tijdje onderduiken nadat iemand uit die gemeenschap hem en zijn vrienden bij de Duitsers had aangegeven. De drie mannen zouden zich in het openbaar tegen de bezetter hebben uitgesproken.⁴⁶

Naar verluid hebben circa 200 arbeiders van de Staatsmijn Maurits in Geleen zich bij de Duitsers aangesloten, zowel Slovenen en Tsjechen als Hongaren. Ze bleven in dienst van de mijn, maar droegen uniformen en geweren, en moesten in geval van nood optreden. Slechts zes mensen zijn hier niet toe overgegaan. In Geleen zouden maar drie of vier Sloveense families zich niet bij de Duitsers hebben aangesloten.⁴⁷ Volgens Sterman zouden er in Heerlen daarentegen maar heel weinig Slovenen zijn geweest die zich daadwerkelijk aansloten bij de Duitsers. Mici Michon-Čebin, die tijdens de oorlog in de Hopel woonde, vertelde dat geen enkele Sloveen in Eygelshoven pro-Duits was - alleen in Heerlerheide. Franc Gril gaf aan dat zich in dorpen als Brunssum en Geleen concentraties bevonden van Slovenen die met de Duitsers sympathiseerden.⁴⁸

45 IISG, SAL, 80, interview Brassé met Gril op 15 september 1979.

46 IISG, SAL, 175-176, interview Milena Mulders met Cili Robek-Gril in maart 2008 (telefonisch).

47 IISG, SAL, 80, interviews Brassé met Markovič op 3 mei 1979 en met Gril op 15 september 1979.

48 Ook in Brassé en Van Schelven, *Assimilatie van vooroorlogse immigranten*, 78.

De situatie tijdens de oorlog is gedetailleerd beschreven door Anton Maruša in zijn 'namenboek': een getuigenis die hij in opdracht van 'de Joegoslavische autoriteiten' met de hand schreef in 1947.⁴⁹ Van 377 Slovenen en/of hun nakomelingen (meestal alleen de gezinshoofden) beschreef Maruša niet alleen waar ze zich op dat moment bevonden (Nederland, Joegoslavië, Duitsland, België) en of ze op dat moment lid waren van *Svobodna Jugoslavija*. Hij vermeldde ook wie zich hadden aangemeld voor repatriëring en wie er in de oorlog al dan niet 'trots vasthielden aan de Joegoslavische identiteit' of de Duitse dan wel Italiaanse nationaliteit hadden en/of lid waren van fascistische organisaties. Het gaat hier om informatie uit het communistische kamp, geschreven in een periode dat de verhoudingen tussen Sloveense communisten en Sloveense katholieken in Limburg op scherp stonden. Intussen is het de enige beschikbare informatie aan de hand waarvan we een beeld krijgen van de mogelijke omvang en wijze van samenwerking met de bezetter. De meeste Slovenen met de Duitse of Italiaanse nationaliteit en/of lid van fascistische organisaties woonden in Heerlen: 34 van de 109 inwoners om precies te zijn. In Brunssum, de tweede grote gemeente, waren dat er in ieder geval 24 van de 55.⁵⁰ In Eygelshoven 6 van de 60, in Geleen maar liefst 30 van de 43, in Waubach 3 van de 41, in Kerkrade 7 van de 37 en in Hoensbroek 4 van de 32.

Op grond van hun interviews kwamen Brassé en Van Schelven in 1980 tot de conclusie, dat de Slovenen geen overtuigde aanhangers van het nationaalsocialisme waren. Zij zouden veeleer zijn bezweken onder de druk die Duitsers op hen uitoefenden en overgelopen landgenoten die tot voor kort met hen in de verenigingen hadden gezeten.⁵¹ Het lag echter subtieler. Er was niet alleen sprake van dwang, Slovenen kregen ook van alles voorgehouden. Volgens de zoon van Markovič beschouwde een aantal Slovenen aansluiting bij de Duitsers als een uitgelezen kans om hogerop te komen. Anderen hoopten volgens hem op die manier een huisje te krijgen in Joegoslavië. Slovenen bleven verder neutraal, maar waren ook betrokken bij het verzet. Een enkeling bood op eigen initiatief weerstand.⁵²

Met het einde van de oorlog in zicht vertrok een groot aantal Slovenen die op Hitler hadden gewed al in 1943 naar Duitsland, om uiteindelijk terug te keren naar Joegoslavië. Menigeen kwam daar in een interneringskamp terecht. In die tijd vertrokken ook de bestuursleden die hun verenigingen zonder slag of stoot hadden ontmanteld.⁵³ Anderen namen pas na de bevrijding van Limburg in

49 Het originele namenboek is te vinden in het archief van de Slovensko Izseljenska Matica (SIM) zoals gedeponneerd in het Arhiv Republike Slovenije in Ljubljana onder AS 1241 SIM. Kopie en vertaling IISG, SAL, 103-104. Het lijkt er overigens op dat Maruša de mensen persoonlijk heeft benaderd met een vragenlijst. Enkelen van deze originele lijsten zijn terug te vinden in de Sloveense collectie van het IISG.

50 11 namen zijn met het kopiëren weggevalen, dus waarschijnlijk zijn het er meer.

51 Brassé en Van Schelven, *Assimilatie van vooroorlogse immigranten*, 78.

52 *Ibidem*, 80. Meer over het individuele Sloveense verzet in Limburg, zie Mulders, *Met de buik het brood achterna*, 128-131.

53 Het jaartal 1943 wordt steeds uitdrukkelijk in de verschillende interviews genoemd. Een verklaring daarvoor ontbreekt op dit moment: het zou logischer zijn geweest als de collaborateurs na D-Day waren vertrokken, vanaf juni 1944.

september 1944 de wijk. Sloveense vrouwen van wie de echtgenoot in het Duitse leger had gediend, werden door de Duitsers op transport gezet.

De communisten tijdens en na de oorlog

De weinige Sloveense communisten die begin jaren dertig waren overgebleven na het vertrek van de groep van Andrej Forte vormden een geval apart. Zij raakten aanvankelijk in verwarring door het niet-aanvalsverdrag tussen Duitsland en de Sovjet-Unie, maar dat veranderde na de Duitse aanval op Joegoslavië, onmiddellijk gevolgd door die op Rusland.⁵⁴ In Nederland was Anton Maruša de zelfbenoemde grote man. Deze ex-mijnwerker en eigenaar van een café in Heerlerheide, verbleef in vijf verschillende landen, nam overal deel aan acties en stakingen, en vestigde zich in 1927 in de Limburgse mijnstreek. Hier werkte hij in vijf verschillende mijnen, om in 1932 zijn pensioen te krijgen. In dat jaar zou hij een reis hebben georganiseerd van 22 Slovenen uit Zuid-Limburg naar Rusland. Hij werd hiervoor opgepakt en moest een dag zitten. Tussen 1936 en 1939 dreigde hij vanwege zijn revolutionaire activiteiten uitgezet te worden door de Nederlandse politie.⁵⁵ Merkwaardig genoeg maakte diezelfde Maruša – getuige een foto – uit diezelfde tijd ook deel uit van het bestuur van de Katholieke St. Barbara-vereniging Heerlerheide, terwijl hij zich tegelijkertijd onverbloemd als 'communist' afficheerde.

In zijn autobiografie 'Holandija' uit 1963 schreef hij hoe hij in februari 1943 met twee kameraden een illegale cel oprichtte en dat ze zich toen aansloten bij de Communistische Partij Nederland (CPN).⁵⁶ In een andere bron, een 'zelfkritiek' die hij twee jaar na de oorlog schreef in opdracht van het Centraal Comité van de Bond van Communisten van Slovenië, heeft hij het over '25 mannen die een illegale verzetsgroepering oprichtten met de bedoeling de Communistische Partij van Nederland financieel te ondersteunen'.⁵⁷ In 1943 zou Maruša betrokken zijn geraakt bij acties tegen de Duitsers; mogelijk ging het hier om betrokkenheid bij de april-mei staking in Heerlerheide.⁵⁸ Van zijn kleinzoon (die ook Anton Maruša heet) weten we dat hij in de oorlog twee onderduikers had, van wie er één uit Rusland kwam en connecties met Tito onderhield. Anderen beweren dat Anton Maruša een van die Slovenen was die zich al vóór 1941 bij de Duitsers aansloten. Hij was op dat moment eigenaar van een van de twee Sloveense cafés in Heerlerheide, die allebei Duits zouden zijn geweest.⁵⁹

In oktober 1944 richtten Anton Maruša c.s. in Heerlen de *Sloveense Vriendschapsvereniging voor het Rode Kruis* op. Volgens Van Kreveld haalde de vereni-

⁵⁴ Vgl. Cammaert, *Het verborgen front*, hoofdstuk X.

⁵⁵ 'Zelfkritiek' (ca. 1947). Archiv Republike Slovenije (A5) Referat I, Centraal Comité van de Bond van communisten in Slovenië (CK ZKS), Anton Maruša (kopie in bezit van Frank van Kreveld).

⁵⁶ Autobiografie Anton Maruša, 'Holandija' (1963), IISG, SAL, 89.

⁵⁷ In zijn 'namenboek' uit 1947 (IISG, SAL, 103-104) beschrijft Maruša een aantal verzetsmensen en 'illegaal georganiseerde' personen. Zij waren afkomstig uit Heerlen (8), Eygelshoven (10), Waubach (5) en Kerkrade (3).

⁵⁸ IISG, SAL, 175-176, interview Milena Mulders met Anton Maruša jr. op 9 november 2007, 'Zelfkritiek'.

⁵⁹ IISG, SAL, 175-176, interview Milena Mulders met Finie Koloze op 4 juli 2008 (telefonisch) en bevestigd door Cili Robek-Griil op 27 augustus 2008.

Café Maruša in de Kampstraat te Heerlerheide, jaartal onbekend. Uiterst rechts: Anton Maruša. HBM, collectie Maruša.

ging vooral geld op voor de Communistische Partij, en voor de kinderen van strijders tegen de fascistten. Verder werden bijeenkomsten georganiseerd en boekjes en pamfletten verspreid.⁶⁰ Sommige leden van de naoorlogse groep hadden daarvoor bij de verschillende St. Barbara-verenigingen gehoord. De 'Vriendschapsvereniging' werd op 1 maart 1945 verboden door de Nederlandse autoriteiten, op beschuldiging onder communistische invloed van Tito te staan. In zijn 'namenboek' uit 1947 beschuldigde Anton Maruša onder andere de emigratievertrouwenspersoon Rudolph Selič ervan zijn illegale werk te hebben verraden, waardoor de Vriendschapsvereniging werd verboden. Selič was een belangrijke figuur binnen de Barbara-verenigingen en werd in 1947 door Maruša omschreven als de grootste tegenstander van maarschalk Tito.⁶¹ In april 1946 stond de overheid de Vriendschapsvereniging weer toe, waarna de oprichters de club omdoopten tot *Drustva Svobodna Jugoslavija* (Vereniging Vrij Joegoslavië). Volgens Anton Maruša mocht er toen weer legaal gewerkt worden, waarmee hij suggereerde dat de vereniging in het geheim was blijven voortbestaan.

Voor en tegen Tito

De situatie in de mijnstreek vlak na de oorlog was ronduit verwarrend. Niet alleen door het oorlogsverleden, maar ook door de nieuwe politieke constellatie in het moederland. Leaders van vooroorlogse Sloveense verenigingen hadden

60 IISG, SAL, 179-180, gesprek met Frank van Kreveld op 29 mei 2008.

61 'Namenboek' uit 1947. IISG, SAL, 103-104 (met Nederlandse vertaling).

zich onmogelijk gemaakt en het katholieke verenigingsleven zelfs eigenhandig ontmanteld. In de jaren twintig en dertig was een Sloveens katholiek bouwwerk opgetrokken, dat nu niet langer bestond. Dat veroorzaakte een vacuüm, waar de communisten insprongen. De Sloveense communisten, die tijdens de oorlog op bescheiden schaal in het geheim hadden geopereerd, kregen nu voet aan de grond in de eigen gemeenschap. In de tweede helft van de jaren veertig waren zij beter georganiseerd dan de St. Barbara-verenigingen, die eerst nog in het reine moesten komen met de keuze van veel van haar actieve leiders voor de verkeerde kant. Vandaar dat de communisten zonder tijd te verliezen overgingen tot een doorstart van het verenigingsleven. Het ging om de groep die in het begin van de jaren dertig bijna was leeggebleed, maar ondergronds was blijven voortbestaan. Zowel nationaal als internationaal kreeg zij de wind in de rug. In Joegoslavië, waar de communistische partizanen aan de geallieerde zege hadden bijgedragen, werden zij als bevrijders beschouwd. Met zijn communistische partij trok Josip Broz Tito, ofwel Tito, de macht met geweld naar zich toe. Op 29 november 1945 riep hij de republiek uit en maakte hij korte metten met zijn tegenstanders.⁶² Door deze ontwikkelingen kon de koninklijke regering in ballingschap niet uit Londen terugkeren.

De machtswijziging in het vaderland had een weerslag op de Sloveense gemeenschap in Zuid-Limburg. Die kwam tot uitdrukking in een tweedeling: de aanhangers van koning Peter, het koningsgezinde kamp, versus de aanhangers van Tito, het regeringsgezinde kamp, en daar tussenin de mensen die neutraal wilden blijven. De eerste groep bestond vooral uit leden van de voormalige St. Barbara-verenigingen; de tweede groep, de Titoïsten, centreerde zich rond de Sloveense Vriendschapsvereniging. De communisten gingen na de bevrijding vrij snel over tot een doorstart van het (nu legale) verenigingsleven. Een bewaard gebleven ledenlijst, waarschijnlijk uit april 1946, van de (kort daarvoor opgeheven) 'voormalige Vriendschapsvereniging voor het Rode Kruis' telde 188 leden verspreid over negen verschillende afdelingen.⁶³ Op de ledenlijst staan ook namen van Slovenen die in de jaren vijftig het bestuur zouden gaan uitmaken van de communistische vereniging *Edinost*: secretaris Alojz Rot, Maks Bračun, Frans Anderluh en Anton Salomon. Het bestuur van de Vereniging Vrij Joegoslavië, ofwel *Društvo Svobodna Jugoslavija*, bestond alleen uit mannen: Anton Maruša noemde de groep het 'Centraal Comité'. Er bestond in Heerlen ook een aparte afdeling voor vrouwen: *Ženske Društvo Svobodna Jugoslavija odsek Heerlen/Heerlerheide*, met veertien leden. En er was in 1946 een vereniging opgericht speciaal voor kinderen: *Omladina društva Svobodne Jugoslavije odsek Eygelshoven, Chevremont, Waubach*, met 26 kinderen en jongvolwassenen. De communisten hadden verder een eigen zangkoor, en er werden zendingen

62 Benson, *Yugoslavia*, 73-93; T. Tomiņšek-Čehulič, 'The post-war retribution in Slovenia: its death toll', *Slovene Studies* 28/1-2 (2006) 105.

63 Ledenlijst van de voormalige Vriendschapsvereniging voor het Rode Kruis. IISG, SAL, 116.

van kleding en speelgoed georganiseerd voor Joegoslavië.⁶⁴ De vereniging 'Vrij Joegoslavië' stond in nauw contact met het gezantschap in Den Haag, met voorzitter Anton Maruša als contactpersoon. Dat heeft er uiteindelijk toe geleid dat de vertegenwoordiger van het gezantschap de periodieke bijeenkomsten van de vereniging in het café in Heerlerheide ging bijwonen.⁶⁵

Was de situatie aanvankelijk dus gunstig voor de aanhangers van Tito, dat veranderde snel. Direct na de oorlog probeerden zij uit man en macht om 'de anderen' erbij te krijgen, onder meer door de inzet van Joegoslavische agenten.⁶⁶ De katholiek georganiseerde Slovenen werden onder druk gezet, soms werd er zelfs bedreigd met geweld. Maruša schilderde de broers Franc en Rudolph Selič en pater Teotim van Velzen af als 'de grootste tegenstanders van het Nieuwe Joegoslavië'. In het geval van Rudolph Selič beval Maruša het gezantschap in Den Haag en de regering in Belgrado zelfs aan hem zijn Joegoslavische nationaliteit te ontnemen.⁶⁷ Het *Limburgsch Dagblad* sprak van een propagandaoorlog om de Slovenen in de mijnstreek te winnen voor Tito's heilstaat. Dat gebeurde niet alleen door het uitoefenen van druk, maar ook door Sloveense kranten, boekjes (soms met geld erin als lokkertje)⁶⁸ en geïllustreerde bladen gratis en op grote schaal te verspreiden en door het vertonen van films en bijeenkomsten met gratis maaltijden.⁶⁹

Niet voor iedereen was het even gemakkelijk om een politiek standpunt in te nemen, zeker niet als men in Nederland wilde blijven. Slovenen van de eerste generatie bleven in veel zaken afhankelijk van het vaderland, wat tot allerlei loyaliteitsproblemen leidde. Zij die tégen het communistische regime waren, hadden nog wel de Joegoslavische nationaliteit en bezittingen in het land van herkomst. Zij wilden boven alles de mogelijkheid openhouden om in de toekomst naar hun vaderland op vakantie te gaan, of misschien zelfs definitief terug te keren. Wanneer we op de interviews van Brassé en Van Schelven afgaan, werden de pragmatisch ingestelde koningsgezinde Slovenen voor het

64 Op basis van de autobiografie van Anton Maruša, 'Holandija' uit 1963 (IISG, SAL, 89) en de 'Zelfkritiek' uit ca. 1947. Het communistische zangkoor werd ook genoemd door Marija Jančič in mijn gesprek met haar op 28 april 2008.

65 IISG, SAL, 175-176, interview Milena Mulders met Franc Drenovec.

66 IISG, SAL, 175-176, interview Milena Mulders met Mici Michon-Čebin op 4 december 2006 (telefonisch). Ook op basis van gesprek met Heribert Korfmacher, voormalig hoofd Joegoslavische uitzendingen van de Duitse Wereldomroep *Deutsche Welle* en ex-correspondent voor *Deutsche Welle* in Brussel op 4 augustus 2008: "De intensieve aandacht voor emigranten vormde een belangrijk onderdeel van Tito's charme-offensief in het Westen, alsook van zijn manier om in Joegoslavië de touwtjes vast in handen te houden. Het communistische regime deed er alles aan om zijn propaganda te verspreiden en organisaties van emigranten te ondermijnen met behulp van bijvoorbeeld infiltranten. Dat leidde onder meer tot het gebruik van zogenoemde doodscmando's, die de opdracht kregen politiek sterke figuren in emigrantenkringen (Sloveens, Kroatisch, Servisch, Bosnisch) wereldwijd te liquideren. Zie voor Duitsland bijvoorbeeld het uitgebreide digitale archief van *Der Spiegel* <http://wissen.spiegel.de/wissen>. Zoekterm: UDBA (Uprava državne bezbednosti).

67 'Namenboek' Anton Maruša uit ca. 1947. IISG, SAL, 103-104 (met Nederlandse vertaling).

68 IISG, SAL, 175-176, interview Milena Mulders met Marija Jančič op 28 april 2008.

69 *Limburgsch Dagblad*, 5 december 1953: 'Slovenen raakten na de oorlog in een moeilijke positie'. Het is niet helemaal duidelijk over welke jaren dit fragment precies gaat.

blok gezet door de Joegoslavische overheid. Wie de regering in ballingschap erkende, kon contact met het vaderland vergeten. Maar een aanvraag voor een visum of het laten verlengen van een paspoort legden koningsgezinde landgenoten gemakkelijk uit als een daad pro Joegoslavië.⁷⁰ Het kon bijna niet uitblijven dat de verhoudingen tussen de twee kampen op scherp kwamen te staan.

Het transport van 1947

In de jaren 1946 tot 1948 keerden niet minder dan 38.355 emigranten uit geheel West-Europa terug naar Joegoslavië. De overstap hebben velen achteraf als een deceptie ervaren. Zelfs Sloveense leiders spraken in 1968 in het openbaar over een teleurstellende ervaring.⁷¹ Dat de eerste generatie mijnwerkers en hun gezinnen ontvankelijk waren voor de propagandisten uit het herboren Joegoslavië, had vooral te maken met heimwee. Door de oorlog hadden mensen jarenlang niet terug gekund. In de herinnering van Slavko Sterman waren mensen na de oorlog helemaal wild over het idee om hun vaderland te bezoeken. In september 1947 vertrok een trein met tussen de 184 en 270 Limburgse Slovenen.⁷² De propagandisten hadden het over 'een laatste mogelijkheid'. Het land moest worden opgebouwd en op de emigranten rustte de verplichting assistentie te verlenen.⁷³ Wie niet terugkeerde, zou zijn eigendomsrechten verliezen, terwijl remigranten gouden bergen in het vooruitzicht werd gesteld, zoals een woning (als ze die nog niet hadden), een baan, kortom: een goed leven. Het aanbod was eenmalig, de reis gratis en alles werd georganiseerd. De reizigers konden meubels en huisraad meenemen.

Bij de organisatie van het transport speelde Anton Maruša opnieuw een prominente rol. Hij onderhield nauwe contacten met de Joegoslavische ambassade in Den Haag en werd naar eigen zeggen benoemd tot 'gevolmachtigde leider voor de repatriëring'.⁷⁴ De meeste remigranten kwamen uit de buurt van Heerlerheide.⁷⁵ Dit beeld klopt met de informatie op de transportlijst, hoewel er ook reizigers uit Brunssum en Eygelshoven bij waren. De personenrijtuigen en goederenwagens waren speciaal voor dit doel beschikbaar gesteld door de Joegoslavische regering. De trein vertrok op 21 september 1947 vanaf het station Heerlen. Voor zover bekend is uit Nederland slechts één transport vertrokken.

70 Brassé en Van Schelven, *Assimilatie van vooroorlogse immigranten*, 81.

71 Drnovšek, 'The attitudes of the state and the Catholic Church towards Slovenian emigration', 32.

72 184 volgens de transportlijsten (IISG, SAL, 117); V. Ševgić, *Povratak Jugoslavenske Ekonomske Emigracije 1945-1951* (Belgrado 1953) 26, heeft het over 199 repatrianten uit Nederland. Volgens Kozole (in gesprek met Brassé op 7 juni 1979) ging het om ongeveer 70 gezinnen. Uitgaande van gemiddeld vier personen per gezin kom je dan uit op 280 reizigers. Selič (in gesprek met Brassé op 24 januari 1980) noemt een aantal van 270 repatrianten. Gril (in gesprek met Brassé op 15 september 1979) heeft het over ongeveer 250 mensen.

73 Brassé en Van Schelven, *Assimilatie van vooroorlogse immigranten*, 82.

74 'Zelfkritiek' (1947).

75 IISG, SAL, 80, interview Brassé met Kropivšek (zonder datum). Volgens het 'namenboek' van Anton Maruša uit 1947 meldden zich 11 mensen uit Heerlerheide aan, maar ook 13 uit Eygelshoven, 1 uit Hoensbroek, 3 uit Brunssum, 4 uit Geleen, 7 uit Waubach en 4 uit Kerkrade. Totaal 43 namen. Het betreft hier alleen gezinshoofden. IISG, SAL, 103-104.

Sloveense repatrianten, Heerlen 1947. In het midden op de tweede rij: Anton Maruša. Collectie: Združenje Slovensko Izseljenska Matica.

Wanneer we uitgaan van de meest complete transportlijst waren er in totaal 246 passagiers aan boord, van wie op het eerste gezicht 184 uit de Limburgse mijnstreek. De overige 62 kwamen uit andere mijngebieden in Oostenrijk, Duitsland of Frankrijk. In de eindbestemming van de trein, Kamnik, verbleven de reizigers in een 'kliniek', waarna ze op eigen houtje verder reisden.⁷⁶ Uit Frankrijk vertrokken in totaal acht transporten naar Lošinj en Kamnik; uit Duitsland gingen er drie, en België volgde met twee.⁷⁷

Het remigratieproject mondde voor velen uit in een enorme teleurstelling, omdat toezeggingen over werk en huisvesting in Joegoslavië niet werden nagekomen. De achterblijvers in de Mijnstreek kregen brieven van de repatrianten, waarin ze schreven spijt te hebben van hun beslissing.⁷⁸ Al in hetzelfde jaar 1947 ondernamen sommigen een poging om Joegoslavië weer te ontvluchten, wat in die tijd niet gemakkelijk ging. Volgens informant Peep Pučnik keerde zo'n 90 procent van de mensen, die met het transport waren vertrokken, na verloop van tijd naar Limburg terug.

76 Šegvič, *Povratak Jugoslavenske Ekonomske Emigracije*, 25, 26. De auteur noemt Kamnik een 'ontvangstcentrum', waar Slovenië haar mensen kon opvangen en waar ze, om de eerste dagen door te komen, pakketten kregen van het Rode Kruis.

77 *Ibidem*, 25. De *Moderna galerija Ljubljana* en *Pilonova galerija Ajdovščina* organiseerden in 2004 en 2005 een tentoonstelling met onbekende foto's van de schilder/fotograaf Veno Pilon. De foto's waren per toeval ontdekt en pas later werd duidelijk dat het hier ging om het transport van uit Frankrijk repatriërende Slovenen. De tentoonstelling kreeg de titel 'Among Emigrants', naar de titel van een stuk in zijn literaire autobiografie. Tekst en catalogus zijn opgenomen in IISG, SAL, 147.

78 IISG, SAL, 80, Interview Brassé met Selič op 24 januari 1980.

Herstel van het katholieke verenigingsleven en Joegoslavische bemoeienis na 1947

Het transport van 1947 luidde een nieuwe fase in. Door het remigratieproject was het aantal Slovenen in Zuid-Limburg na de oorlog teruggezakt van 1000 tot ongeveer 700-800 personen. De jaren daarna stonden in het teken van een felle strijd tussen de terugvechtende kerkelijke autoriteiten en het Joegoslavische gezantschap in Den Haag. Dat resulteerde uiteindelijk in een volledig herstel van het vooroorlogse katholieke verenigingsleven, totdat de samenleving en ook de katholieke kerk in de jaren zestig op drift raakte. Door het uitsterven van de eerste generatie begonnen de Sloveense nazaten toen het toneel te beheersen. Niet dat zij de banden met Slovenië verbraken, integendeel. Wel veranderde de aard van de contacten.

De gebeurtenissen in de mijnstreek waren ook nu nauw verbonden met de geschiedenis van het nieuwe Joegoslavië.⁷⁹ De katholieke kerk kreeg te maken met maatregelen die haar macht beteugelden. Een boegbeeld als kardinaal Stepinac van Zagreb, die in de oorlog intensief met de Kroatische collaborateurs had samengewerkt, werd tot 16 jaar cel veroordeeld - in 1957 kreeg hij amnestie. De bisschop van Ljubljana, Gregorij Rožman, werd bij verstek tot 18 jaar veroordeeld voor collaboratie met de Italianen en later met de Duitsers.⁸⁰ Terwijl de meningen over Tito aanvankelijk zeer verdeeld waren, won hij veel sympathie toen hij zich in de Koude Oorlog steeds onafhankelijker opstelde tegenover de Sovjet-Unie. De president streefde met succes naar het ontwikkelen van een 'Derde Weg', en samen met Indonesië, India en Egypte werd Joegoslavië initiatiefnemer van de Organisatie van niet-gebonden landen. Voor de gemiddelde Joegoslaaf en Sloveen was het bijzonder dat zijn land eindelijk onafhankelijk kon opereren op het internationale toneel en met respect werd behandeld. De toenemende steun voor Tito was echter vooral het gevolg van de matiging van collectivisaties en de economische groei in de jaren vijftig.⁸¹ Dat was ook van invloed op de houding van Slovenen in de mijnstreek ten opzichte van het oude vaderland (of dat van hun ouders), zeker toen het reizen van en naar Slovenië langzamerhand gemakkelijker werd.

Herstel van het katholieke verenigingsleven

Intussen was het gezichtsverlies van de oude Sloveense verenigingen in Limburg compleet. Bij de katholieken bracht pater Teotim het verenigingsleven weer op gang. De Barbara-vereniging was daar in het begin overigens van uitgesloten.⁸²

79 Benson, *Yugoslavia*, 73-110.

80 Rožman is nog steeds hoogst omstreden; zie de uiterst gedegen documentatie over hem op http://wiki.healthhaven.com/Gregorij_Ro%C5%BEman {geraadpleegd 25-07-2008}.

81 *Ibidem*, 103-104.

82 Brassé en Van Schelven, *Assimilatie van vooroorlogse immigranten*, 80. Pater Teotim gaf tussen 1947 en 1951 een maandblad uit, *Vestnik* genaamd, met (in het Sloveens) nieuws voor alle katholieke Slovenen, met o.a. de data, tijdstippen en locaties van de wekelijkse kerkmissen, informatie over festiviteiten, maar ook wie er in het ziekenhuis lag en wie overleden was. Exemplaren van dit maandblad zijn terug te vinden in IISG, SAL, 167 (periode 1946-1950).

Kennelijk vonden de pater en de katholieke kerk in het algemeen de verschillende Sloveense St. Barbara-verenigingen in die tijd te besmet. Van de acht St. Barbara-verenigingen die vóór de oorlog hadden bestaan, zijn er na de oorlog uiteindelijk maar vijf heropgericht in Geleen, Hoensbroek, Eyselshoven, Brunssum en Heerlen.⁸³ Ook de koepelorganisatie *Zveza* werd opnieuw opgericht. In Heerlerheide en Lindeheuvel (Geleen) kwamen twee nieuwe verenigingen van de grond: een toneelvereniging en een gemengd koor.⁸⁴ Het zangkoor *Zvon* kreeg in 1947 een nieuwe dirigent, de onderwijzer F.A.J. Willems. Door de nieuwe dirigent kwam *Zvon* terecht in de Mulo-school aan de Adenauerlaan in Heerlen, waar Willems als onderwijzer werkte en later aantrad als directeur. Door die vaste repeteerruimte ging de school fungeren als het centrum van de naoorlogse katholieke Sloveense gemeenschap in Heerlen.

In 1947/1948 werd ook een doorstart gemaakt met de Sloveense lessen op woensdagmiddag. De onderwijzeres van destijds, Marija Ažman, was in 1939 naar Joegoslavië teruggekeerd en pater Teotim had haar taken overgenomen. In 1951 kreeg pater Teotim assistentie van een Nederlandse ordegenoot, pater Medardus Woestenburg.⁸⁵ In 1949 kwam ook de Sloveense priester Ferdinand (Nande) Babnik naar Nederland. De samenwerking tussen beide zielzorgers heeft niet lang geduurd, want op 26 maart 1952 kwam Teotim vrij plotseling te overlijden.

Het tijdperk Babnik

Net als vóór de oorlog kwamen de belangrijkste organisatorische initiatieven niet uit de Nederlandse, maar uit de Sloveense koker. Het succes van de communisten in de eerste jaren na de bevrijding was een doorn in het oog van Sloveense katholieken. De omstrede en bij verstek veroordeelde Gregorij Rožman (1883-1959), de voormalige bisschop van Ljubljana, was via Klagenfurt aan zijn straf ontkomen. Hij streek uiteindelijk neer in Cleveland (Ohio), waar zich een concentratie van Sloveense emigranten bevond. Van daaruit stuurde hij begin 1949 een van zijn getrouwen, de priester Ferdinand (Nande) Babnik, naar Nederland, met als opdracht de vooroorlogse verhoudingen te herstellen. Net als zijn opdrachtgever was Babnik een controversieel figuur. Zijn verleden als secretaris en rechterhand van de omstrede Gregorij Rožman maakte hem verdacht.⁸⁶

83 Uit een recent boven water gekomen exemplaar van het blaadje *Vestnik* van maart-april 1950 blijkt overigens dat niet de vereniging van Geleen, maar die van Hoensbroek als eerste zou zijn heropgericht en wel op 1 januari 1945. IISG, SAL, 167.

84 Volgens een artikel in het *Limburgsch Dagblad* van 5 december 1953 werd in 1947 een toneelvereniging opgericht, 'die met een Tirols stuk 'de boodschap van Fatima' in het Sloveens vertaald grote successen behaalde'. Mogelijk gaat het hier om de toneelvereniging in Heerlerheide.

85 Op basis van een artikel in het *Limburgsch Dagblad* d.d. 2 juli 1951.

86 Babnik zou als priesterstudent een tijdje de secretaris zijn geweest van Gregorij Rožman. Over de banden tussen Babnik en Rožman zie T. Griesser-Pecar, *Cerkev na zatožni Klopi* (Ljubljana 2005) 87, 303. Babnik was de chauffeur van de auto waarmee bisschop Rožman aan het einde van de oorlog naar Oostenrijk vluchtte en de leider van een informatiebureau dat contacten onderhield met de geheime dienst van de *Domobranci* (zie hierna). Volgens een artikel in de *Gazet van Limburg* van 16 april 1953 was hij tijdens zijn verblijf in Limburg nog secretaris van Rožman.

In Slovenië is nog altijd een discussie gaande over de rol van de persoon van Rožman in de oorlog,⁸⁷ maar er bestaat overeenstemming over het belangrijkste punt, namelijk dat Rožman samengewerkt heeft met de bezetter. Hij nam verschillende keren actief deel aan ceremonies waarbij *Domobranci* de eed aflegden op Adolf Hitler.⁸⁸ De *Slovensko Domobrantsvo* of *Slovenische Landeswehr* was door de Duitse bezetters opgericht na de Italiaanse terugtocht uit Ljubljana op 24 september 1943. De organisatie nam stelling tegen de partizanen, tegen de communisten en tegen joden. Inmiddels weten we dat Nande Babnik niet alleen als 'legerpriester' werkte onder deze zogeheten *Domobranci* (letterlijk 'verdedigers van het vaderland'), maar ook connecties onderhield met hun geheime dienst.⁸⁹ Over het oorlogsverleden van Babnik werden de Limburgse Slovenen tegen wil en dank geïnformeerd door een anonieme publicatie, waarschijnlijk afkomstig uit de koker van het Joegoslavische gezantschap in Den Haag, onder de titel *Fragmenten uit het leven van de parochievicaris Nande Babnik*. Daarin werd Babnik beschuldigd van collaboratie met de Italiaanse en Duitse bezetter en van oorlogsmisdaden. Het boekje was onmiskenbaar bedoeld om emigranten te waarschuwen voor hun nieuwe aalmoezenier.⁹⁰ Ook afgezien van deze beschuldigingen zagen velen Babnik als een querulant, en sommigen aarzelden niet om hem een dictatoriaal type of zelfs een moordenaar te noemen. Andere kwalificaties waren 'schuinsmarcheerder' en 'een adelaar waarvan de vleugels zijn afgeknipt'.⁹¹

Tussen zijn vriend en vijand het er wel over eens, dat hij erin slaagde het katholieke verenigingsleven uit het slop te halen. Hij bouwde voort op de succesvolle pogingen van pater Teotim en trok het vooroorlogse verenigingsleven vlot. Zo nam hij in 1953 het initiatief tot de oprichting van de folkloristische dansgroep *Folklorna Skupina Nizozemska* (FSN). Met de katholieke Slovenen in Zuid-Limburg organiseerde hij in de jaren 1950 tot 1953 groots opgezette feesten

87 In haar boek *Cerkev na zatožni klopi* (De kerk in de beklagdenbank) uit 2005, waarin documenten zijn verzameld over de naoorlogse rechtzaken tegen de priesters, monniken, katholieke zusters en theologen, beschrijft Grieser-Pečar de processen zoals die na de oorlog tegen geestelijken gevoerd werden. Volgens Grieser-Pečar zijn deze processen oneerlijk verlopen.

88 De tekst van deze eed luidde: 'Ik zweer bij God Almachtig dat ik trouw, dapper en mijn meerderen gehoorzaam zal zijn, [dat ik] in de gezamenlijke strijd met de Duitse strijdkrachten, staande onder bevel van de Führer van Groot-Duitsland, SS-eenheden en politie, tegen bandieten en het communisme als ook tegen hun bondgenoten mijn plicht gewetensvol zal vervullen voor mijn Sloveense vaderland als deel van het Vrije Europa. Daarvoor ben ik bereid mijn leven op te offeren. Zo waarlijk helpe mij God'. *Dagblad Slovenec*, 21 april 1944 (vriendelijke mededeling Frank van Krevel).

89 Ontleend aan T. Griesser-Pečar, *Das Zerrissene Volk Slowenien 1941-1946. Okkupation, Kollaboration, Bürgerkrieg, Revolution* (Wien/ Köln/Graz 2003) 201-202. Babnik zou door Rožman zijn berispt omdat hij behalve op het gebied van de zielzorg zich op politiek niveau met de strijd van de *Domobranci* wilde bemoeien. Zie ook Griesser-Pečar, *Cerkev na zatožni klopi*, 303; T. Ferenc, *Dies Irae, Čttniki, vaški stražariji in njihova usoda jeseni 1943* (2002) 155 (voetnoot).

90 *Oldlomki iz življenja kaplana Babnika Nandeta* ('Fragmenten uit het leven van kapelaan Babnik, Nande'). IISG, SAL, 152.

91 Gebaseerd op verschillende gesprekken met Slovenen en/of hun nakomelingen (IISG, SAL, 175-176), evenals IISG, SAL, 179-180, emailwisseling met Frank Van Krevel; IISG, SAL, interviews Brassè met o.a. Franz Obrez op 6 september 1979.

in de openluchttheaters van Brunssum en Stein, alsook in de stadsschouwburg in Heerlen.⁹²

Nande Babnik initieerde ook anticommunistische acties in de Mijnstreek. Een daarvan was gericht tegen het hijsen van de vlag met de hamer en de sikkel bij de ingang van een Joegoslavisch feest in Heerlen. Ook heeft Babnik geprobeerd om de katholiek georganiseerde Slovenen in de Mijnstreek over te halen hun oude Joegoslavische paspoort (afgegeven door het voormalige Koninkrijk Joegoslavië) in te leveren en de status van vluchteling aan te nemen.⁹³ Onder andere door deze laatste actie kon de Joegoslavische ambassade hem niet ongestoord zijn gang laten gaan. In september of oktober 1953 kregen de katholiek georganiseerde Slovenen in de Mijnstreek bezoek van twee leden van het Joegoslavische gezantschap uit Den Haag, volgens een Limburgse krant 'twee bekende titoïstische propagandisten'.⁹⁴ Zij waren gekomen om hun landgenoten te informeren over de plannen van de Joegoslavische gezant Milan Ristič met de Sloveense verenigingen in Zuid-Limburg. Hij wilde namelijk dat de katholieke St. Barbara-verenigingen en de communistische Sloveense organisatie *Edinost* gingen samenwerken.⁹⁵

De actie van de Joegoslavische gezant had te maken met de gezamenlijke vakantie die de Slovenen in de zomermaanden hadden doorgebracht in hun vaderland – voor het eerst sinds het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog. Het transport was georganiseerd door *Edinost*, de communistisch georiënteerde vereniging die toen het monopolie bezat op uitwisseling met het vaderland. De katholieke verenigingen van Slovenen ontbeerden zulke contacten.⁹⁶ Dit was koren op de molen van aalmoezenier Babnik en de Limburgse katholieke media. De *Gazet van Limburg* schreef op 10 oktober 1953 over 'communistiche beïnvloeding [...], waarop wij, die er zo trots op zijn dat het communisme nooit vat heeft gekregen op onze Mijnstreek, helemaal niet gesteld zijn'. De *Maasbode* pleitte voor de oprichting van een vriendenkring van katholieke Slovenen in Limburg,

92 *Limburgsch Dagblad* 5 december 1953.

93 Uit een brief van 9 maart 1952 van het Verbond van R.K. Sloveense St. Barbaraverenigingen in Limburg aan L.M. Peters, lid van de Tweede Kamers der Staten-Generaal, wordt duidelijk dat de Slovenen in Limburg zich zorgen maakten over hun status: 'Het is u misschien bekend dat de meeste in Limburg woonachtige Slovenen nog in het bezit zijn van oude paspoorten, afgegeven door het voormalige koninkrijk Yugo-slavië. Hiervan is de geldigheidsduur reeds lang verstreken en uiteraard worden ze niet meer verlengd. De Yugo-slavische legatie in Den Haag stimuleert de afgifte van nieuwe paspoorten vanwege de Volksrepubliek. Aan enkele gezinnen werden reeds ongevraagd aanvraagformulieren toegezonden, zodat het vermoeden dat terzake een actie op komst zou kunnen zijn, niet ongerechtvaardigd is. Om redenen waarop we hier niet nader in hoeven te gaan, wensen de meeste Slovenen deze paspoorten niet te accepteren'. IISG, SAL, 56.

94 De *Maasbode* 22 oktober 1953: 'De Joegoslavische autoriteiten actief in de Mijnstreek'.

95 *Jugoslavanska Društva Edinost* (Eenheid) was begin jaren vijftig (vermoedelijk in 1951) opgericht nadat bijna alle leden van het bestuur van *Svobodna Jugoslavija* met het transport van 1947 uit Nederland waren vertrokken. Opvallend genoeg maakte Rudolf Selič, die lange tijd gold als de emigratievertrouwenspersoon en die de voorzitter was (geweest) van de katholieke *Zveza*, deel uit van dit bestuur. Kopieën van de correspondentie van *Edinost* met o.a. *SJM* zijn terug te vinden in IISG, SAL, 103-104.

96 De *Maasbode* 22 oktober 1953: 'Deze bezoeken moeten - zo verneemt het K.N.P. uit welingelichte kringen - worden gezien tegen de achtergrond van de trips'.

om hun moreel en als het moest ook financieel te steunen.⁹⁷ Al die aandacht in de media leidde tot Kamervragen door Jos Maenen, een Limburgs Tweede Kamerlid van de KVP. De reactie van de Nederlandse regering kwam erop neer, dat zij niet op de hoogte was van enige politieke actie door het Joegoslavische gezantschap.⁹⁸

In het nieuwe jaar pleitte de Joegoslavische gezant in een toespraak opnieuw voor praktische samenwerking tussen de titoïsten en de katholieken, althans waar het ging om vraagstukken 'welke hen niet scheiden',⁹⁹ maar hij merkte daarbij op dat er geen plaats was voor 'verraders en misdadigers'. Daarmee kon volgens de Limburgse pers nauwelijks iemand anders dan Babnik zijn bedoeld.¹⁰⁰ In de jaren 1954 en 1955 koos *De Gazet van Limburg* onverbloemd partij voor aalmoezenier Nande Babnik. Geheel in de katholieke geest van de jaren vijftig schreef de krant dat de Mijnstreek vooral belang had bij burgers die meebouwden aan het behoud van het christendom in Limburg. Daarin paste volgens de krant geen titoïstische eenheidsorganisatie.¹⁰¹

In rustiger vaarwater

Begin 1955 vertrok Nande Babnik plotseling uit Nederland. Naar zeggen uit eigen beweging, omdat de tegendruk te groot zou zijn geworden. Mogelijk is ook zijn slechte gezondheid een reden geweest om uit te wijken.¹⁰² Een paar maanden na zijn vertrek trad Milan Ristić af als gezant van de Federatieve Volksdemocratische Republiek Joegoeslavië. Dat de Sloveense gemeenschap vanaf het eind van de jaren vijftig in rustiger vaarwater terecht kwam, had alleen zijdelings te maken met het vertrek van Babnik en Ristić. Het katholieke verenigingsleven bloeide als nooit tevoren en het communistische *Edinost* was op sterven na dood. Het laatste conflict ging om de transporten naar het vaderland. Bij de organisatie van groepsreizen hadden de communisten al in 1953 of 1954 concurrentie gekregen van katholieke verenigingen, die op eigen houtje reizen begonnen te organiseren.¹⁰³ Dat werd mogelijk door de oprichting van de Sloveense emigratiestichting *Slovenska Izseljenska Matica* (kortweg *Matica*) in 1951, die als contact ging fungeren tussen de Joegoslavische overheid en emigranten overal ter wereld. Na haar oprichting versoepelden de contacten met het vaderland, waardoor de communisten in Zuid-Limburg hun monopoliepositie verloren.¹⁰⁴ Ook culturele verenigingen als *Zvon* en *FSN* kregen nu de kans om

97 *Ibidem*.

98 *De Volkskrant* 29 oktober 1953: 'Sloveense mijnwerkers in Limburg onder druk.'

99 *De Gazet van Limburg* 12 juni 1954.

100 *De Gazet van Limburg* 18 juni 1954.

101 *Ibidem*: 'Sloveense gelijkschakeling in Limburg'; 'Vrome, maar ijdele wensen van de gezant van Joegoeslavië'; 'Onwaardige aanval op de Sloveense zielzorger.'

102 IISG, SAL, 175-176, interview Milena Mulders met Marija Jančić op 28 april 2008.

103 IISG, SAL, 175-176, interview Milena Mulders met Cili Robek-Gril op 18 oktober 2007. Volgens Cili werd het eerste transport door de Barbara in de persoon van haar vader georganiseerd in 1953.

104 De vereniging *Edinost* is nooit officieel opgeheven, maar het lijkt erop dat zij in 1955 of 1956 haar activiteiten staakte. Kopieën van de correspondentie van *Edinost* met o.a. SIM zijn terug te vinden in IISG, SAL, 103-104. De correspondentie met SIM loopt van 1951 tot 1956.

Leden van 'Hripova Žaba' (= Het Schorre Kikkertje), Geleen 1952. Dit zangkoor behoorde in de jaren vijftig tot de vaandeldragers van de Sloveense volkszang. HBM, collectie Sint-Barbara.

in Slovenië op te treden, en omgekeerd traden populaire Sloveense orkesten in Nederland op. Zulke uitwisselingsprogramma's stimuleerden het verenigingsleven in Zuid-Limburg en de Sloveense gemeenschap veroverde zo ook een vaste plek in de Limburgse samenleving. In de loop van de jaren vijftig begonnen sommige Limburgse Slovenen Tito steeds minder als de vijand te zien, en steeds meer als 'de man die het helemaal nog niet zo slecht gedaan heeft'.

Na het vertrek van Babnik is van Nederlandse zijde wel nagegaan of er nog aparte zielzorg voor Slovenen nodig was.¹⁰⁵ De schrik van de plotselinge successen van de communisten eind jaren veertig zat er nog flink in, dus het antwoord luidde positief. In 1955 werd daarom de Sloveense priester Vinko Flek uit Argentinië overgeplaatst naar Nederland, drie jaar later opgevolgd door Jože Puš, die ook uit Argentinië kwam.¹⁰⁶ Met hem trad de laatste priester aan die alleen onder de Slovenen in Zuid-Limburg werkte. Bij zijn aflossing in 1960 door Vinko Žakelj kreeg deze behalve de Sloveense gemeenschap in Belgisch-Limburg, waar hij al werkte, ook 'de Limburgers' onder zijn hoede.¹⁰⁷ Toen de katholieke Slovenen in 1953 voor de eerste keer met een transport op vakantie gingen naar Joegoslavië zou hij hebben gezegd: 'Jullie gaan jullie ziel verko-

105 IISG, SAL, 175-176, interview Milena Mulders met Marija Jančič op 28 april 2008.

106 Wellicht werd ook Flek aangesteld door Rožman, die de Mijnstreek persoonlijk bezocht in juli 1957.

107 Brochure *Zvon*, 28. IISG, SAL, 28. Zowel Flek als Žakelj zouden uit kringen van *domobranici* komen. Žakelj zou Slovenië niet hebben mogen inreizen, ook niet na 1991 (vriendelijke mededeling Frank van Krevel).

pen aan de communisten!¹⁰⁸ Žakelj is overigens veel langer gebleven dan de meeste van zijn voorgangers, en werkte maar liefst zesendertig jaar in België en Nederland. In 1996 overleed hij als gevolg van een verkeersongeval, waarna de aartsbisschop van Slovenië pastoor Alojs Rajk aanwees als zijn opvolger. In 2007 is er opnieuw een opvolger aangewezen: bisschoppelijk delegaat Janez Pucelj. Net als Rajk voor hem resideert Pucelj in Brussel en bezoekt hij van daaruit de gemeenschappen in Limburg, Eisden en Genk.

Besluit: Sloveense blijvers en hun nakomelingen

1980: een bestandsopname

In de jaren 1979-1980 deden de Utrechtse antropologen Paul Brassé en Willem van Schelven uitgebreid onderzoek naar de positie van Poolse, Italiaanse en Sloveense gemeenschappen in de Mijnstreek. Aan de hand van hun bevindingen is het mogelijk een bestandsopname te bieden van de situatie waarin Slovenen en hun nakomelingen 35 jaar na de oorlog verkeerden. Zij leefden toen verspreid over de voormalige Mijnstreek en werkten niet meer in de mijnen. Net als andere Limburgers waren zij na sluiting terechtgekomen in andere beroepen. De eerste generatie Slovenen was met pensioen of al overleden; de tweede generatie in de bloei van zijn bestaan. Om hoeveel mensen het in die tijd ging, hebben de antropologen niet berekend. Zij vermeldden wel dat er ongeveer 300 in de gemeente Heerlen woonden. Het aantal Slovenen in de gehele Mijnstreek lag natuurlijk hoger, maar het onderzoek concentreerde zich op Heerlen. Franc Drenovec schatte in 1980, tijdens zijn gesprek met Brassé toen, dat tussen de 300 en de 500 mensen zich onderdeel voelden van de Sloveense gemeenschap. Meer dan 100 zouden er toen nog te traceren zijn in Brunssum, waarvan driekwart geassimileerd genoemd kon worden. Zij hadden hun thuisbasis nog steeds in de Mavo-school St. Vincentius a Paolo, waar in het weekend repetities plaatsvonden van het zangkoor *Zvon* (zaterdag) en de dansgroep *Folklorna Skupina Nizozemska* (zondag). Op maandagavond kreeg de tweede en derde generatie, aangevuld met aangetrouwde familieleden, ondericht in de Sloveense taal.

In het jaar van de bestandsopname waren nog in twee plaatsen in Zuid-Limburg Sloveense verenigingen actief: in Heerlen en in Geleen. De gefuseerde St. Barbara-vereniging Heerlerheide-Brunssum, heropgericht in de jaren vijftig, gold nog altijd als de moedervereniging en had ook de meeste leden. Het succes van de vereniging leek vooral toe te schrijven aan het zangkoor *Zvon* en de folkloredansgroep *Folklorna Skupina Nizozemska*, die allebei zelfstandig functioneerden maar nauw samenwerkten met de moedervereniging. De meerderheid van de leden behoorde tot de tweede generatie. De vereniging had ook wel leden met een Nederlandse achtergrond, maar die waren getrouwd met Slovenen. Tijdens de vergaderingen werd Nederlands gesproken, wat in de decennia daarvoor ondenkbaar zou zijn geweest. In de Barbara-vereniging van Lutterade/

108 IISG, SAL, 175-176, interview Milena Mulders met Cilie Robek-Gril op 27 augustus 2008.

Geleen behoorde bijna de helft van de leden tot de tweede generatie. Net als andere Sloveense verenigingen in die tijd kende ook Geleen het fenomeen van Nederlandse leden, allen getrouwd met een Sloveen(se).

In 1980 ging het zo goed met de Sloveense cultuur in Zuid-Limburg doordat de folkloredansgroep uit Heerlen veel bijval oogstte. In 1980 telde de groep maar liefst 60 dansers, afkomstig uit dertig gezinnen die in Heerlen, Eygelshoven, Geleen en Ubach over Worms woonden. De meeste leden van de dansgroep behoorden destijds tot de tweede en de derde generatie. In tegenstelling tot de folkloristische dansgroep maakte het Sloveense zangkoor uit Heerlerheide een moeizame tijd door. In de jaren zestig nam het aantal koorleden fors af. De kern werd in die periode gevormd door de overblijvende leden, die uitgroeiden tot een hechte groep - en dat is altijd zo gebleven. Het koor begon toen ook voor het eerst weer op te treden voor een Nederlands publiek en steeds vaker luisterde *Zvon* ook Nederlandse kerkdiensten op met Sloveense zang.¹⁰⁹ Ook het contact met de emigratiestichting *Slovenska Izseljenska Matica* droeg bij aan de professionele ontwikkeling van het koor. Zowel in 1969 als in 1974 werden koor en dansgroep door 'de Matica' uitgenodigd om een gezamenlijke concertreis door Slovenië te maken. In het jaar van de bestandsopname organiseerden de verenigingen in Heerlen-Brunssum en Geleen als vanouds vooral eigen activiteiten, en vierden zij alleen Pasen en Kerst gezamenlijk. Andere activiteiten die nog altijd in ere werden gehouden, waren de viering van Moederdag, Sinterklaas en het Martinusfeest - en niet te vergeten de wijndruivenbals. In de Mavo-school werd nog steeds in eigen beheer een cursus Sloveense taal gegeven aan leden van de tweede en derde generatie en aan aangetrouwde familie.¹¹⁰

Sloveense onafhankelijkheid en de opheffing van de Barbara-vereniging

In 1991 werd Slovenië na een tiendaagse oorlog onafhankelijk. De Sloveense verenigingen in Zuid-Limburg namen geen stelling toen Slovenië door het Joegoslavische leger werd aangevallen. Wel maakte men zich zorgen om familie, vrienden en onroerend goed. Die bezorgdheid leidde uiteindelijk tot gezamenlijke hulpacties, in samenwerking met het plaatselijke Rode Kruis en verschillende Caritas-organisaties in Slovenië. De verenigingen in Limburg zamelde onder de naam *Slovenska Skupnost* kleding, speelgoed, levensmiddelen en medicijnen in om zo hulp bieden aan de vele duizenden Kroatische en Bosnische vluchtelingen die hun toevlucht zochten in Slovenië.¹¹¹ Meerdere grote transporten bereikten tussen 1991 en 1996 de vluchtelingenkampen in onder meer Portorož, Jesenice, Ptuj, Velenje en Maribor. De acties werden gecoördineerd door M.J.M. Ashmann, de voormalige directeur van de Limburgse Immigratie Stichting (LIS).¹¹²

109 Brochure *Zvon*, 18. IISG, SAL, 28.

110 IISG, SAL, 80, interview Brassé met Ad Hamers (ongedateerd).

111 *Slovenska Skupnost* was het in 1953 opgerichte, overkoepelende bestuursorgaan waaronder de Sloveense St. Barbara-vereniging Heerlerheide-Brunssum, het zangkoor *Zvon* en de Sloveense folkore dansgroep *Nizozemska* gezamenlijk naar buiten traden.

112 Persbericht over de hulpactie voor Kroatische vluchtelingen in Slovenië. IISG, SAL, 49.

De Sloveense gemeenschap voelde zich van begin af aan op menselijk vlak nauw verbonden met het lot van de Joegoslavische vluchtelingen, maar hield zich ten aanzien van politiek over het geheel genomen op de vlakte. De initiatiefnemers van het Comité Nederlandse erkenning Slovenië, onder wie de historicus Frank van Krevel, vonden in Limburg zelfs nauwelijks draagvlak voor hun doelstellingen.¹¹³ Anton Robek jr., die op dat moment voorzitter was van de Sloveense St. Barbara-vereniging, legde zeventien jaar na dato uit waarom hij toen – zoals Van Krevel het zich herinnerde – ‘geen noodzaak zag in een onafhankelijk Slovenië’:

De Barbara-vereniging was van oudsher een mijnwerkersvereniging. Ogericht voor de emigranten om lief en leed met elkaar te delen en om sociale en culturele activiteiten te organiseren. De vereniging heeft zich altijd verre gehouden van politiek, toen dus ook. Ik kan nog steeds geen reden bedenken waarom wij toen wel een standpunt hadden moeten innemen ten aanzien van de politieke ontwikkelingen.

Voor Van Krevel bewees die uitspraak hoe ver de emigranten en hun nakomelingen van het moderne Slovenië verwijderd waren geraakt. Het land zou voor hen alleen nog de waarde hebben van een dierbare herinnering of een mooie aanleiding voor een hobby. Politiek, strijd en zeker bloedvergieten hoorden daar niet bij. Dat was het grote verschil met de driekwart eeuw die aan die periode voorafging.

Wat de Limburgse afstammelingen van de Sloveense migranten misschien nog wel meer heeft geraakt dan de Sloveense onafhankelijkheid was de ophefing van de laatste St. Barbara-vereniging in 2001. Het was alsof daarmee een einde was gekomen aan het tijdperk van hun ouders en grootouders. Bij deze gelegenheid plaatsten Ad Hamers en Edy Bevk een emotioneel bericht op het internet, waarin zij vertelden hoe hun ouders en vrienden hier waren gekomen en welke beproevingen ze hadden moeten doorstaan, hoe de Barbara-vereniging hun daarbij ondersteund had en welke nieuwe initiatieven er waren ontstaan:

De tijd van de mijnen is voorbij, de tijd van de Barbara-vereniging is voorbij. Ze heeft goed werk gedaan: de uit haar voortgekomen verenigingen blijven bestaan. Slovenië, het geboorteland van onze ouders, is nu een zelfstandig staatje geworden. [...] Wij, Slovenen van afkomst, nu geïntegreerde Nederlanders op allerlei posten en in allerlei beroepen werkzaam, willen bij deze gelegenheid ook een beroep doen op de Nederlandse samenleving om Slovenië te ondersteunen bij haar pogingen tot de Europese Unie toe te treden. [...] Wij zijn Nederlanders, wij waren Slovenen. Slovenië heeft een plek in onze harten.

113 IISG, SAL, 179-180, emailwisseling met Frank van Krevel, de toenmalige voorzitter van het Comité Nederlandse erkenning Slovenië.

Maurice Heemels

Een 'microkosmos van de Roermondse maatschappij'? Een sociaal-historisch onderzoek naar de begravenen op de begraafplaats 'Nabij Kapel in 't Zand' in de periode 1870-1940¹

It is widely acknowledged that the Victorian burial ground represented a mirror on the urban landscape: prestigious plots with expensive monuments echoed the spatial arrangement of affluent suburbs; common graves were analogous to slum tenements.²

Volgens dit citaat van de Engelse historica Julie-Marie Strange zouden de Engelse begraafplaatsen aan het eind van de negentiende eeuw een 'spiegel' zijn van het stedelijke landschap waartoe ze behoorden. Over de Roermondse begraafplaats 'Nabij Kapel in 't Zand' - zoals ze officieel heet - is door kunsthistorici in soortgelijke bewoordingen gesproken:

Deze stad staat centraal [sic] voor de maatschappij die in de visie van Cuypers en Thijm een heilige ordening in rangen en standen kende. Op de begraafplaats wordt deze ordening uitgedrukt als een microkosmos van de [...] Roermondse maatschappij.³

Kan inderdaad gesteld worden dat de begraafplaats 'Nabij Kapel in 't Zand' in de periode 1870-1940 de Roermondse bevolking representeerde? Was zij een 'spiegel' of 'microkosmos' van de Roermondse maatschappij? Roermond wordt in die tijd in de volksmond en de literatuur wel getypeerd als stad van de zesendertig - en soms meer - standen.⁴ Was deze typering ook van toepassing op de Roermondse begravenen en welke ontwikkeling is daarin te zien?

In de onderzoeksperiode was de begraafplaats - afgezien van enkele kleine kloosterbegraafplaatsen - de enige begraafplaats in de stad. De begraafplaats 'Tussen de Bergen' werd eerst in 1948 in gebruik genomen. Wie in Roermond in de periode tussen 1870 en 1940 overleed werd dus, een enkele uitzondering daargelaten, begraven op de begraafplaats 'Nabij Kapel in 't Zand'. Crematie was in die periode in deze grotendeels katholieke bisschopsstad,⁵ geen factor van belang. Moderne crematie vond in Nederland voor het eerst plaats in 1914

1 De auteur dankt, buiten de redactie van dit jaarboek in het bijzonder prof. dr. A. Knotter en dr. H. van de Mortel voor hun kritische opmerkingen bij eerdere versies van dit artikel.

2 J. Strange, *Death, grief and poverty in Britain, 1870-1914* [Cambridge social and cultural histories vol. 6] (New York 2005) 164. Zie ook: S. Barnard, *To prove I'm not forgot. Living and dying in a Victorian city* (Manchester 2009) 9.

3 Res Nova, *Het familiegraf van Pierre J.H. Cuypers. Cultuurhistorische analyse met waardenstelling* (z.p. 2005) 25.

4 J. Philips, *De dertig standen van Roermond* (ongepubliceerd werkexemplaar, Maastricht 1991), aanw. in SHCL, coll. Philips; L. Giebels, *Beel. Van vazal tot onderkoning* (Nijmegen 1995) 9; P. Nissen, 'Jacob Hiegentlich 1907-1940. Een biografische schets', in: J. Hiegentlich, *Het zotte vleesch* (heruitgave door stichting RURA, Roermond 2007) 17.

5 *Ibidem*, 20-21. In de vier genomen steekproeven was van de begravenen telkens 95 procent of meer rooms-katholiek.

Prent van een begrafenisstoet op de markt in Roermond, ca. 1880. Collectie: auteur.

en de katholieke kerk gaf haar verzet ertegen pas in 1963 officieel op.⁶ Eerder onderzoek door de auteur heeft aangetoond dat er pas vanaf ongeveer 1980 sprake was van een sterke groei van het aantal crematies in de Roermondse Christoffel- en Heilig Hartparochies.⁷

Van praktisch belang voor de keuze van de onderzoeksperiode was het feit dat de begraafregisters over de periode 1870-1940 – met uitzondering van het jaar 1875 – compleet zijn.⁸ In deze begraafregisters werd geadmistreerd wie wanneer in welke begraafklasse begraven werd. Het belang van het bestaan van begraafartieven werd voor het onderzoek naar begraafcultuur reeds eerder vastgesteld.⁹ Als daarbij bedacht wordt dat de jaren tussen ongeveer 1880 en 1940 in de literatuur vaak worden getypeerd als de 'hoogtijdagen van de klassenmaatschappij', dan lijkt sociaal-historisch onderzoek naar de in deze tijdspanne begravenen bijzonder interessant.¹⁰ Recent historisch onderzoek heeft onder meer verbanden gelegd tussen *burial class* en *infant mortality* (sterfte van kinderen jonger dan een jaar) op het Bonner Hill Cemetery in Kingston upon Thames nabij Londen. Onderzoek naar het verband tussen de plaats van begra-

6 I. Franke, *Crematie in Nederland 1875-1955* (Utrecht 1989) 47.

7 M.G.M. Heemels, 'Een gradatie in standen...' *Roomskatholieke begraafcultuur in Roermond 1920-1985* (Doctoraalscriptie Katholieke Universiteit Nijmegen 1997) 87-88.

8 De registers zijn ondergebracht in het gemeentearchief Roermond (GAR) onder de inventarisnummers 4166 tot en met 4178 van het 'Nieuw Archief' [(1796-1933 (-1958))].

9 W. Stöcker, *Die letzten Räume. Sterbe- und Bestattungskultur im Rheinland seit dem späten 18. Jahrhundert* (Keulen 2006) 55.

10 B.M.A. de Vries (red.), *Van agrarische samenleving naar verzorgingsstaat* (3e druk, Groningen 2000) 346.

venen op de begraafplaats en de sociale positie van volwassenen is bij mijn weten niet eerder uitgevoerd.¹¹

Onderzoeksmethode en bronnen

Met behulp van de 'registers van begraven' over de periode tussen 1870 en 1940 werd vastgesteld hoeveel personen per jaar en per begraafklasse begraven werden. Vervolgens werden de begravenen in een viertal steekproefjaren – 1880, 1895, 1913 en 1930 – in een prosopografisch onderzoek onder de loep genomen. Uit het Roermondse bevolkingsregister, overlijdensakten, de archieven van de Roermondse parochies en lokale kranten werden over elke begravene zoveel mogelijk relevante gegevens verzameld. De nadruk lag hierbij op het achterhalen van het (voormalige) beroep, de geboorteplaats en het woonadres in Roermond. In het geval van begraven kinderen of echtgenotes werden respectievelijk het beroep van de vader en/of moeder en het beroep van de echtgenoot achterhaald. De beroepen werden ondergebracht in een bestaande beroepenstratificatie, 'HISCO', zodat bepaald kon worden welke beroeps categorieën in welke mate in de verschillende begraafklassen voorkwamen.¹² Hoewel het onderbrengen van mensen in een sociale stratificatie alleen op grond van hun beroepstitel niet onomstreden is, was er geen andere keus gezien de zeer beperkte beschikbaarheid van inkomens- en belastinggegevens in de onderzoeksperiode.¹³ Het belangrijkste doel van dit alles was het ontdekken van ontwikkeling(en) in de aanwezigheid van bepaalde beroepsklasse (als maat voor sociale positie) in de verschillende begraafklassen. Alvorens in te gaan op de resultaten van dit tijdrovende onderzoek, bespreek ik eerst kort de historie van de begraafplaats 'Nabij Kapel in 't Zand' vanaf 1785 en de ontwikkeling van het daar sinds 1870 gehanteerde klassenstelsel.

Verlichting, burgerlijke cultuur en 'Hemels Jeruzalem'

Onder invloed van de Verlichting vaardigde de Oostenrijkse keizer Jozef II in 1784 een edict uit dat alle steden onder zijn gezag opdroeg het begraven in kerken, kapellen en kloosters te beëindigen en nieuwe begraafplaatsen buiten de stad aan te leggen. Roermond, destijds onder Oostenrijks gezag, voerde dit edict in 1785 uit. Op 2 mei 1785 vond de eerste begraafplaats op 'den Algemeynen Kerkhof achter de Capelle van onze Lieve Vrouwe in 't Zand'.¹⁴ Aan een eeu-

11 C. French, 'Death in Kingston upon Thames: Analysis of the Bonner Hill Cemetery Burial records, 1855-1911' in: *Archives* vol. XXVIII, number 108 (2003) 36-47.

12 HISCO staat voor 'Historical International Standard Classification of Occupations'. Zie de bijlage bij dit artikel, M. van Leeuwen, I. Maas en A. Miles, *HISCO. Historical International Standard Classification of Occupations* (Leuven 2002) en <http://historyofwork.iisg.nl/> (geraadpleegd op 9 maart 2009).

13 P. Caljé, *Groningse studenten en hun academie. De inbedding van de universiteit in de samenleving in de negentiende eeuw* (proefschrift, Maastricht 2006) 171.

14 G. Rüsing, 'Enkele historische aspecten uit de 18e en 19e eeuw', in: M. Heemels e.a., *'Den aje kirkhaof'. De algemene begraafplaats 'Nabij Kapel in 't Zand' te Roermond 1785-2006* (Roermond 2008) 9-12.

Op 22 november 1858, drie jaar na het overlijden van zijn eerste echtgenote, verloofde architect Pierre Cuypers (midden) zich met de Amsterdamse Nenny Alberdingk Thijm (links). Vooraan de moeder van Nenny en zus Dora. Rechts: Paul Alberdingk Thijm.

wenoude traditie van begraven in Roermondse kerken en kloosters kwam zo een einde, na een onderbreking in 1790 definitief.¹⁵ De Roermondse magistraat stuurde in oktober 1784 een tariefvoorstel voor het vervoer en het begraven van lijken naar het Oostenrijkse gezag, verdeeld in 5 klassen.¹⁶ Een maand later volgde toestemming vanuit Brussel om de voorgestelde tarieven te hanteren.¹⁷

15 GAR, Documentatieverzameling: 'Copie Haenen'. Nota bene: 'Haanen' is de correcte spelling.

16 *Ibidem*, nrs. E008 tot en met E018.

17 GAR, Oud Archief (1259-1796), inv.nr. 295.

Er zijn geen bronnen die duidelijkheid verschaffen over het uiterlijk van de begraafplaats in de eerste zeventig jaar van haar bestaan, maar we mogen aannemen dat zij eruit zag zoals de andere uit de Verlichting voortgekomen begraafplaatsen. Artikel XXII van het edict uit 1784 had bepaald dat grafmonumenten slechts tegen de binnenmuren van de begraafplaats geplaatst mochten worden en uitdrukkelijk niet op de grond die bestemd was voor begravingen.¹⁸ Een napoleontisch decreet uit 1804 - ook gehandhaafd na de Franse Tijd - bevestigde de vernieuwingen van Jozef II nog eens.¹⁹ In het gedeelte aangelegd in 1785 toont de huidige begraafplaats nog een tiental van dit soort in of op de muur bevestigde grafmonumenten.

In 1855 spraken de Roermondse burgemeester en wethouders voor het eerst over een vergroting van de begraafplaats.²⁰ De jonge stadsarchitect Pierre Cuypers verzocht in oktober 1856 de gemeenteraad om een plaats voor een graf met monument voor zijn in 1855 overleden vrouw Rosalie van de Vin.²¹ In deze tijd moet hij betrokken zijn geraakt bij de uitbreiding van de begraafplaats, want in januari 1858 werd een 'nieuw plan van indeeling' van zijn hand goedgekeurd door burgemeester en wethouders en voorgelegd aan de gemeenteraad.²² In oktober van dat jaar werden zeven vergunningen - waaronder die van Cuypers zelf - aangevraagd voor de bouw van grafkelders in de directe nabijheid van een later te bouwen bisschoppelijke grafkapel.²³ Voor het eerst sinds 1785 werd het nu mogelijk een graf te *kopen* op de begraafplaats. Het nieuwe deel werd volledig gereserveerd voor koopgraven. Daarmee werd kennelijk voldaan aan een behoefte onder meer van kapitaalkrachtige Roermondse heren om een eigen, duidelijk herkenbaar familiegraf te bezitten. Die behoefte verbaast niet. Fischer en Herzog betogen over de negentiende-eeuwse burgerlijke begraafcultuur:

Das Grabmal übte eine wichtige Funktion innerhalb der bürgerlichen Kultur des 19. Jahrhunderts aus und sorgte für die Ornamentierung der Friedhöfe. Die erinnernde Nachwelt geriet nun zum flanierenden Publikum, das die sepulkrale Präsentation eines neuen, über die individuelle Lebensleistung gewonnenen Selbstbewusstseins bewundern durfte.²⁴

Cuypers liet zich bij zijn plan inspireren door zijn zwager Jozef Alberdingk Thijm, voorvechter van de katholieke emancipatie en de neogotische bouwkunst. Deze pleitte in zijn in 1858 verschenen werk *De Heilige Linie* voor een duidelijke oriëntering van nieuwe katholieke kerkgebouwen en bouw volgens het idee van het 'Hemels Jeruzalem'. Dit idee kreeg gestalte in de centrale positie en

18 Heemels e.a., 'Den aje kirkhaof', 11.

19 *Ibidem*, 13.

20 GAR, Nieuw Archief (1796-1933), 'Notulen Burgemeester en wethouders, 18-09-1855.'

21 *Ibidem*, 17-10-1856.

22 *Ibidem*, 05-01-1858.

23 Heemels e.a., 'Den aje kirkhaof', 20.

24 N. Fischer en M. Herzog, *Nekropolis. Der Friedhof als Ort der Toten und der Lebenden. Irseer Dialoge, Band 10* (Stuttgart 2005) 16.

het uiterlijk van de te bouwen bisschoppelijke grafkapel. Volgens Van Leeuwen verwees Cuypers met de nieuwe indeling van de begraafplaats 'naar de straten van de oude binnenstad. [...] Zoals gebruikelijk is er onderscheid in klassen, een afspiegeling van de maatschappelijke hiërarchie van deze dagen'.²⁵ Of dat bewust door Cuypers werd nagestreefd is niet te bewijzen, maar het moge duidelijk zijn dat de aanleg van koopgraven bij de uitbreiding door Cuypers in feite classificatie behelsde.

Classificatie

De Begrafeniswet van 10 april 1869 verplichtte Nederlandse gemeenten een plaatselijke verordening op het begraven te maken. De Roermondse gemeenteraad keurde zo'n verordening goed op 25 januari 1870. De discussie in de gemeenteraad biedt ons een kort maar verhelderend kijkje in de gedachtewereld van de toenmalige Roermondse bestuurders. Raadslid Michiels van Kessenich legde uit

hoe men eerst geene klassen beoogde doch toen zeide: kan men de bemiddelden wel dwingen tusschen de kosteloos begravenen te begraven; moet ook hier niet de gelegenheid gegeven worden om te kunnen kiezen voor hen die op eene afzonderlijke plaats willen begraven [...].²⁶

Voor het eerst was er nu sprake van een ruimtelijke indeling van de begraafplaats in drie klassen. De eerste klasse, te vinden in de uitbreiding van 1858 die aanvankelijk 'bijzonder kerkhof' werd genoemd, bestond uit koopgraven met 'eeuwigdurend recht'. De tweede en derde klasse, het 'algemeen kerkhof', bestond uit huurgraven en bevond zich op het heringerichte, uit 1785 daterende deel van de begraafplaats. Overledenen die werden begraven 'volgens een bewijs van onvermogen', kregen een graf in de derde klasse en de aantekening 'onv' (onvermogen) in het begraafregister.²⁷ Deze ruimtelijke classificatie werd voortgezet bij verdere uitbreidingen van de begraafplaats in 1882 en 1912, zij het dat in 1911 de opmerking '(klasse) III onvermogen' uit het begraafregister verdween en er een vierde klasse bij kwam. Gratis begravingen - begravingen dus op kosten van de gemeente - vonden vanaf toen plaats in deze begraafklasse IV.²⁸ De ontwikkeling van de prijzen voor 'het begraven van een lijk' per begraafklasse op de begraafplaats 'Nabij Kapel in 't Zand' is weergegeven in tabel 1, die van de prijzen voor koopgraven in de begraafklasse I in tabel 2.

25 A. van Leeuwen, *Pierre Cuypers*, 77.

26 GAR, Nieuw Archief, inv.nr. 164, 174.

27 GAR, Nieuw Archief, inv.nr. 6164.

28 *Ibidem*, inv.nr. 4175.

Klasse	1870	1883	1887	1900	1907	1910	1915	1920	1925
I	6	6	★	10	10	10	10	15	25
II	3	3	★	8	8	8	8	12	20
III	★	1	★	3	3	3	3	4,50	7,50
III onv	0	0	0	0	0	0	-	-	-
IV	-	-	-	-	-	-	0	0	0

Tabel 1. Prijzen in guldens van 'het begraven van een lijk' per begraafklasse op de begraafplaats 'Nabij Kapel in 't Zand', 1870-1925.

Bron: zie noot 30.

Klasse	1870	1883	1887	1900	1907	1910	1915	1920	1925
I	50 ²⁹	50	★	60	60	60	60	80	120

Tabel 2. Prijzen voor een koopgraf in de begraafklasse I op de begraafplaats 'Nabij Kapel in 't Zand', 1870-1925.

Bron: zie noot 30.

De mogelijkheid voor familieleden om later in hetzelfde graf te worden bijgezet, bestond in de klasse III 'onvermogend' of IV niet. Graftekens mochten weliswaar geplaatst worden, maar werden door de gemeente bij de eerstvolgende begraving in hetzelfde graf - en die volgde niet zelden snel - weer verwijderd.³⁰ De 'vierde klasse' was een begraafklasse die niet alleen in Roermond geassocieerd werd met armoede, zo blijkt uit de woorden van eerder geciteerde Julie-Marie Strange:

[...] the 'pauper's grave' did not exist as a separate entity and it is probably for this reason that most cemetery authorities in the second half of the nineteenth century referred to such graves as 'public', 'common' or 'fourth class' graves. These graves were earthen (as opposed to bricked or vaulted); the families of the deceased were dispossessed of any right to burial in the same grave.³¹

In Engeland was men kennelijk nòg strenger ten aanzien van het plaatsen van graftekens op graven in de laagste begraafklasse: 'As if to compound the humiliation of interment in wasteland, by-laws for most municipal cemeteries

29 Voor een graf aan de 'weg van 4 el breed', de 'hoofdallee' uitkomend op de Bisschoppenkapel betaalde men fl. 70,-.

30 GAR, Nieuw Archief, inventarisnummer 6164: 'Verordening op het begraven van lijk(en)' (1870). In de verordening van 1883 werd deze bepaling herhaald. In latere verordeningen (o.a. uit 1900, 1907 en 1920) ontbreekt ze. In de verordening uit 1925 echter werd gesteld dat 'Voor het stellen, oprichten of vernieuwen van kruisen, hekken en andere graftekenen (...) in de begraafklasse IV niets - 'nihil' - verschuldigd was. We kunnen hieruit niet opmaken vanaf wanneer precies het plaatsen van - duurzame - graftekens in de begraafklasse IV toegestaan werd (tegen welke voorwaarden. In ieder geval lijkt dat dus in 1925 mogelijk te zijn geweest

31 Strange, *Death, grief and poverty in Britain*, 134.

prohibited the installation of a headstone over the public grave'.³² Met een niet of nauwelijks gekende laatste rustplaats kende de onaanzienlijke zijn plaats.

De ontwikkeling van het aantal begravenen per klasse

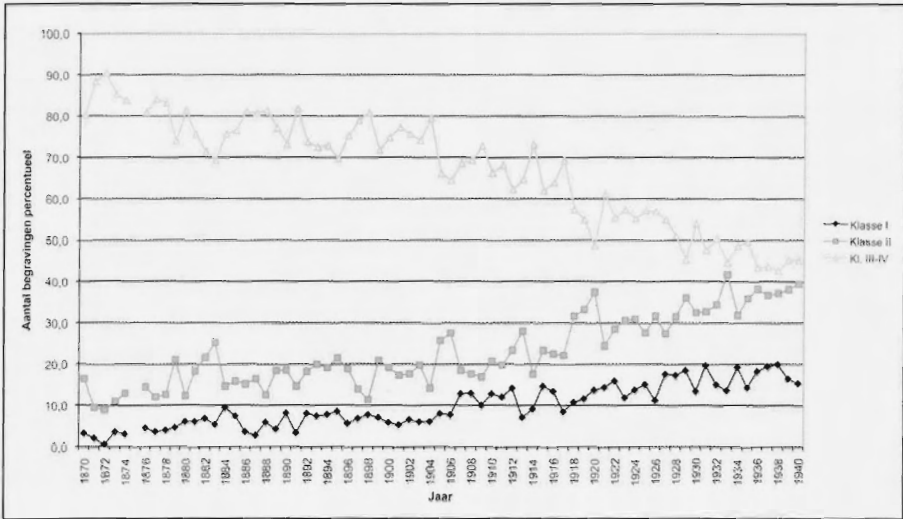
Van alle begravingen gedurende de onderzoeksperiode, een kleine veertien-duizend in totaal, werd vastgesteld in welke begraafklasse ze plaats vonden. Grafiek 1 geeft het aandeel van de jaarlijks tussen 1870 en 1940 per begraafklasse begravenen weer. Opvallend is de gestage procentuele groei van de begraafklassen I en II, met name vanaf het eerste decennium van de twintigste eeuw. Zo groeide het aandeel van de eerste klasse van 3,2 procent in 1870 naar 15,3 procent in 1940. De tweede klasse groeide in dezelfde periode van 16,6 naar 39,5 procent. Tegelijkertijd nam het aandeel van de begraafklassen III, III 'onvermogen' en IV samen af van 80,3 naar 45,3 procent. Deze daling is deels te verklaren uit de dalende zuigelingensterfte in deze periode en het daarmee afnemende percentage begravenen jonger dan 1 jaar. De zuigelingen werden grotendeels in de begraafklassen III 'onvermogen' en IV begraven, maar vanaf 1895 in toenemende mate in de begraafklasse III.

Daarnaast zou men in de cijfers de zogenaamde 'differentiële sterfte' kunnen herkennen: het gegeven dat, zeker in de negentiende eeuw, het sterftcijfer in de lagere sociale groepen hoger lag dan in hogere sociale groepen, een verschil dat in de loop van de tijd kleiner werd.³³ De invloed van deze differentiële sterfte op de ontwikkeling van de verhouding tussen het aantal begravenen per begraafklasse kon niet worden vastgesteld, maar heeft zich ook in Roermond ongetwijfeld doen gelden.

Aan het begin van de onderzoeksperiode waren de onderlinge procentuele verschillen tussen de duurste en goedkoopste begraafklassen dus aanmerkelijk groter dan aan het einde ervan. Het 'naar elkaar toe bewegen' van de percentages vraagt om een verklaring. Moet die gezocht worden in een verandering van

³² *Ibidem*, 147.

³³ Bij het analyseren van de cijfers is bovendien ook gekeken naar de aanwezigheid en activiteiten van zogenaamde 'zieken- en begrafenisbussen', begrafenisfondsen via welke men zich - door het betalen van een regelmatige contributie - in geval van ziekte van financiële steun en in geval van overlijden van een betaalde begrafenis verzekerde. In Roermond waren er gedurende de onderzoeksperiode zes van deze 'bussen' actief. Verreweg de grootste - met vrijwel continu ongeveer tien keer zoveel leden als de andere bussen - was de 'Broederschap De Barmhartigheid', nauw verbonden met en onder toezicht van de St. Christoffelparochie. Deze broederschap, 'ten doel hebbende Begrafenis aan Hulpbehoevende [sic] te verstrekken' telde in 1870 1065 leden (11,2 procent van de Roermondse bevolking), maar dat aantal was in 1926 gedaald naar 245 (1,5 procent van de Roermondse bevolking). Aangezien echter de ledenaantallen en -gegevens van 'De Barmhartigheid' over de periode tussen 1882 en 1926 ontbreken, kan niet vastgesteld worden of en op welke wijze er een verband bestaat tussen de cijfers in grafiek 1 - met name het dalende aandeel van de begraafklassen III, III onvermogen en IV - en het ledenaantal van de grootste Roermondse 'begrafenisbus'. Het lijkt in ieder geval redelijk te veronderstellen dat het aantal Roermondse leden dat deelnam aan deze vorm van 'begrafenisverzekering' gedurende de onderzoeksperiode sterk daalde, iets dat in ieder geval niet tot een toename van het aantal begravingen in de laagste begraafklassen leidde. Het tegendeel lijkt eerder het geval.

Grafiek 1: Aandeel van begravingen per klasse cumulatief.

Bron: Gemeentearchief Roermond (GAR), Nieuw Archief (1796-1933), Registers van begraven op de begraafplaats 'Nabij Kapel in 't Zand': inv.nr. 4166 (1870 t/m 1873), inv.nr. 4167 (1876), inv.nr. 4168 (1877), inv.nr. 4169 (1878), inv.nr. 4170 (1879), inv.nr. 4171 (1880), inv.nr. 4172 (1881), inv.nr. 4173 (1882 en 1883), inv.nr. 4174 (1883 t/m 03-02-1905), inv.nr. 4175 (09-01-1905 t/m 1915), inv.nr. 4176 (1915 t/m 1923), inv.nr. 4177 (1923 t/m 24-10-1932) en inv.nr. 4178 (25-10-1932 t/m 1940).

de sociale structuur van de stad Roermond? Groeiden in deze periode bijvoorbeeld de Roermondse middengroepen? Moeten we de verklaring zoeken in een veranderende houding van Roermondse burgers ten opzichte van het begraven? Of spelen wellicht beide factoren een rol? Om deze vragen te beantwoorden - het 'waarom' - is op zoek gegaan naar het 'wie': naar de beroepen en andere kenmerken, met name de herkomst en het woonadres, van de begravenen per begraafklasse in de steekproefjaren 1880, 1895, 1913 en 1930. Allereerst is gekeken naar de verhouding tussen de vier begraafklassen en de beroepsklassen uit het besproken stratificatiemodel 'HISCO' (zie bijlage). Per begraafklasse is de intraklassikale beroepssamenstelling in de vier steekproefjaren onderzocht. Om de interpretatie en de weergave van de onderzoeksresultaten te vereenvoudigen, is ervoor gekozen de twaalf beroepscategorieën van het HISCO-model nader in te delen in vier sociale groepen: groep 1 bestaat uit de HISCO-beroepscategorieën 1 tot en met 4 (*higher en medium skilled non-manual workers*). Groep 2 bestaat uit beroepscategorie 5 (*lower en unskilled non-manual workers*). Groep 3 bevat de beroepscategorieën 6, 7 en 8 (*higher en medium skilled manual workers*) en groep 4 tenslotte de beroepscategorieën 9 tot en met 12 (*lower en unskilled manual workers*). Het leeuwendeel van de begravenen uit de vier steekproefjaren, in totaal achthonderd, kreeg een beroepscategorienummer (1 t/m 12) dat hen uiteindelijk deed belanden in een van de vier hierboven genoemde sociale groepen.

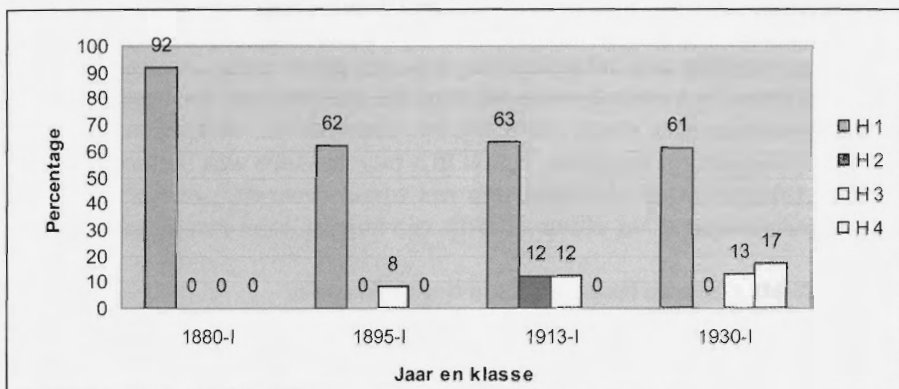

Portretfoto van Clementina Haan-Brocken, echtgenote van apotheker Fredericus Brocken. Als exponent van de Roermondse bovenlaag, kreeg zij na haar overlijden in 1930 een laatste rustplaats in de hoogste begraafklasse. Collectie: auteur.

Beroepstitels van de begravenen in begraafklasse I

Uit grafiek 2 blijkt dat begraafklasse I in 1880 de exclusieve laatste rustplaats van de hoogste beroepsklasse was. Onder de begravenen, of hun ouders of echtgenoten, bevonden zich een horlogemaker, een juwelier, een aannemer, een voormalig kolonel-militiecommissaris, een fabrikant, een apotheker en drie kooplieden. De beroepstitel 'fabrikant' was verbonden aan de op vijftigjarige leeftijd overleden Maria Josepha Leurs, echtgenote van papierfabrikant Victor Burghoff, die tussen 1880 en 1890 behoorde tot de hoogst aangeslagen Roermondse artsen.³⁴ Zij was een jongere zus van de eveneens tot de hoogst aangeslagenen behorende arts Carolus Leurs. Ook in 1895 treffen we tussen de begravenen in de eerste klasse de nodige Roermondse prominenten zoals Jozef

34 Philips, *De dertig standen van Roermond*. Geen paginering.

Grafiek 2: Begravenen 1880, 1895, 1913 en 1930: classificatie beroepen volgens HISCO-onderzoeksindeling (Heemels) in de begraafklasse I.

Bron: GAR, Nieuw Archief, inv.nrs. 4171, 4174, 4175 en 4177 (Registers van begraven), Bevolkingsregister Roermond 1850-1939, Overlijdensakten Roermond 1879, 1880, 1894, 1895, 1912, 1913, 1929 en 1930.

Hubert Andriessens, metaalfabrikant en tussen 1890 en 1900 behorend tot de hoogst aangeslagenen.³⁵ Zij behoorden tot de stedelijke elite.

In de loop van de onderzoeksperiode neemt de exclusiviteit van deze begraafklasse af: in 1895 zijn er twee, in 1913 en 1930 drie beroepsklassen in de begraafklasse I vertegenwoordigd. 'Nieuw' in de begraafklasse I waren in 1895 een boekdrukker en een schoenmaker, beiden uit de middengroep. In 1913 waren het uit deze middengroep een klerk, een ambtenaar, een slager en een kleermaker die in de begraafklasse I hun laatste rustplaats vonden. In 1930 tenslotte verscheen ook de laagste beroepscategorie - met 17 procent - in de begraafklasse I. Het betrof hier een dienstbode, een houtdraaier, een hoofdconducteur en een modiste.

Hoewel er onder de begravenen in 1930 zeker nog enkele aanzienlijke Roermondse elite waren - bijvoorbeeld Clementina Bocken, echtgenote van apotheker Fredericus Haan en moeder van de Roermondse voorvechtster voor vrouwenrechten Mathilde Haan - was er anno 1930 in de begraafklasse I duidelijk sprake van een bredere beroepsvertegenwoordiging dan in 1880. Dat blijkt ook uit een veranderde samenstelling van de hoogste HISCO-beroepscategorie, die zoals vermeld is samengesteld uit de HISCO-klassen 1-4. Het aandeel in begraafklasse I van HISCO-klasse 1 daaruit, te beschouwen als de echte Roermondse elite, bedroeg in 1880 nog 25 procent, maar was in 1930 gedaald naar 13 procent.

De begraafklasse I was toen niet meer het exclusieve terrein van Roermondse elite uit de hoogste beroepsklasse. Tegen het einde van de negentiende, maar vooral in de twintigste eeuw slaagden ook Roermondse elite uit de middengroepen en de laagste beroepsklasse erin een laatste rustplaats te kopen. Roermonds hoogste beroepsklasse - met daarin de stedelijke elite - moest dus in de duurste begraafklasse in toenemende mate overledenen uit lagere beroeps-

³⁵ *Ibidem*.

klassen naast zich 'dulden'. De groei van de begraafklasse I is voor een groot deel toe te schrijven aan het instromen van vertegenwoordigers uit deze lagere beroepsklassen. Een veranderende houding ten opzichte van het begraven, wellicht een streven naar statusverhoging zou daarvan een oorzaak kunnen zijn geweest. Strange zegt daarover: 'Burial in a private grave was the 'cornerstone' of respectability'.³⁶ Ook - en misschien wel vooral - voor de lagere beroepsklassen was een koopgraf het ultieme bewijs van hun bij leven bereikte status.

De hoogst geklasseerde beroepstitels in begraafklasse II

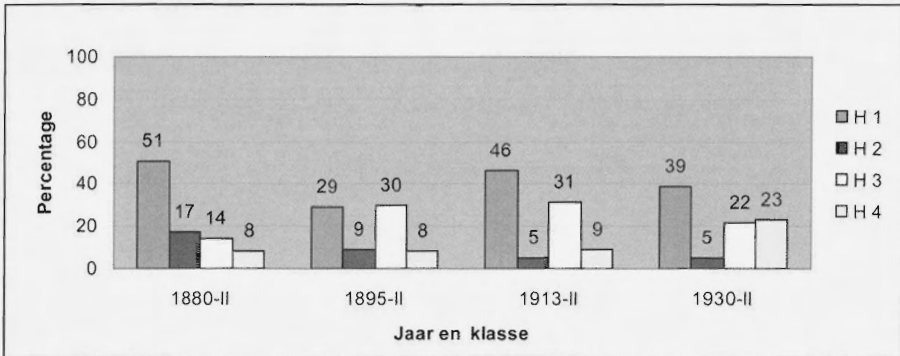
Zoals hierboven al gesteld groeide ook het aandeel van de begraafklasse II gestaag. Vanaf ongeveer 1905 lag het percentuele aandeel van die begraafklasse vrijwel voortdurend tussen de 20 en 30 procent, om zich vervolgens, vanaf ongeveer 1918 tussen de 30 en 40 te bewegen. Wie waren nu verantwoordelijk voor deze gestage groei? Grafiek 3 werpt licht op de zaak.

De hoogste beroepsklasse is steeds ook in de begraafklasse II het grootst, behalve in 1895. De begraafklasse II, de duurste klasse huurgraven, was een belangrijk terrein voor Roermondse arbeiders die een koopgraf niet wilden, of meer voor de hand liggend, niet konden betalen. In 1880 komen we onder de begravenen uit de hoogste beroepsklasse ondermeer de beroepen van herbergier (2), opzichter van waterstaat, kandidaat-notaris, handelsreiziger (2) en winkelier (2) tegen. De meeste begravenen in de hoogste beroepsklasse, samengesteld uit de HISCO-groepen 1-4, behoren in dit geval tot de HISCO-beroeps categorie 4, dus met de relatief lage status van de *medium skilled non-manual workers*. In 1913 zien we onder de begravenen uit de hoogste beroepsklasse wederom twee herbergiers - beiden zelfstandig -, een kandidaat-notaris, een caféhouder, een bloemist, drie tappers - waarvan twee zelfstandig -, een onderwijzer, vijf winkeliers - waarvan drie zelfstandig werkend -, twee wijnhandelaren en een zestal 'creatieve' beroepen terug, vier beeldhouwers en twee kunstschilders. Opvallend is dat deze kunstenaars allen niet zelfstandig werkten, maar in dienstverband. Hun aanwezigheid tussen de begravenen van 1913 lijkt illustratief voor het toenmalige - weliswaar verdwijnende - karakter van Roermond als stad van kunstnijverheid, een sector gegroeid in het kielzog van de kunstwerkplaatsen Cuypers-Stoltzenberg.³⁷

In 1930 bestaat de hoogste beroepsklasse ondermeer uit twee herbergiers, een opzichter van Provinciale Werken, zeven winkeliers, drie koopmannen en twee handelsreizigers. Ook in 1913 en 1930 is de beroeps categorie 4 verreweg het sterkst vertegenwoordigd binnen de hoogste beroepsklasse. Kleine zelfstandigen en middenstanders vormden de vaste waarden in de begraafklasse II.

³⁶ Strange, *Death, grief and poverty in Britain*, 2.

³⁷ Van Leeuwen, *Pierre Cuypers*, 79; P. Nissen, *De akkoorden van het gemoed. Het literaire leven in Roermond in de negentiende eeuw* (Roermond 1986) 22-23; A. Estourgie, 'Roermond, brandpunt van de neogotiek', in: *Spiegel van Roermond 2005* en G. Linssen, 'Sociaal-economische schets van Roermond tussen beide wereldoorlogen', in: G.H.A. Venner e.a., *Roermond stad met verleden* (Roermond 1985) 206-207.

Grafiek 3: Begravenen 1880, 1895, 1913 en 1930: classificatie beroepen volgens HISCO-onderzoeksindeling (Heemels) in de begraafklasse II.

Bron: Zie grafiek 2.

Zij waren het die gedurende de gehele onderzoeksperiode een vrijwel vanzelfsprekende laatste rustplaats vonden in de tweede begraafklasse, in aanzien net onder de meer gesloten en elitaire begraafklasse I. Onder hen valt bovendien de gestage toename van het aantal winkeliers op. Kleine neringdoenden waren talrijk in de stad en wellicht vonden ze op de begraafplaats 'Nabij Kapel in 't Zand' niet alleen hun laatste rustplaats in de begraafklasse II, maar hadden ze die gedurende de onderzoeksperiode ook in toenemende mate bewust gezocht. Dat lijkt in het bijzonder van toepassing te zijn geweest voor de winkeliers. Veelzeggend is in dat verband de typering die Giebels in zijn proefschrift geeft van de Roermondse 'neringdoende middenstand' die 'ook onderling nog subtiële standsverschillen in acht nam zoals tussen winkeliers die hun woonhuis naast, achter of boven de winkel hadden'.³⁸ Een sociale groep die zo hechtte aan subtiële standsverschillen moet dat ook in haar begraafgewoonten gedaan hebben. We mogen er gevoeglijk van uit gaan dat een graf in de begraafklasse I het voor de meeste Roermondse - overigens niet haalbare - ultieme funeraire doel was. De Roermondenaar voor wie dat (net) niet mogelijk was, vond - met een al dan niet gerust hart - zijn laatste rustplaats in de daaropvolgende begraafklasse.

Opwaartse mobiliteit

Tot zover de hoogste beroepsklasse als vaste waarde in de begraafklasse II. Zij verklaart op zich niet de percentuele groei van deze begraafklasse gedurende de onderzoeksperiode. Die verklaring moet gezocht worden bij de middengroepen en de laagste beroepsklasse. Tussen 1880 en 1895 is het vooral de middengroep die verantwoordelijk is voor de percentuele groei van de begraafklasse II. In 1895 trefte we onder de beroepstitels ondermeer drie kleermakers, twee schoenmakers, twee slaggers, twee bakkers en drie landbouwers als instromers in begraafklasse II

³⁸ Giebels, *Beel. Van vazal tot onderkoning*, 9.

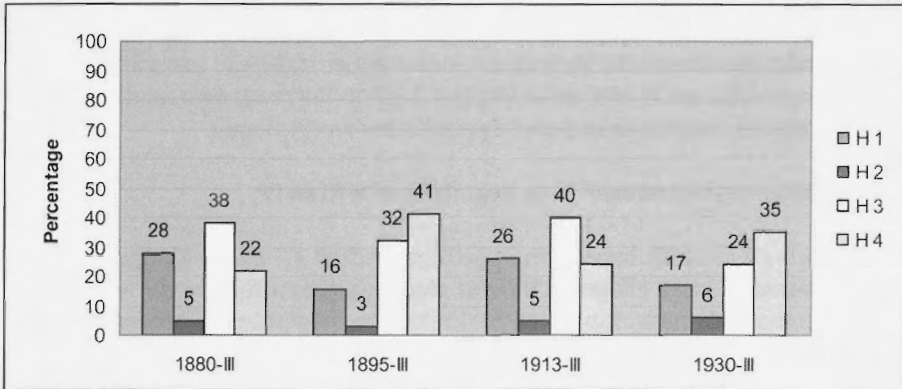
Sommige Roermondse mensen getroostten zich grote financiële offers om hun geliefden te begraven in één van de hoogste begraafklassen. Elisabeth Tobben, echtgenote van een eenvoudige papiermaker, werd in 1930 ter aarde besteld in een graf uit de tweede begraafklasse. Foto: auteur.

aan. Zo werd op 25 september 1895 een dochttertje van slager Jan Gerard Ronden, ondermeer gemeenteraadslid en wethouder, begraven in de begraafklasse II. Haar ouders waren in staat en voelden zich wellicht daartoe enigszins verplicht - Ronden genoot immers enig aanzien in de stad - het kindje te begraven in een tweede klasse graf, een plek die niet voor veel zo jong gestorvenen was weggelegd. Hoewel meestal niet kon worden vastgesteld of beroepsaanduidingen betrekking hadden op zelfstandigen of werknemers in dienstverband, lijkt het erop dat deze middengroep vooral uit ambachtslui bestond, werkzaam in de lokale nijverheid of als *medium skilled manual workers*.³⁹ Deze beroepen waren ook later nog, tijdens het Interbellum, talrijk in Roermond: 'Het overgrote deel der Roermondse nijverheid was [...] van zeer kleinschalige en ambachtelijke aard'.⁴⁰

Het aandeel van de laagste beroepsklasse in deze begraafklasse II is stabiel klein tussen 1880 en 1913, maar groeit tussen 1913 en 1930 van 9 naar 23 procent (zie grafiek 3). De instromers in begraafklasse II dragen in 1930 beroepstitels als dienstbode (2), dameskapper, hoofdconducteur (2), brief- en telegrambesteller, fabrieksarbeider, stoker, ambtenaar bij de Limburgse Tram Maatschappij

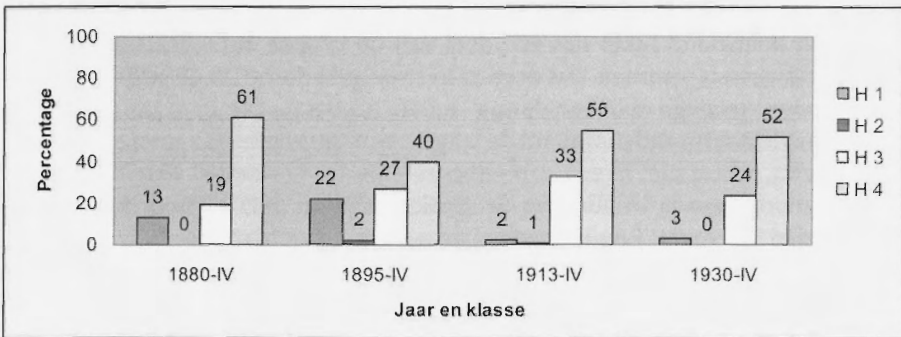
39 Helaas kon in het Roermondse bevolkingsregister slechts van de in 1913 begravenen vastgesteld worden of zij al dan niet als zelfstandige werkzaam waren.

40 Linssen, 'Sociaal-economische schets van Roermond tussen beide wereldoorlogen', 206.

Grafiek 4: Begravenen 1880, 1895, 1913 en 1930: classificatie beroepen volgens HISCO-onderzoeksindeling (Heemels) in de begraafklasse III.

Bron: Zie grafiek 2

Grafiek 5: Begravenen 1880, 1895, 1913 en 1930: classificatie beroepen volgens HISCO-onderzoeksindeling (Heemels) in de begraafklasse III onvermoevend (1880 en 1895) en VI (1913 en 1930).

Bron: Zie grafiek 2

en papiermaker. Op 22 augustus 1930 werd de echtgenote van de laatste, de zevenenvijftigjarige Elisabeth Tobben - wier vader dagloner was geweest en in 1895 in de begraafklasse III was begraven - in een tweede klassegraf begraven. Het zijn met name deze *lower skilled manual workers* uit de laagste beroepsklasse die in 1930 hun laatste rustplaats vinden naast de gevestigde orde in de begraafklasse II van kleine zelfstandigen, middenstanders en - in mindere mate - ambtenaren. Het aandeel van de middengroep is weliswaar in 1930 weer licht afgenomen, maar op een haartje na even groot als dat van de laagste beroepsklasse. Het lijkt dan ook gerechtvaardigd hier te spreken van een zekere 'opwaartse mobiliteit' in het Roermondse begraven, die des te opvallender is als we in gedachten houden dat er in 1920 en 1925 twee gevoelige tariefverhogingen voor huurgraven plaatsvonden (zie tabel 1). Tussen 1880 en 1895 konden steeds meer mensen uit de middengroep en, na 1913, uit de laagste beroepsklasse zich een relatief duur huurgraf in de begraafklasse II veroorloven, een ontwikkeling

die op een wat hoger niveau ook te zien was in de begraafklasse I. Deze beroepsclassen zijn verantwoordelijk voor de eerder geconstateerde percentuele groei van de begraafklasse II, een ontwikkeling die hun blijkbaar groeiende behoefte aan een laatste rustplaats in deze begraafklasse weerspiegelt.

Beroepstitels van begravenen in de begraafklassen III en IV

In de begraafklasse III betwistten - getuige grafiek 4 - de middengroep en de laagste beroepsklasse elkaar in de vier steekproefjaren telkens de 'koppositie'. Eerder onderzoek naar funeraire praktijken in negentiende-eeuwse Engelse industriesteden heeft nadrukkelijk gewezen op de betekenis van begrafenissen als een 'consumptiegoed' en een laatste middel om iemands sociale positie te markeren, maar vooral ook op het streven van de *Victorian working class* een *pauper funeral* - een 'armenbegravenis' in de begraafklasse III 'onvermogen' of IV te vermijden. Die werd gezien als 'the final stamp of failure'.⁴¹ Dat streven naar een 'fatsoenlijk' - lees: zo goed mogelijk - graf kan universeel worden genoemd en ook in Roermond lukte het een deel van de laagste beroepsklasse in deze begraafklasse in te stromen. Dat deed ze in twee 'groefasen', in de periode tussen 1880 en 1895 - gevolgd door een daling - en die tussen 1913 en 1930 (zie grafiek 4).

De meeste Roermondse arbeiders uit de laagste beroepsklasse slaagden er, zo blijkt uit grafiek 5, echter niet in een 'armenbegravenis' te voorkomen. Hun aandeel in deze begraafklasse is in alle vier de steekproefjaren overtuigend het grootst. Hier vinden we vooral (ongeschoolde) arbeiders, fabrieksarbeiders, werklieden, dagloners, voermannen, kramers en een veelheid aan ambachtelijke beroepen als wevers en ververs, allemaal beroepen met weinig sociaal aanzien. In 1880 zijn ze het duidelijkst aanwezig in de begraafklasse III 'onvermogen', wat ook de exclusiviteit van de begraafklasse I in dat jaar nog eens benadrukt. In 1895 en 1930 is de intra-klassikale beroepssamenstelling in respectievelijk de begraafklassen III 'onvermogen' en IV aanmerkelijk breder. Opvallend is in de eerste plaats de vrijwel volledige afwezigheid van de *lower skilled non-manual workers*, vooral ambtenaren en ander administratief (overheids)personeel. De bestaanszekerheid die hun beroep met zich mee bracht, zorgde er blijkbaar voor dat een graf in de laagste begraafklasse voor hen geen Zwaard van Damocles was. Ten tweede is het percentage begravenen uit de hoogste beroepsklasse in 1895 opmerkelijk te noemen. Hadden bepaalde Roermondse arbeiders uit deze beroepsklasse - normaliter niet te verwachten in de laagste begraafklasse - last van economisch mindere tijden? Het betreft ondermeer drie winkeliers en een koopvrouw. De laatste en twee winkeliers woonden aan het Begijnhof, in een - zoals we nog zullen zien - sociaal zwakkere buurt. Op grond hiervan lijkt het minstens even aannemelijk te veronderstellen dat in hun geval de indeling op basis van de beroepstitel in de hoogste beroepsklasse een overwaardering van hun daadwerkelijke beroepsactiviteiten inhield. In mindere mate geldt dat voor 1880, waar een schipper - ingedeeld in de hoogste beroepsklasse - het beeld

41 Th. Laqueur, 'Bodies, death and pauper funerals', in: *Representations* (1983) 109-131.

enigszins vertekent. Soms zijn beroepstitels misleidend. Voor de jaren 1880 en 1895 is het aandeel van de hoogste beroepsklasse in begraafklasse III 'onvermogen' dus naar alle waarschijnlijkheid *in werkelijkheid kleiner* geweest dan de cijfers aangeven.

Autochtone exclusiviteit

Nu we zicht hebben op de beroepstitels van de in de verschillende begraafklassen begraven Roermondse in de jaren 1880, 1895, 1913 en 1930, kunnen we onze zoektocht naar een verklaring achter de ontwikkeling in het Roermondse begraven voortzetten. Daartoe kijken we in tweede instantie, wederom per begraafklasse, naar de herkomst van de begravenen: waar werden ze geboren? In de begraafklasse I neemt het aandeel in Roermond geboren begraven geleidelijk af van 75 procent in 1880 naar 35 procent in 1930, terwijl logischerwijs het aandeel *niet* in Roermond geboren begraven evenredig stijgt. Deze constatering leidt tot de volgende vaststelling: de voor 1880 beschreven sociale exclusiviteit was tevens een duidelijk *autochtone* exclusiviteit: een grotendeels in Roermond geboren hoogste beroepsklasse vond in 1880 haar laatste rustplaats in de begraafklasse I. Daaronder bevinden zich klinkende Roermondse namen als Romen, Imkamp, Leurs en Höppener.⁴² De laatste twee behoren tot de meeste betrokken families uit de Roermondse elite bij talrijke instellingen en verenigingen.⁴³

Vijftig jaar later, in 1930, is van deze autochtone exclusiviteit weinig meer over. Van de in dat jaar in de begraafklasse I begravenen is nog maar 35 procent in Roermond geboren. Van de instromers in begraafklasse I uit de middengroep en de laagste beroepsklasse is in 1930 ongeveer de helft niet in Roermond geboren. Onder de begravenen uit de hoogste beroepsklasse als geheel was het percentage niet in Roermond geboren nog groter (71 procent). Daarbij moet worden opgemerkt dat veel nakomelingen van families die in 1880 een koopgraf bezaten in de begraafklasse I in de decennia erna elders woonden.⁴⁴ Regelmatig, zeker vanaf de jaren 1930, werden zulke familieleden - ook als ze niet in Roermond geboren waren - na hun overlijden (terug) naar Roermond gebracht om daar in een bestaand familiegraf bijgezet te worden.⁴⁵ Dat gebeurde

42 De genoemde families zijn beschreven door Edmond Delhougne in: *Genealogieën van Roermondse geslachten* (Maastricht 1956).

43 Philips, *De dertig standen*.

44 Delhougne, *Genealogieën van Roermondse geslachten*.

45 GAR, Nieuw Archief, inv. nr. 4179: in dit 'Register houdende aantekening der verkochte grafplaatsen' is te zien dat het begraven van personen die niet in Roermond woonachtig waren in de begraafklasse I met name vanaf de jaren 1930 (tot aan circa 1950, toen de begraafplaats 'Tussen de Bergen' volop in gebruik was) regelmatig - zo'n vijf keer per jaar, hetgeen op het relatief kleine aantal jaarlijkse begravingen in de begraafklasse I niet te verwaarlozen is - voorkwam. Vóór 1930 was van een dergelijke 'repatriëring' slechts zelden sprake. Daarbij moet ook nog eens bedacht worden dat bij een onbekend aantal begravenen in dit 'eerste klasse-register' gewoonweg vergeten werd te vermelden dat zij ten tijde van hun overlijden niet in Roermond woonachtig waren. Het aantal 'gerepatriëerden' moet dus in feite nog iets hoger hebben gelegen dan het gemiddelde van vijf per jaar tussen 1930 en 1940.

bijvoorbeeld in 1930 met de op achtenzestigjarige leeftijd overleden Florentina Cayaux-Nicolas, als dochter van schilder Antonius Nicolas in Roermond geboren, maar ten tijde van haar overlijden woonachtig in Den Haag. Of met Marie Eduard de Ras, die op vierenzeventigjarige leeftijd in Maastricht overleed, maar in Roermond was geboren en wiens vader Eduard daar griffier van de recht-bank en ondermeer voorzitter van de Vincentiusvereniging was geweest.⁴⁶ Het grootste deel van hun leven hadden zij elders doorgebracht. Dat gegeven heeft uiteraard ook betekenis voor de mate waarin de sociale samenstelling van begraafklasse I de Roermondse weerspiegelt: gedurende de onderzoeksperiode waren het in toenemende mate *niet* in Roermond geboren en die hun graf in de elitaire begraafklasse I kregen.

Autochtone instromers...

In de begraafklasse II zien we een soortgelijke ontwikkeling, maar cijfermatig iets minder sterk. In 1880 was 74 procent van de in deze begraafklasse begravenen in Roermond geboren, in 1930 was dat percentage gedaald naar 44. Het 'terugkeren naar een familiegraf' speelde in deze begraafklasse II – die immers uit huurgraven bestond – geen rol, maar we moeten wel rekening houden met de gestage groei van het aantal inwoners dat elders geboren was en in Roermond begraven werd. We hebben gezien dat de instromers in de begraafklasse II in 1895 vooral afkomstig waren uit de middengroep, in het bijzonder uit de beroepscategorie *medium skilled manual workers*. 79 procent van hen was geboren in Roermond. In 1930 waren de instromers in begraafklasse II vooral afkomstig uit de laagste beroepsklasse, met name de *unskilled manual workers*. Van hen was toen nog altijd 77 procent in Roermond geboren. Het aandeel niet in Roermond geboren begravenen *onder de instromers* in de begraafklasse II (31 en 33 procent) nam dus, in tegenstelling tot dat voor de *gehele* begraafklasse II (66 procent), praktisch niet toe. Zowel in 1895 als in 1930 was ruim driekwart van de 'stijgers langs de begraaf ladder' in Roermond geboren, 'autochtone instromer' dus. De toename van het percentage niet in Roermond geboren en onder de in de begraafklasse II begravenen is waarschijnlijk een 'normaal demografisch' gevolg van de toename van het aantal inwoners dat niet in Roermond geboren was.

In de begraafklasse III lag de verhouding tussen in Roermond en elders geboren begravenen in het algemeen op ongeveer 3:1, ofwel 75 tegen 25 procent (afgezien van 1913, toen ze op 63 tegen 37 procent lag). Voor de begraafklassen III 'onvermogen' (1880 en 1895) en IV (1913 en 1930) geldt vrijwel hetzelfde. Gezegd moet hierbij wel worden dat in de vier steekproefjaren het percentage zuigelingen in de begraafklasse III voortdurend hoog lag.⁴⁷ Deze kinderen werden vrijwel zonder uitzondering geboren in Roermond, wat het percentage in Roermond geboren en onder de begravenen natuurlijk hoog hield. Datzelfde gold voor de

46 S. Loven-Van Esser, 'De Vincentiusvereniging in Roermond', 148.

47 In 1880 was dit 38 procent, in 1895 47 procent, in 1913 42 procent en in 1930 29 procent.

begraafklassen III 'onvermogen' en IV.⁴⁸ Toch was ook onder de begravenen in de begraafklasse III ouder dan 1 jaar telkens - afgezien van in 1930 - steeds meer dan 50 procent geboren in Roermond.⁴⁹ In de begraafklassen III 'onvermogen' en IV lag dat percentage zelfs in alle vier de steekproefjaren boven de 60 procent.⁵⁰ Als we tenslotte kijken naar de 'instromers' in de begraafklasse III, dan blijkt dat ook hier in 1895 en 1930 driekwart van hen in Roermond geboren was. Alleen in 1913 lag dat percentage iets lager, namelijk op 60 procent. Net als in de begraafklassen I en II speelden dus in de begraafklasse III onder hen die 'langs de begraaf ladder omhoog klommen' buiten Roermond geboren en opvallende rol. De 'opwaartse mobiliteit' in het Roermondse begraven was daarmee grotendeels een autochtone beweging.

Uit het onderzoek naar de herkomst kunnen we de conclusie trekken dat de begraafklassen III, III 'onvermogen' en IV in de vier steekproefjaren overwegend in Roermond geboren begravenen tot laatste rustplaats dienden. Het aandeel niet in Roermond geboren en was er relatief klein. We zagen bovendien al eerder dat de hier begravenen vooral uit de laagste beroepsklasse kwamen, wat tot de conclusie leidt dat in de laagste begraafklasse gedurende de onderzoeksperiode overwegend autochtone, 'onaanzienlijke' overledenen begraven werden. Een 'armengraf' of een graf *tussen* de 'armen' was hun nauwelijks vermijdbare deel. Deze laagste groep op de Roermondse sociale ladder zat tijdens de onderzoeksperiode 'gevangen' in de begraafklassen III 'onvermogen' en IV. De eerder geconstateerde opwaartse mobiliteit in het Roermondse begraven ging - zeker tot 1913 - grotendeels aan haar voorbij.

Roermondse straten

Als aanwijzing voor de identificatie van de begravenen is gekeken naar hun woonadressen. Hoewel iemands woonadres niet per definitie iets zegt over zijn sociale status, komen de begravenen hiermee ruimtelijk in beeld. Waar woonden ze in de stad? Welke Roermondse straten vallen op als we naar de verschillende begraafklassen kijken?

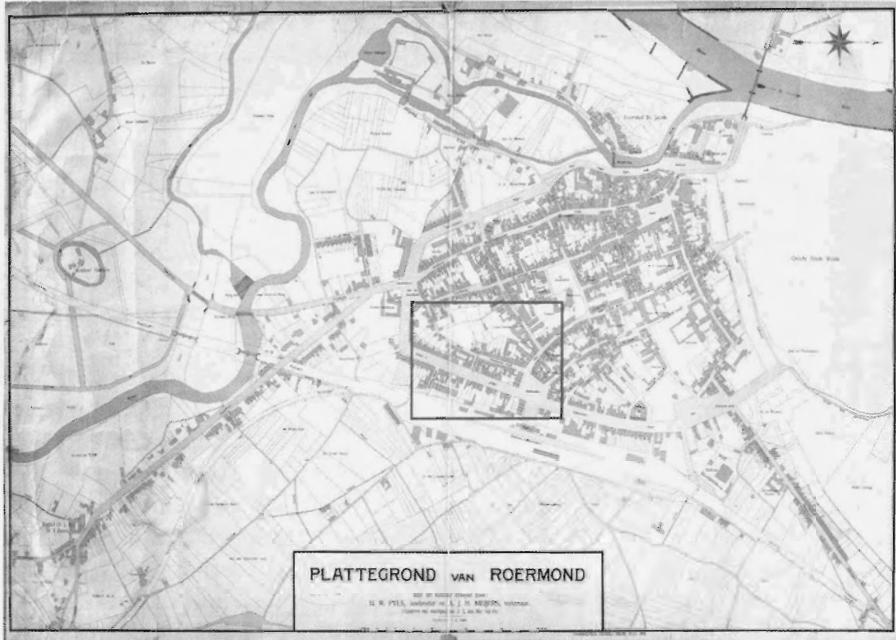
Onder de woonadressen van de begravenen in de begraafklasse I vallen met name de Swalmerstraat en de Boulevard, de latere Willem II Singel op. Beide straten huisvestten gedurende de onderzoeksperiode veel Roermondse notabelen. In de Swalmerstraat alleen al woonden gedurende de periode 1880-1920 'meer dan tien van de voornaamste families' bij elkaar.⁵¹ 25 procent van de in 1880 in de duurste begraafklasse begravenen woonde ten tijde van het overlijden inderdaad in de Swalmerstraat. In 1930 is ze nog steeds opvallend vertegenwoordigd met 15 procent. De Willem II Singel valt op in 1880, als 8 procent van

48 In 1880 was dit 33 procent, in 1895 36 procent, in 1913 38 procent en in 1930 38 procent.

49 Het percentage in Roermond geboren begravenen in de begraafklasse III dat ouder dan 1 jaar was bij overlijden bedroeg in 1880 54 procent, in 1895 57 procent, in 1913 54 procent en in 1930 46 procent.

50 Het percentage in Roermond geboren begravenen in de begraafklassen III 'onvermogen' en IV dat ouder dan 1 jaar was bij overlijden bedroeg in 1880 61 procent, in 1895 60 procent, in 1913 61 procent en in 1930 67 procent.

51 Philips, *De dertig standen van Roermond*.

Plattegrond van Roermond uit 1908. Inzet: Rijk en arm woonden niet ver van elkaar. Achter de chique Willem II-singel ligt de Kruisheerenstraat, die tot ver in de twintigste eeuw bekend stond als 'armenstraat'. Gemeentearchief Roermond.

De Willem II-singel rond 1900, één van de aanzienlijkste straten van Roermond. Collectie: auteur.

de begravenen in de begraafklasse I aan haar woonachtig is. In 1913 is dat 25 procent. Vanaf eind jaren 1870 waren aan de Willem II Singel steeds meer riante en luxe herenhuizen verrezen en tegen het einde van de negentiende eeuw was de straat onmiskenbaar een woonplek voor 'de welvarende middenklasse van Roermond die op deze manier de overvolle stad kon ontvluchten'.⁵² De begraafcijfers lijken dus het toenemende karakter van de Willem II Singel als woonlocatie voor goeude Roermondse te bevestigen.

In de begraafklasse II springt geen enkele straat in het oog, afgezien van de Kapellerlaan waaraan in 1913 16 procent van de begravenen bij leven gewoond had. In de andere steekproefjaren lijken de begravenen gelijkelijk verdeeld te zijn geweest over de straten van de stad. Als we echter de woonadressen van de 'instromers' in de begraafklasse II apart bekijken, kan niet onvermeld blijven dat geen van hen woonde in de straten die opvielen onder de begravenen in de begraafklassen III 'onvermogen' en IV (zie hieronder). In de straten die in de begraafklasse I genoemd werden – de Swalmerstraat en de Willem II Singel – woonde slechts één van deze 'instromers'. Zij woonden dus deftig noch arm. Vermeldenswaard lijkt het tenslotte nog dat tweederde van hen in - deels jongere - straten woonde die buiten het oude stadscentrum, dat wil zeggen buiten de Roermondse singels lagen.

Dat is anders in de begraafklasse III, waar in 1880 de Hamstraat (11 procent), in 1895 de Kruisherestraat (11 procent) en in 1913 - in mindere mate met 8 procent - de Begijnhofstraat opvallen. Toch waren hier ook verschillen: van de in de Kruisherestraat woonachtige begravenen was in 1895 90 procent zuige-

52 V. Hamers, 'Een sieraad der grijze veste. De bebouwing ter hoogte van de Rabobankvestiging aan de Willem II-singel te Roermond', *Spiegel van Roermond* (2003) 41-42.

Titelpagina van 'Het Zotte Vleesch. Roman van het Limburgsche volk' van de hand van de jonge Roermondse schrijver Jacob Hiegentlich. Collectie SHCL.

ling, terwijl dat percentage in de Hamstraat slechts 25 procent bedroeg. Dit zegt waarschijnlijk iets over de omstandigheden waarin men in de Kruisherenstraat anno 1895 leefde. In de begraafklassen III 'onvermogend' en IV woonden in 1895, 1913 en 1930 telkens meer dan 10 procent van de in dat jaar begravenen in deze straat. In mindere mate vallen hier de Schuitemberg - ook bekend als 'arme' straat⁵³ - en het Begijnhof op.

Het beeld dat in de literatuur bestaat van de Kruisherenstraat is alles behalve fraai. De Joodse schrijver Jacob Hiegentlich (1907-1940), tot zijn twintigste woonachtig in Roermond, maakte haar in zijn roman *Het zotte vleesch. Roman van 't Limburgsche volk* onder de naam 'Tempeliersbuurt' tot decor van taferelen aan

⁵³ G. van Bree e.a., *Ach lieve tijd deel 15: Acht eeuwen Roermond, de Roermondse en hun stadsbeeld* (Zwolle 1989) 234.

de rand van de (Roermondse) samenleving. Hij noemt haar kortweg een achterbuurt en beschrijft in zijn roman 'de onderkant van het Roermondse leven: de werkloosheid onder de arbeiders, het bordeelbezoek en de vechtpartijen in de cafés'.⁵⁴ Hoewel het hier natuurlijk om een geromantiseerde beschrijving gaat, was er in Roermond nauwelijks een andere straat die zo dicht bij Hiegentlichs typering kwam. Of het zou het eveneens hierboven genoemde Begijnhof moeten zijn, dat in de negentiende en aan het begin van de twintigste eeuw in Roermond ook bekend stond als een sociaal zwakke wijk.⁵⁵

Het beeld van een stad

In hoeverre past nu het ontstane beeld van het Roermondse begraven tussen 1870 en 1940 in de bestaande literatuur over de sociale en economische ontwikkeling van de stad in deze periode? De stad werd zeker vanaf het einde van de negentiende eeuw overduidelijk een dienstencentrum met een streekfunctie. De 'handeldrijvende middenstand' uit de hoogste beroepsklasse en de middengroepen vormden de economisch belangrijkste sector in de Roermondse economie.⁵⁶ In het *Verslag over den toestand der gemeente Roermond over het jaar 1895* werd gemeld: 'De kleinhandel en winkelnering gaven vrij goede resultaten [...] en van de laatste werd gezegd dat zij 'in aantal en goeden smaak voor uitstalling' vooruitging. Na de eeuwwisseling werd Roermond een stad met een 'grote en bedrijvige middenstand', zelfs wat aan de 'royale kant' in vergelijking met haar inwonertal.⁵⁷ In het Interbellum nam Roermonds betekenis als markt- en winkelcentrum verder toe, zeker nadat de stad vanaf 1915 middelpunt was geworden van een zich gestaag uitbreidend stoomtramlijnennet. Middenstand en ambachtsslui deden, mede vanwege deze streekfunctie, goede zaken. In de jaren twintig verdiende bijna 40 procent van de Roermondse beroepsbevolking haar brood in een groot aantal kleine tot zeer kleine bedrijfjes die hun producten afzetten in de directe omgeving.⁵⁸

Door het gewicht van de (streek)verzorgende sector was de Roermondse economie relatief ongevoelig voor economische stagnaties. De meer conjunctuurgevoelige exporterende nijverheid zorgde slechts voor tien procent van

54 J. Hiegentlich, *Het zotte vleesch* (heruitgave door stichting RURA, Roermond 2007) 55 en 29.

55 A. Janssens, 'Bertus de Cour; Roermonds stadstype, getekend door het leven', *Spiegel van Roermond* (2002) 140 en G. van Bree e.a., *Ach lieve tijd deel 7: Acht eeuwen Roermond, de Roermondnaren en hun armen en zieken* (Zwolle 1989) 113.

56 F. Keyers, *Verslag van het literatuuronderzoek naar het proces van verzuiling in Roermond* (In het kader van het onderzoeksproject 'Geschiedenis van de verzuiling in Nederland, in het bijzonder op lokaal niveau, 1850-1925', Vakgroep NITH, Universiteit van Amsterdam 1981) 7; H. Verhage, *Katholieken, Kerk en Wereld. Roermond en Helmond in de lange negentiende eeuw*. Maastrandse Monografieën deel 66 (Hilversum 2003) 14, 93 en 271 en G. Linssen, *Verandering en verschuiving. Industriële ontwikkeling naar bedrijfstak in Midden- en Noord-Limburg 1839-1914* (Tilburg 1969) 376-377.

57 G. Linssen, 'Sociaal-economische schets van Roermond tussen beide wereldoorlogen', in: G. Venner e.a., *Roermond stad met verleden* (Roermond 1985) 219.

58 G. Geraedts, 'En van minder ook'. *Gemeentelijke steunverlening aan behoeftigen in Roermond 1919-1939* (Nijmegen 1985) 19-20.

de werkgelegenheid van de Roermondse beroepsbevolking.⁵⁹ Van de bij tijd en wijle onzekere economische situatie in de jaren twintig hadden de middengroepen in de Roermondse samenleving relatief weinig last. De werkloosheid in de stad was in vergelijking met landelijke cijfers gering.⁶⁰

De hiervoor geschetste toename van winkeliers, kooplui en ambachtelijke beroepen in de begraafklasse II past volledig in het beeld van de toenemende betekenis van Roermond als diensten- en nijverheidscentrum met een streekfunctie. De groep arbeiders in Roermond was relatief klein, vooral omdat in het derde kwart van de negentiende eeuw het proces van industrialisatie in de stad tot stilstand was gekomen. De ooit bloeiende textielnijverheid speelde een steeds kleinere rol in de Roermondse economie.⁶¹ Ze had het, net als de overige Roermondse fabrieksnijverheid, in 1895 moeilijk.⁶² In de laagste beroepsklasse werd toen vaak armoede geleden.⁶³ Veel arbeiders moesten steun zoeken bij christelijke hulpinstanties als de Vincentiusvereniging of de gemeente.⁶⁴ Anderen trokken weg en lieten veelal ongeschoolde arbeiders achter die tot pauperisme vervielen.⁶⁵

De laagste beroepsklasse was – zoals eerder gezegd – gedurende de hele onderzoeksperiode de grootste groep in de begraafklassen III 'onvermogen' en IV. Zij of hun nabestaanden waren simpelweg niet in staat een graf op de begraafplaats 'Nabij Kapel in 't Zand' te betalen en belandden in een 'armen-graf'. Pas in de loop van de onderzoeksperiode was een toenemend aantal Roermondse arbeiders uit deze beroepsklasse in staat zijn laatste rustplaats te vinden in een van de duurere begraafklassen. In 1913, wellicht niet toevallig na een langere periode van hoogconjunctuur, komen we ze tegen in de begraafklasse II.

De Roermondse bovenlaag bestond omstreeks 1870 uit 'een mondaine en libertaire elite van geschoolden en gegoeden, die zich afficheerden als de dragers van een nationale cultuur: ambtenaren, militaire officieren, onderwijzers en juristen'.⁶⁶ In deze bovenlaag kwamen veel hogere inkomens voor: '[...] Roermond een stad was met een vermogenbezittende bevolking; ook hogere inkomens kwamen meer dan elders voor'.⁶⁷ De Roermondse elite - de HISCO-

59 *Ibidem*, 20 en 73.

60 *Ibidem*, 25.

61 Keyers, *Verslag van het literatuuronderzoek naar het proces van verzuiling in Roermond*, 7; Verhage, *Katholieken, Kerk en Wereld*, 14; Linssen, *Verandering en verschuiving. Industriële ontwikkeling naar bedrijfstak in Midden- en Noord-Limburg 1839-1914*, 376.

62 *Verslag van de Kamer van Koophandel en fabrieken te Roermond over den toestand van handel en nijverheid in die gemeente gedurende het jaar 1895*, 9.

63 Keyers, *Verslag van het literatuuronderzoek*, 23.

64 W. Reijnders, *Werkgelegenheid en sociale omstandigheden in Roermond in de tweede helft van de 19e eeuw* (Kandidaatsscriptie sociaal-economische geschiedenis, z.j. / z.p.) 31-33; H. Maassen, *De sociaal-democratische arbeiderspartij te Roermond 1909-1940* (Kandidaatsscriptie, z.p. 1976) 4 en S. Loven-Van Esser, 'De Vincentius Vereniging in Roermond, 1859-2003. Deel I, De St. Christoffel Conferentie, 1859-1924', *Spiegel van Roermond* (2004) 155.

65 A. Wojawoski, *Onmaatschappelijkheid te Roermond* (Roermond 1956) 71.

66 Verhage, *Katholieken, Kerk en Wereld*, 52.

67 Linssen, 'Sociaal-economische schets van Roermond tussen beide wereldoorlogen', 203.

beroeps categorie 1 - komen we in de vier steekproefjaren telkens tegen in de begraafklasse I, slechts een enkele keer in de begraafklasse II. In 1930 was het aandeel van de autochtone Roermondse elite in de begraafklasse I echter afgenomen. Inmiddels was een derde van de in de duurste begraafklasse begravenen 'buiten de provincie' geboren, een derde buiten de stad. Het afgenomen percentage begravenen uit de oude, autochtone elite lijkt haar gestage verlies aan betekenis te illustreren. Op de begraafplaats 'Nabij Kapel in 't Zand' werd ze in ieder geval in toenemende mate ingehaald door de middengroepen, een proces dat zich naar alle waarschijnlijkheid tegelijkertijd ook in de stad zelf voltrok.

Conclusie: de begraafplaats als microkosmos?

Dat de begraafplaats 'Nabij Kapel in 't Zand' in 1880 gezien kon worden 'als een microkosmos van de Roermondse maatschappij', geheel volgens de bedoeling van architect Cuypers, valt op grond van de onderzoeksresultaten niet te ontkennen. In begraafklasse I werd een kleine groep autochtone Roermondse uit de hoogste beroepsklasse - waaronder de stedelijke elite - begraven; in begraafklasse II vooral Roermondse uit de hoogste beroepsklasse en de middengroep. De begraafklasse III was in 1880 de meest voor de hand liggende laatste rustplaats voor met name de *higher* en *medium skilled manual workers*, eveneens te rekenen tot de middengroep, terwijl in de derde klasse 'onvermogen' - de latere begraafklasse IV - 61 procent van de begravenen afkomstig was uit de klasse van laag- en ongeschoolde *manual workers*: (fabrieks)arbeiders, werkmannen, dagloners, voermannen, kramers en ambachtelijke beroepen als wevers en ververs. De Roermondse werden aldus begraven volgens de rangen en standen die in de visie van Cuypers en Thijm de toenmalige maatschappij ordenden.

Voor de latere steekproefjaren is het in bepaalde opzichten lastiger de begraafplaats te betitelen als 'microkosmos' van de Roermondse bevolking. Voor de 'eeuwigduurende' koopgraven in begraafklasse I gold dat zeker niet. Zij bleken in 1930 grotendeels een 'stenen archief' te zijn geworden, omdat een toegenomen aantal begravenen niet meer in Roermond was geboren of inwoner was geweest. Menige autochtone Roermondenaar die in de jaren dertig een wandeling over het eerste-klassedeel van de begraafplaats maakte, moet zich bij het zien van een recente bijzetting hebben afgevraagd wie de begravenen eigenlijk was. Bovendien was het aandeel van de hoogste beroeps categorie - HISCO-beroeps categorie 1 uit de hoogste beroepsklasse - in de begraafklasse I gehalveerd. Als gevolg van het instromen van andere beroepsgroepen was begraafklasse I in 1930 duidelijk minder elitair dan in 1880. In de onderzoeksperiode slaagde een steeds bredere groep erin een graf in de duurste begraafklassen te vinden.

Het aandeel van begraafklasse II groeide tussen 1880 en 1895 door de instroom van *medium skilled manual workers* uit de middengroep, in concreto ambachtslui en Roermondse werkzaam in de lokale nijverheid en de detail-

handel. Tussen 1913 en 1930 waren *lower skilled manual workers* uit de laagste beroepsklasse de instromers. Voor deze opwaartse mobiliteit in het Roermondse begraven - die overigens niet beperkt bleef tot de begraafklasse II - waren grotendeels in Roermond geboren begravenen verantwoordelijk. Deze instromers woonden niet in de 'deftige' straten van Roermond, maar ook niet in de 'armste'. Tweederde van hen woonde buiten de singels rondom de oude binnenstad.

De gestage opwaartse mobiliteit in de verschillende begraafklassen weerspiegelt een reële verandering in de structuur van de Roermondse samenleving en in die zin kan de begraafplaats voor de hele onderzoeksperiode een 'microkosmos' van de Roermondse bevolking worden genoemd. Zij bewoog immers mee met de ontwikkeling van de stad waarvoor ze als dodenakker diende. Zij liet zien hoe vanuit een tamelijk statische situatie in 1880 verschillende beroepsgroepen erin slaagden 'langs de Roermondse begraaf ladder omhoog te klimmen'. Roermond ontwikkelde zich gedurende de onderzoeksperiode tot een verzorgingscentrum, of - met een wat modernere term - een 'winkelstad.' Winkeliers in de hoogste beroepsklasse groeiden in aantal en ook de midden-groep van middenstanders en ambachtslieden bleef ruim vertegenwoordigd. Zij waren het die steeds duurder werden begraven, in het tweede decennium van de twintigste eeuw gevolgd door Roermondse uit de laagste beroepsklasse. Deze ontwikkeling kan worden gezien als gevolg van een verandering in de sociale structuur van de stad. Middenstanders en andere vertegenwoordigers van de middengroepen wonnen aan belang, zeker na het mislukken van het Roermondse industrialisatieproces aan het einde van de negentiende eeuw.

Het zou echter te eenvoudig zijn hun 'klimmen langs de begraaf ladder' alleen maar te verklaren uit hun toenemende belang voor de Roermondse economie. De in dit artikel gepresenteerde onderzoeksresultaten getuigen van een groeiend streven onder de besproken groepen naar een graf in een duurder begraafklasse. Dat streven is niet alleen een gevolg van opwaartse mobiliteit, maar ook van de wens die na de dood in een blijvende rustplaats met een hogere status tot uitdrukking te brengen. Sociale mobiliteit en verhoogd statusbewustzijn zijn twee zijden van dezelfde medaille, die zich beide weerspiegelden in veranderende verhoudingen in de Roermondse begraafpraktijk. Ook in dat opzicht kan met recht worden gesproken over de begraafplaats 'Nabij Kapel in 't Zand' als 'microkosmos van de Roermondse maatschappij'.

Bijlage: 'Historical International Standard Classification of Occupations'

De 'Historical International Standard Classification of Occupations', hierna kortweg 'HISCO' genoemd, werd in 2002 gepresenteerd en is sindsdien als stratificatiemodel steeds breder en internationaal toegepast. Hoofddoel ervan is het vergemakkelijken van internationale vergelijkingen tussen onderzoeken van economische, sociale en historische aard.⁶⁸ De HISCO bestaat uit twaalf beroepscategorieën. Bij de eerste vijf beroepscategorieën betreft het *non-manual workers*, bij de beroepscategorieën zes tot en met twaalf *manual workers*. De twee zo ontstane hoofdgroepen worden elk weer verdeeld in vier subgroepen, bestaande uit achtereenvolgens *higher*, *medium*, *lower* en *unskilled workers*. Hoewel op grond van de benamingen voor de

68 Van Leeuwen, Maas en Miles, *HISCO. Historical International Standard Classification of Occupations*, 9.

subgroepen gemakkelijk de indruk zou kunnen ontstaan dat het hier gaat om een stratificatiemodel slechts bedoeld voor 'arbeiders', is HISCO – getuige het erin opgenomen begrip *occupations* – veel breder: het is een stratificatiemodel voor 'beroepen'.

Om de interpretatie en de weergave van de onderzoeksresultaten te vereenvoudigen, is ervoor gekozen de twaalf beroeps categorieën in te delen in vier sociale groepen: groep 1 bestaat uit de beroeps categorieën 1 tot en met 4 (*higher en medium skilled non-manual workers*). Groep 2 bestaat uit beroeps categorie 5 (*lower en unskilled non-manual workers*). Groep 3 bevat de beroeps categorieën 6, 7 en 8 (*higher en medium skilled manual workers*) en groep 4 tenslotte de beroeps categorieën 9 tot en met 12 (*lower en unskilled manual workers*). De vraag of het beroep in kwestie voornamelijk uit 'handarbeid' bestond en de mate van geschooldheid die eraan verbonden was, vormen dus de belangrijkste indelingscriteria. Het leeuwendeel van de begravenen uit de vier steekproefjaren, in totaal achthonderd, kreeg een beroeps categorienummer (1 t/m 12) dat hen uiteindelijk deed belanden in een van de vier hierboven genoemde sociale groepen. Het spreekt voor zich dat de sociale status van de begravenen afneemt, naarmate zijn groepsnummer (1 t/m 4) hoger is. De door de auteur gehanteerde HISCO-onderzoeksindeling ziet er aldus als volgt uit:

Non-manual / manual	Skill	HISCO-beroeps categorie (Van Leeuwen e.a.)	HISCO-groepen (vereenvoudigd, Heemels)	Benaming in tekst (Heemels)
Non-manual	Higher skilled	1, 2	1	Hoogste beroeps klasse
Non-manual	Medium skilled	3, 4	1	Idem
Non-manual	Lower skilled	5	2	Middenklasse
Non-manual	Unskilled	-	-	Idem
Manual	Higher skilled	-	-	Idem
Manual	Medium skilled	6, 7, 8	3	Idem
Manual	Lower skilled	9, 10	4	Laagste beroeps klasse
Manual	Unskilled	11, 12	4	Idem

In drie gevallen was het moeilijk begravenen onder te brengen in een HISCO-beroeps categorie (en dus in de vereenvoudigde HISCO-groepen): 1) 'renteniers', 2) personen getypeerd als zijnde 'zonder beroep' en 3) personen van wie geen beroepstitel achterhaald kon worden. Besloten werd – in afwijking van de oorspronkelijke HISCO-indeling – de 'renteniers' in te delen in HISCO-beroeps categorie 1 aangezien zij tot de financiële elite behoorden en in het algemeen het daarbij behorende aanzien genoten zullen hebben. De personen met slechts de typering 'z.b.' en zij van wie geen beroepstitel achterhaald kon worden, zijn niet meegerekend bij de intra-klassikale beroepssamenstelling. Het centrale indelingscriterium, de beroepstitel ontbreekt immers in hun geval. In de onderstaande tabel is te zien hoe groot de niet meegerekende percentages per begraafklasse per steekproefjaar zijn:

Jaar / begraafklasse	'z.b.' (%)	Geen beroepstitel (%)	N (totale populatie)
1880-I	0	8	12
1880-II	9	0	23
1880-III	3	4	74
1880-III onv	5	2	107
1895-I	8	0	24
1895-II	21	2	47

Vervolg			
Jaar / begraafklasse	'z.b.' (%)	Geen beroepstitel (%)	N (totale populatie)
1895-III	8	0	97
1895-III onv	7	2	45
1913-I	13	0	16
1913-II	7	2	55
1913-III	5	0	38
1913-IV	7	2	87
1930-I	4	5	23
1930-II	7	4	54
1930-III	4	14	65
1930-IV	4	0	29

Om de lezer een indruk te geven van de concrete beroepen achter de nummers zijn hieronder – in alfabetische volgorde – 1) alle verwerkte Roermondse beroepstitels, 2) hun oorspronkelijke HISCO-beroeps-categorienummer en 3) hun nummer volgens de door de auteur gehanteerde vereenvoudigde HISCO-groepsindeling en 4) de aantallen waarin de beroepstitels voorkomen in de vier steekproefjaren weergegeven:

Beroepstitel	HISCO-beroeps-groep-nummer	Nummer vereenvoudigde HISCO-onderzoeks-indeling	Aantal 1880	Aantal 1895	Aantal 1913	Aantal 1930
Ambtenaar	05	2	0	1	1	0
Ambtenaar L.T.M.	09	4	0	0	0	2
Ambtenaar Openb. Min.	05	2	0	1	0	1
Aannemer	08	1	1	1	0	0
Akkerbouwer	08	3	0	2	0	0
Akkerman	08	3	4	0	0	0
Apotheker	02	1	1	0	0	1
Apotheekbediende	04	1	1	0	0	0
Arbeider	11	4	12	7	9	8
Architect	02	1	0	0	1	0
Arts	02	1	0	0	0	1
Azijnmaker	09	4	0	0	1	0
Bakker	07	3	0	6	0	1
Bankdirecteur	01	1	0	1	0	0
Banketbakker	09	4	1	0	0	1
Barbier	09	4	2	1	0	0
Beeldhouwer	04	1	2	7	5	3
Betonwerker	07	3	0	0	0	1
Besteller	09	4	0	0	1	0
Bisschop	02	1	0	0	1	0
Blauwverver	09	4	0	2	0	0
Bloemist	04	1	0	0	1	0
Boekbinder	07	3	0	0	0	0
Boekbindersgezel	07	3	0	1	0	0

Vervolg						
Beroepstitel	HISCO- beroeps- groep- nummer	Nummer ver- eenvoudigde HISCO- onderzoeks- indeling	Aantal 1880	Aantal 1895	Aantal 1913	Aantal 1930
Boekdrukker	07	3	0	1	0	0
Boekhouder	05	2	0	0	0	1
Boodschaploper	09	4	1	0	0	1
Brievenbesteller	09	4	1	0	1	1
Brigadier	04	1	3	0	0	0
Brillenkoopman	11	4	0	0	0	1
Brouwer	07	3	1	1	0	1
Brouwersknecht	12	4	1	2	0	1
Bruggeldgaander	09	4	0	1	0	0
Caf�houder	04	1	0	0	2	0
Chauffeur	09	4	0	0	0	3
Cipier	05	2	1	0	0	0
Circusdirecteur	07	3	0	0	0	1
Coiffeur	09	4	0	0	1	0
Colporteur	11	4	0	0	1	0
Commies rijksbelastingen	05	2	0	0	0	1
Commies der telegrafie	05	2	0	1	0	0
Commissionair	04	1	1	0	0	0
Dagloner	11	4	10	2	2	2
Dameskapper	09	4	0	0	0	1
Deurwaarder	05	2	2	0	0	0
Dienstbode	09	4	0	1	0	2
Dienstknecht	09	4	1	0	0	0
Dienstmeid	09	4	2	1	0	0
Directeur / -trice	01	1	0	4	2	1
Elektrici�n	09	4	0	0	0	0
Expediteur	05	2	1	0	0	0
Fabrieksarbeider /-ster	11	4	10	6	6	6
Fabrieksopzichter	03	1	0	0	1	0
Fabrikant	01	1	1	1	2	1
Gasfitter	07	3	0	0	1	0
Gasstoker	09	4	0	1	0	0
Gemeentearbeider	11	4	0	0	0	1
Gevangenebewaarder	05	2	1	0	1	0
Glasschilder	07	3	0	1	2	0
Glaszetter	07	3	0	1	0	0
Goudborduurer	07	3	0	0	1	0
Goudsmid	07	3	0	0	0	0
Griffier	04	1	0	0	0	1
Grondwerker	11	4	0	0	0	3
Handelsagent	04	1	0	0	1	0
Handelsreiziger	04	1	2	0	0	1
Harmonicaspeler	11	4	0	3	0	0
Herbergier	03	1	8	7	3	1
Hoedenmaker	07	3	1	0	0	0
Hoefsmid	07	3	2	0	0	0
Hoofdconducteur	09	4	0	0	0	3
Horlogemaker	07	3	2	0	2	0

Vervolg						
Beroepstitel	HISCO-beroepps-groep-nummer	Nummer vereenvoudigde HISCO-onderzoeks-indeling	Aantal 1880	Aantal 1895	Aantal 1913	Aantal 1930
Houtdraaier	09	4	0	0	0	0
Houtzager	11	4	1	1	1	1
Huisbewaarder	09	4	0	1	1	0
Huishoudster	06	3	0	0	1	0
Huisschilder	09	4	5	2	6	0
Hulpkeurmeester	04	1	0	0	0	1
Juwelier	04	1	1	0	0	0
Kandidaat-notaris	03	1	1	0	0	0
Kanonnier	09	4	1	0	0	0
Kantonnier	09	4	0	0	1	0
Kantoorbediende	05	2	0	2	1	1
Kapitein (officier)	01	1	0	0	1	0
Karreman	09	4	1	0	0	0
Kastelein	04	1	0	0	0	1
Kerkschilder	07	3	0	4	0	0
Kermisexploitant	11	4	1	0	0	0
Kermisreiziger	11	4	0	0	0	1
Kleermaker	07	3	4	6	1	6
Klerk	05	2	1	1	2	1
Kloosterzuster	04	1	2	6	3	3
Koetsier	09	4	0	0	0	0
Koffiehuishouder	04	1	1	0	0	0
Kolonel	01	1	2	0	0	0
Koopman / -vrouw	04	1	7	3	6	14
Koperslager	07	3	2	1	0	0
Kramer / kraamster	11	4	3	9	1	0
Kuiper	07	3	2	0	1	0
Kunstschilder	04	1	1	0	2	0
Laborant	02	1	0	0	0	1
Ladingmeester	03	1	0	1	0	0
Landbouwer / -ster	08	3	5	7	8	13
Landmeter kadaster	04	1	1	0	0	0
Lantaarnopsteker	11	4	0	0	1	0
Leerling-machinist	08	3	0	0	2	0
Leiendekker	09	4	3	2	4	1
Leraar	02	1	1	0	0	1
Letterzetter	07	3	0	0	0	3
Lompenkoper	11	4	1	0	0	0
Loodgieter	07	3	0	0	0	0
Loopknecht	09	4	0	0	1	0
Machinist	07	3	1	1	5	3
Magazijnknecht	11	4	0	1	0	1
Magazijnmede-werker	11	4	0	1	0	0
Majoor	01	1	0	1	0	0
Mandenmaker	09	4	0	1	1	0
Metselaar	07	3	3	7	4	3
Meubelmaker	07	3	0	2	3	1
Mijnwerker	09	4	0	0	0	4

<i>Vervolg</i> Beroepstitel	HISCO- beroeps- groep- nummer	Nummer ver- eenvoudigde HISCO- onderzoeks- indeling	Aantal 1880	Aantal 1895	Aantal 1913	Aantal 1930
Militair	09	4	1	0	1	0
Modiste	09	4	0	0	2	1
Molenaar	07	3	1	0	0	0
Molenaarsknecht	08	3	0	0	1	0
Mouter	09	4	0	0	2	0
Muzikant	11	4	1	0	1	1
Naaister	09	4	4	2	2	0
Notaris	02	1	0	1	0	0
Notarisklerk	04	1	0	0	0	2
Onderwijzer	04	1	0	1	2	0
Opperman	11	4	0	0	2	1
Oppervachtmeester	04	1	1	0	0	0
Opzichter Prov. Werken	03	1	0	0	0	1
Opzichter Waterstaat	03	1	1	0	0	0
Orgeldraaier	11	4	1	0	0	0
Orgelfabrikant	01	1	0	1	0	0
Paardenarts	02	1	0	0	0	1
Paardenkoopman	04	1	0	0	1	0
Paardenslachter	07	3	0	0	0	1
Panoramahouder	★	★	1	0	0	0
Papierdrukker	07	3	1	1	0	0
Papiermaker	07	3	0	0	0	1
Parapluienmaker	09	4	1	0	0	0
Pastoor	02	1	0	1	0	0
Pater	02	1	0	1	0	0
Pleisteraar	09	4	0	1	0	0
Rademaker	09	4	1	0	0	0
Rangeerder	09	4	0	0	1	0
Reiziger	04	1	1	0	0	0
Remmer	09	4	0	0	1	0
Rentenier	-1	1	3	0	1	2
Rijksambtenaar	05	2	0	0	2	0
Rijksklerk Directe Belastingen	02	1	0	0	0	1
Scharenslijper	09	4	1	0	0	0
Schilder	09	4	1	0	0	1
Schipper	03	1	1	0	1	2
Schoenmaker	07	3	1	9	10	0
Schoonmaker	11	4	1	0	0	0
Schrijnwerker	07	3	9	5	1	1
Schrijnwerkersknecht	08	3	1	0	0	0
Seinwerker	09	4	0	0	0	1
Sigarenmaker	09	4	1	2	0	0
Sjouwer	11	4	0	1	1	1
Slager	07	3	4	6	11	3
Smid	07	3	5	2	8	1
Sociëteithouder	04	1	1	1	0	0
Spoorarbeider	11	4	1	0	0	0
Spoorbeampte	05	2	2	1	1	2

Vervolg						
Beroepstitel	HISCO-beroe-ps-groep-nummer	Nummer ver-eenvoudigde HISCO-onderzoeks-indeling	Aantal 1880	Aantal 1895	Aantal 1913	Aantal 1930
Stationschef	03	1	0	1	0	0
Steenbakker	09	4	0	0	0	1
Steendrukker	09	4	0	1	0	0
Steenhouwer	09	4	2	1	0	0
Stoker	09	4	0	1	1	2
Straatmuzikant	11	4	1	0	0	0
Straatveegster	11	4	0	1	0	0
Stukadoor	09	4	0	0	2	0
Tapper	04	1	0	5	3	0
Tegelverver	07	3	1	0	0	0
Tekenaar kadaster	04	1	1	0	0	0
Telegraafwerker N.S.	07	3	0	0	0	1
Timmerman	07	3	1	1	2	4
Touwslager	09	4	0	1	0	0
Tuinier	08	3	2	1	0	0
Venter	11	4	0	0	2	0
Verlakker	07	3	0	0	1	0
Verver	09	4	3	1	0	0
Voeger	07	3	0	0	0	1
Voerman	09	4	2	1	3	1
Wagenmaker	07	3	0	1	0	0
Wagenmeester N.S.	03	1	0	0	0	0
Wagonlichter	11	4	0	0	1	0
Wasvrouw	09	4	1	1	0	0
Werkman	11	4	0	4	0	4
Werkmeester	03	1	0	2	0	1
Werkvrouw	11	4	0	0	2	1
Wever	09	4	12	4	1	2
Winkelier / -ster	04	1	15	19	11	7
Winkelbediende	05	2	0	0	0	0
Winkeljuffrouw	05	2	0	1	0	0
Wijnhandelaar	04	1	0	0	2	0
Wisselwachter	09	4	0	1	2	0

Ben Gales

Wachtend op betere tijden. Mijningenieur Ego van der Elst, 1826-1897

C. Blankevoort sprak roerende woorden in Heerlen voordat de lijkst in de familiegrafkelder werd gedragen: 'Te vroeg, te plotseling zijt Ge ontslapen, niet alleen voor de Uwen, maar ook voor den Lande, daar Ge nog veel had willen volbrengen en voltooiën'.¹ De Adjunct-ingenieur der Mijnen sprak zijn overleden baas van het Staatstoezicht op de Mijnen, Ego van der Elst, toe. Die was net niet 71 jaar oud geworden; een respectabele leeftijd als men weet dat bij zijn geboorte in 1826 de gemiddelde levensverwachting dertig jaar was. Waarom vonden nabestaanden dan toch dat Van der Elst te vroeg was overleden 'voor den Lande'? Die vraag wil ik in dit artikel proberen te beantwoorden. Van der Elst was tussen 1852 en 1876 directeur-conducteur van de Domaniale Mijn. In 1866 werd hij tevens plaatsvervangend Ingenieur van het Staatstoezicht op de Mijnen. In 1876 volgde een benoeming tot voltijds Ingenieur, dus hoofd van het Staatstoezicht, een functie die hij tot zijn dood in 1897 heeft vervuld. Wat volgt is een professionele biografie: de persoon Van der Elst wordt belicht om een beter beeld te krijgen van zijn omgeving, vooral van zijn werkomgeving. Zijn privé leven blijft daarbij onderbelicht. Een wetenschappelijke biografie moet naar mijn mening vooral een tijdvak karakteriseren.² Dit is niet de eerste levensbeschrijving van Van der Elst. Eerder al heeft C. Raedts over hem gepubliceerd.³ Daarvan is voor dit artikel dankbaar gebruik gemaakt.

Jeugd en opleiding

Ego van der Elst werd op 30 april 1826 geboren te Werkendam, de 'vrouwenhemel' aan de Brabantse kant van de Waal (Merwede),⁴ als vierde van tien kinderen van de plaatselijke notaris.⁵ Ego koos voor een technische opleiding

1 *Limburger Koerier. Provinciaal Dagblad* 5 mei 1897.

2 B. Gales, P. Kooij, 'De Nederlandse ondernemersbiografie in het perspectief van tijd en theorie', in: J. van Gerwen, M. Metzke, H. Renders (red.), *De ondernemersbiografie. Mythe & Werkelijkheid* (Amsterdam 2008) 68.

3 C.E.P.M. Raedts, 'Egon van der Elst, 1826-1897. De eerste Delftse mijningenieur in Limburg. Een sociaal en mijnbouwkundig pionier uit de 19^e eeuw', *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg/ Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg* XVIII (1973) 1-32.

4 Vrouwenhemel, omdat veel bewoners van Werkendam emplooi vonden als griendwerkers en de werkweek doorbrachten in de Biesbosch of als dijkwerkers maanden van huis waren.

5 Opmerkelijk is dat de laatste decennia de voornaam 'Egon' ingeburgerd raakte. De geboorteakte vermeldt evenwel 'Ego' en zo noemde Van der Elst zich zelf. Wel heette de een jaar voor Ego overleden grootvader Egon en dit werd tevens de eerste naam van Ego's kleinzoon geboren in 1891. Het is onduidelijk waarom ergens in de twintigste eeuw een 'n' werd toegevoegd. De Genlias-database geeft de naam in diverse versies: Egeo, Ege en Egon. In zijn levensbeschrijving uit 1973 gebruikte C.E.P.M. Raedts 'Egon', maar in 1961 schreef hij nog 'Ego': C.E.P.M. Raedts, 'Het Nederlandse staatstoezicht op de mijnen en zijn gedragsdragers', *Geologie en Mijnbouw* 40 (1961) 101. Bij mijn weten werd de schrijfwijze 'Egon' voor het eerst in 1927 gebruikt: Ramaer, 'Elst', in: *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek Zevende Deel* (Leiden 1927) 404-405. Deze literatuur houdt ten onrechte 1 mei 1826 als de geboortedag aan. Volgens de geboorteakte was het 30 april 11 uur 's avonds.

Portretfoto van Ego van der Elst, ca. 1865. Bron: Weet je nog koempel 5, 2004.

in Delft. Zijn vooropleiding is onbekend. De Hogere Burger School bestond nog niet; gebruikelijk was particulier onderwijs. Van der Elst deed in 1842 toelatings-examen voor de Koninklijke Akademie ter opleiding van burgerlijke Ingenieurs. Deze voorloper van de Technische Universiteit Delft was net opgericht. Het onderwijs zou januari 1843 starten. Van der Elst behoorde zo tot de eerste lichte studenten in Delft.

De Akademie kende vier afdelingen. Afdeling A was bestemd voor toekomstige ingenieurs 'voor 's lands dienst, zoo binnen het rijk als in de koloniën, zooals voor de Waterstaat en de Mijnerwerken en aan welke men, na volbrachte studie

Foto van de tinertshoudende berg Klapa-Klampit op het voormalige Nederlands-Indische eiland Billiton, ca. 1925. Bron: Gedenkboek Billiton 1852-1927 II.

het stellig vooruitzicht geeft van geplaatst te worden'. Na het eerste jaar werd getoetst of de student in aanmerking kwam voor een betrekking bij het rijk. Van der Elst koos na het tweede jaar voor mijnbouw. Vóór 1844 was er in Delft nog geen docent voor het onderwijs in delfstofkunde, aardkunde en metallurgie. Voor dit vakgebied was een 'natuurfilosoof' verantwoordelijk: (A.)S. Bleekrode, in Groningen gepromoveerd in de genees- en verloskunde en in de wis- en natuurkunde.⁶ Waarschijnlijk gaf hij nog geen les toen Van der Elst studeerde; hij was beschikbaar voor vragen.⁷

Het eerste groepje dat voor mijnbouw koos was met vijf opmerkelijk groot; twee was later normaal, om vanaf 1866 tot het eind van de eeuw te klimmen tot zes. Gewenst waren eigenlijk slechts twee studenten. Tot na 1890 waren de anderen 'overcompleteet'; zij moesten goedschiks of kwaadschiks bewogen worden een andere studie te kiezen.⁸ De extra belangstelling in de jaren 1840 was gevoed door de verwachting dat de staat een corps mijnningenieurs zou vormen voor het Mijnwezen in Indië. De regering nam dat besluit in november

6 Bleekrode's leeropdracht was 'natuurlijke historie', maar dat moet worden opgevat als mineralogie, geologie en metallurgie. Spoedig kwamen daarbij botanie en zoölogie. Vanaf 1844 moet hij gezien worden als een wetenschapspopularisator in ingenieurskringen.

7 Ramaer, 'Groot van Embden', in: *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek Zesde Deel* (Leiden 1927) 644.

8 J.A. Grutterink, 'Dr. Ir. P. Tesch', in: *Verhandelingen van het Geologisch-Mijnbouwkundig Genootschap voor Nederland en koloniën, Geologische Serie*, deel XIV ('s-Gravenhage 1944) 15.

1846, maar het zat al enige tijd in de lucht. De behoefte aan een openbare dienst van het Mijnwezen in de koloniën was een gevolg van de liberalisering van de economie: de overheid ging particuliere winning van delfstoffen toestaan. Wettelijk was dat vanaf 1850 buiten Java en Banka mogelijk. Meer particulier initiatief en nieuwe instituties voor toezicht gingen hand in hand. De armlastige overheid wilde zijn koloniale invloedssfeer handhaven en als het kon uitbreiden. Daarom was 'een krachtdadige exploitatie van de rijke hulpbronnen, welke de Buitenbezittingen opleverden' wenselijk. En als de staat niet krachtdadig kon zijn, dan de particulieren. Die speelden hierop in. De eerste plannen voor de oprichting van de Billiton Maatschappij, bekend van de tin, dateren uit deze jaren.⁹

Van der Elst studeerde in 1846 af. Een mijningenieur was hij nog lang niet. Het curriculum in Delft was theoretisch. Nog decennialang leerden de eerstejaars uit verhalen van ouderejaars dat zij wel iets zouden opsteken, maar 'dat de Mijn-exploitatie – het eigenlijke doelwit dan toch van den mijningenieur – ons te Delft een mysterie zou blijven'.¹⁰ Dat was jaren nadat de opleiding 'veel verbeterd' was door nieuwe leraren. Pas toen Van der Elst bejaard was begon men zich te schamen voor de weinig mijnbouwkundige opleiding tot mijningenieur. Mijnbouwkundige expertise was in Nederland schaars aan het begin van Van der Elsts loopbaan en extra schaars sinds de afscheiding van België.

Tijdens de Franse Tijd en vooral onder koning Willem I had de overheid geprobeerd een schoolse opleiding ingang te doen vinden, zij het halfhartig. Want de vorst en de zijnen hadden van Engeland geleerd dat expertise werd opgedaan in de praktijk, niet in de schoolbankjes.¹¹ In Luik kwam in 1825 een Mijschool tot stand; cursussen waren daar en in Namen al vanaf 1817 gegeven. Na de splitsing van Nederland en België moest men in het noorden weer van voren af aan beginnen.

In de praktijk week het onderwijs in Delft niet sterk af van wat in Luik sinds de jaren 1820 gebruikelijk was en normaal bleek in veel landen.¹² In de loop

9 Het signaal dat liberale tijden arriveerden in Indië is in de literatuur het openstellen van de kolonie voor particuliere plantages. Braake wijst erop dat dit samenvalt met de omslag in de winning van delfstoffen. A.L. ter Braake, *Mining in the Netherlands East Indies* (New York 1944) 21.

10 Zie de recensie van de inaugurele lezingen van Molengraaff en Van Bemelen door G.P.R.[ouffaer], *Tijdschrift van het Koninklijk Nederlandsch Aardrijkskundig Genootschap*, Tweede Serie, XXIII (1906) 1035. Rouffaer haalde herinneringen op uit het end van de jaren 1870.

11 Baudet schrijft dat Willem I 'wellicht' uit Engeland de gedachte had meegebracht dat de ingenieur een autodidact was, gevormd in de praktijk, niet aan een instelling van hoger onderwijs. H. Baudet, *De lange weg naar de Technische Universiteit Delft. I De Delftse ingenieursschool en haar voorgeschiedenis* (Den Haag 1992) 129. Baudet zet het verschil tussen opleiding op school of in het bedrijfsleven en de verschillende nationale culturen fors aan. De verschillen waren alles behalve scherp, zoals anekdotisch de vorming van de zoon van James Watt laat zien. Deze studeerde in 1787 op 39-jarige leeftijd enige tijd aan de Bergakademie van Freiberg. Schiffner, *Freiberger Bergstudenten Band I*, 315.

12 In Luik volgden studenten in de jaren 1820 universitaire cursussen, maar legden geen examen af. Zij lieten zich in Namen diplomereren door een jury van ingenieurs. Baudet, *De lange weg*, 126-131. Zie voor het lange debat in Duitsland: Zix, 'Die Ausbildung der höheren Staatsbergbeamten in Preußen', *Zeitschrift für das Berg-, Hütten- und Salinenwesen im Preussischen Staate* 59 (1911) 13-15, 19, 21-24, 26-27.

Prent met gezicht op de gebouwen van de Koninklijke Akademie te Delft, ca. 1859. Bron: *Geschiedenis van de techniek in Nederland 2*.

van de achttiende eeuw ontstonden op diverse plekken in Europa instellingen met op mijnbouw gericht onderwijs; echter juist niet in Groot-Brittannië of de Zuidelijke Nederlanden waar die nijverheid het meest was ontwikkeld.¹³ Een hoge opleiding was alles behalve 'toegepast'. Wel volgde op de algemene opleiding een langdurige periode van praktijk opdoen en/of studie aan een gespecialiseerde instelling. De Delftse afgestudeerden gingen op stage naar het buitenland of togen naar de mijnacademie van Freiberg of die van Clausthal. Vervolgens deden zij eindexamen. In veel landen maakte een staatsexamen iemand tot ingenieur. In Nederland was het niet anders. Delft maakte voordien iemand tot een goede ambtenaar in spe, ook al heette hij aspirant-ingenieur. Daarom was het ook geen drama als technisch vakgericht onderwijs tijdelijk niet werd gegeven.¹⁴

Met zo'n opleiding voor hoge technische ambtenaren sloot Nederland aan bij wat in Duitsland in de achttiende eeuw gangbaar was geworden, in Frankrijk

13 Geregeld onderwijs ging gewoonlijk vooraf aan de oprichting van een instelling. Zo had in Freiberg onderwijs plaats vanaf 1712, de Mijnbouwakademie dateert van 1765. Een internationaal overzicht voor de achttiende eeuw geeft: B.I. Berg, 'Das Bergseminar in Kongsberg in Norwegen (1757-1814)', *Der Anschnitt. Zeitschrift für Kunst und Kultur im Bergbau* 60 (3-4/2008) 154-155. De eerste Nederlander ingeschreven aan de Bergakademie van Freiberg was Albert Vergeel, die in 1771 ook de eerste niet-Duitser in Freiberg was. C. Schiffner, *Aus dem Leben alter Freiburger Bergstudenten*, Band I (Freiberg 1935) 327.

14 Overigens maakte de uitgebreide titel van de Akademie duidelijk dat ingenieurs ook in het bedrijfsleven terecht konden komen. Na de dood van Bleekrode in 1862 was er twee jaar geen officiële docent mijnbouwkunde. De gedenkboeken van de Universiteit Delft schrijven de verbeteringen in het vak toe aan de man die vervolgens kwam: Hermann Vogelsang. Zie echter boven Rouffaars ervaring. Vermeld dient dat het gat tussen beide hoogleraren werd gevuld door Staring. Zie voor een positief oordeel over Starings lezingen: F.R. van Veen, 'Staring and his geology lectures at Delft in 1863', in: R.P.W. Visser, J.L.R. Touret (eds.), *Dutch pioneers of the earth sciences* (Amsterdam 2004) 108-128.

net voor de revolutie en vervolgens door Franse revolutionairen was verspreid over het continent. Mijningénieur was de omschrijving van een functionaris van het Staatstoezicht op de Mijnen. Het particuliere bedrijfsleven begon echter langzaam aan mensen geschoold voor de staatsdienst aan te trekken voor leidinggevende functies. Daarmee werd mijningénieur net als *Bergassessor* niet alleen een door opleiding verworven ambtelijke titel, maar ook de benaming van een geschoolde elite die verwachtte topposities in de mijnindustrie en daarbuiten te bezetten en daarbij gemakkelijk wisselde tussen bedrijfsleven en overheid. De schoolkwalificatie vormde zo het onderscheidend kenmerk van een hechte kaste met hoge status. In België en Frankrijk begon dit proces voor 1850. Duitsland volgde met enige vertraging.¹⁵

Van der Elst ging eind 1846 met drie andere 'mijnélèves' naar Engeland.¹⁶ Hij leerde de mijnbouwkundige praktijk in Cornwall bij de tinmijnen en hij bezocht ook steenkoolmijnen in Wales, Engeland en Schotland. Dat de stage ook een bezoek aan steenkoolmijnen behelsde reflecteerde de belangstelling voor steenkolen in hogere kringen. De Indische regering probeerde vanaf 1846 steenkolen ontgonnen te krijgen. Om een teken af te geven doopte in 1849 gouverneur-generaal Rochussen een mijn op Borneo 'Oranje Nassau'. In het stageprogramma stond tin echter voorop. Sinds het begin van de achttiende eeuw had de Verenigde Oost-Indische Compagnie tin gekocht op Banka. De tinmijnen waren vanaf 1816 eigendom van het Nederlands koloniale gouvernement, overigens nadat de Engelsen hadden besloten het eiland niet in hun koloniale rijk op te nemen omdat Cornwall de concurrentie vreesde van het Indisch tin.¹⁷ In Cornwall begon de oude tinwinning vanaf 1840 aan een tweede leven, nadat men in de dieper wordende kopermijnen op tinerts was gestuit. Ook Nederlanders met de ambitie privaat in Indië tin te winnen - dat gebeurde daadwerkelijk vanaf 1852 - reisden eerst naar Cornwall en bezochten daar tinmijnen.¹⁸

15 B. Faulenbach, 'Die Preußischen Bergassessoren im Ruhrbergbau. Unternehmermentalität zwischen Obrigkeitsstaat und Privatindustrie', in: *Mentalitäten und Lebensverhältnisse. Beispiele aus der Sozialgeschichte der Neuzeit. Rudolf Vierhaus zum 60. Geburtstag* (Göttingen 1982) 225-242. Zie, 'Die Ausbildung', 32, 38, 47. M.b.t. Frankrijk: A. Thépot, *Les ingénieurs des mines du XIXe siècle. Histoire d'un corps technique d'État Tome I: 1810-1914* (Parijs 1998). In het Ruhrgebied bepaalden tot na de Tweede Wereldoorlog drie opties of iemand bij 'ons soort mensen' hoorde. Je moest *Bergassessor* zijn, *Montan-Corpsstudent* of *Burschenschaftler* zijn geweest, en ten derde jager. Zie de verzuchting van Walter Rohland over het belang van *Bergassessor* voor een 'voortgezette' carrière na 1945, geciteerd in: N. Grunenberg, *Die Wundertäter. Netzwerke der deutschen Wirtschaft 1942-1966* ([München] 2007) 52; ook 53, 143-148, 191.

16 Raedts, 'Egon', 2, noemt andere namen dan Ramaer. 'Boachi', in: *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek Zevende Deel* (Leiden 1927) 145. De laatste heeft gelijk. Het waren S. Schreuder, F.E.H. Liebert en O.F.U.J. Huguenin, naast E. van der Elst. P. van Dijk: 'Necrologie. Cornelis de Groot van Embden', *Jaarboek van het Mijnwezen in Nederlandsch Oost-Indië* 27 (1898) Wetenschappelijk Gedeelte, 6-7; L. Houwink, A.C. de Jongh, '75 jaar Mijnwezen', *Gedenknummer van De Mijningénieur* (1925) 3, 41.

17 A. Zamoyski, *Rites of Peace. The Fall of Napoleon & the Congress of Vienna* (Londen 2007) 208.

18 Met het bezoek aan Cornwall vulden de aanvragers van de concessie voor Billiton de tijd die het verplichte geologisch onderzoek vergde. *Gedenkboek Billiton 1852 - 1927 Eerste deel* ('s-Gravenhage 1927) 5; zie ook 15. Bij dat onderzoek speelden de studenten van de eerste lichting die als mijningénieur naar Indië gingen een belangrijke rol, vooral C. de Groot. *Ibidem*, 6; zie ook 25-29.

Van der Elst legde in januari 1850 het examen voor mijningenieur af. Naast de Limburgse deskundige P.J.J. Bogaert (die in 1851 tot Ingenieur der Mijnen zou worden benoemd), artilleristen en enkele anderen, zat in de commissie C. de Groot van Embden, een medestudent, die al in 1848 het (civiel) ingenieursdiploma had behaald. De Groot was negen jaar ouder en had al gewerkt. Daarom waren de stagiairs in Engeland onder De Groots orders geplaatst toen de directeur van de Academie na een half jaar concludeerde dat de jongelui Hollandse leiding nodig hadden.¹⁹

Niet naar Indië, maar naar Kerkrade

Na het behalen van het diploma van mijningenieur ging Van der Elst niet naar Indië, hoewel hij zich daar wel op had voorbereid en daar als beste van zijn groep ook wel kansen had gehad. De (nieuwe) directeur van de Delftse academie schreef dit in 1851 toe aan ingrijpen door de ouders: 'De vader, die reeds lang tegen het vertrek zijns zoons naar Indië had opgezien, bewoog dezen om zijne vooruitzichten aan de ouderliefde op te offeren en voor de betrekking te bedanken, die hem wachtte'.²⁰ De band tussen vader en zoon was inderdaad hecht,²¹ maar het lijkt er toch vooral op dat wij hierin een gelukke poging moeten zien De Groot van Embden te ontlopen. 'Zekere ruwheid in zijn vormen strookte [...] weinig met onderdanig gevlei jegens het onderwijzend personeel', aldus een

19 Ramaer, 'Groot van Embden', in: *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek Zesde Deel* (Leiden 1927) 643-647. De eerste directeur van de Academie, Lipkens, geloofde in streng toezicht en intensieve controle. De stage in Engeland viel echter aan het begin van het bewind van de tweede directeur, Simons. Deze was vrijzinnig. Het vieren van de teugels in Delft leidde spoedig tot kritiek van gezagsdragers. Het zou ongefundeerd zijn te veronderstellen dat de stagiairs in Engeland de bloemetjes buiten zetten. In Cornwall stonden zij onder toezicht van een Engelse mijningenieur die bij het droogleggen van de Haarlemmermeer zijn sporen had verdiend. Men kan denken aan William Husband, die als verantwoordelijke voor de stoompompen zich zelf Nederlands had bijgebracht en in 1847 hoorde bij de leden-oprichters van het Koninklijk Instituut van Ingenieur. De timing past echter niet. De stage in Cornwall begon 1847, terwijl Husband pas in 1849 vanwege malaria terugging naar Cornwall. Het Corpus Cruquius bevat evenwel geen andere kandidaat die qua timing past. V. Erdin, *Corpus Cruquius. 160 jaar stoomgemaal De Cruquius* (Zutphen 2007) 31, 45-47; zie vooral de CD-Rom. Voor Delft was het probleem wie toezicht moest houden tijdens de stages in de Engelse en Schotse steenkolenmijnen. Opmerkelijk is dat toen is besloten niet een Engelse ingenieur te zoeken, maar 'de verdere praktische leiding' toe te vertrouwen aan een (oudere) jaargenoot en ex-militair. De druk studenten te 'kazernereren' bereikte haar hoogtepunt in 1848/1849. H. Lintsen, *Ingenieurs in Nederland in de Negentiende Eeuw. Een Streven naar Erkenning en Macht* ('s-Gravenhage 1980) 154-162. Jaargenoot is bij De Groot ietwat misleidend, want hij hoorde niet bij het cohort dat met Van der Elst startte. De Groot had examen gedaan als civiel ingenieur en was voorbestemd voor een carrière bij 'Waterstaat in 's Lands Burgerlijke Openbare Gebouwen in Nederlandsch-Indië'. Hij liep stage bij de werktuigenfabriek van Paul van Vlissingen en Dudok van Heel. De Groot profileerde zich na de stage als steenkolenman. Koninklijk Instituut van Ingenieurs, *Algemeen Verslag van de werkzaamheden en notulen der vergaderingen 1849-1850*, 27 en bijlage VII. De Groot was tevens oprichter, buitengewoon lid van het Koninklijk Instituut voor Ingenieurs; buitengewoon omdat hij medio 1847 van plan was als ingenieur werkzaam te zijn. Van der Elst werd pas in 1851 lid van het Instituut toen hij het ingenieursdiploma had.

20 Raedts, 'Egon', 6-9.

21 Vader Van der Elst woonde bij zijn overlijden in 1859 bij zoon Ego in Kerkrade.

Portrettekening van C. de Groot van Embden door J.W. Bloem. Bron: Gedenkbboek Billiton 1852-1927 I.

studiegenoot van De Groot. Halverwege 1850 ging de Dienst van het Mijnwezen in Indië echt van start. Enkele maanden eerder was De Groot al tot chef van het Mijnwezen in Indië benoemd. De andere jonge ingenieurs bestemd voor de Oost stonden dus, zoals het toentertijd heette, tot De Groots beschikking. Van de vier die naar Batavia gingen, zorgden drie ervoor dat zij niet op hetzelfde schip als De Groot hoefden te reizen. Nog jarenlang waren de ondergeschikte ingenieurs 'weerspannig',²²

22 De necrologie van De Groot verzweeg niet de nadelige invloed van een beslissing die iemand 'zonder eenige speciale opleiding voor het vak tot [de] leider [van de mijnélèves maakte] en later bij de indiensttreding tot hun chef...met overspronging der rangen van aspirant-ingenieur en van ingenieur der 3e klasse'. Van Dijk meldt hier ook dat hij na 1855 zag hoe 'weerspannig' in Indië de eerste lichter was. P. van Dijk, 'Necrologie. Cornelis de Groot', 7; zie ook 20. Ramaer haalt de studiegenoot aan. Ramaer, 'Groot', 64. Een weinig vleiend portret van De Groot schetst A. Japin in zijn historische roman over prins Kwasi Boachi, die eigenlijk als eerste Noord-Nederlander in 1848 het diploma van mijningenieur verwierf. A. Japin, *De zwarte met het witte hart* (Amsterdam/Antwerpen 1997), naverteld door R. Kagie, *De eerste neger* ([Amsterdam] 2006) 59-61. Overigens was de naam Aquasi Boachi volgens zijn pas van 1847. Zie de illustratie tegenover pagina 129 in: *Bergakademie Freiberg. Festschrift zu ihrer Zweihundertjahrfeier am 13. November 1965, Band I* (Leipzig 1965); zie ook Schiffner, *Freiberger Bergstudenten Band I*, 327-331. Zie voor een kritische en polemische beschouwing van Japins werk: F. Fernhout, 'Een zwart en een wit hart: Liefde, Nijd en Plagiaat op de Oude Delft 480', verschenen in *De Gids* februari 2006, maar de geannoteerde versie met veel literatuurverwijzingen is: <http://www.opzoeknaarpuk.nl/pdfs/Gids%20def%20met%20noten.pdf>. De roman levert geen informatie over Van der Elst. Van belang is wel dat Boachi's studie in Freiberg een middel was zich te onttrekken aan De Groot. Ramaer, 'Boachi', in: *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek Zevende Deel* (Leiden 1927) 145. Historici van de oliewinning zetten juist De Groot neer als een slachtoffer; een autocraat frustrerde in 1863 het voorstel voor rekening van de staat naar olie te boren. F.C. Gerretson, *History of the Royal Dutch* (Leiden 1953) 30-32.

Ego werd allereerst bezig gehouden met de taak eerder toebedeeld aan De Groot. In 1850 schepte hij zich in met de volgende lichte stagiairs; hij bleef tot 1852 in Engeland. Van der Elsts vader deed intussen alle moeite zijn zoon een betrekking in Nederland te bezorgen. Die waren dun gezaaid: één bij de overheid, één in het bedrijfsleven. In 1851 overleed de conducteur-directeur van de Domaniale Mijn in Kerkrade, Franz Büttgenbach.²³ Daarmee kwam een van de twee Nederlandse betrekkingen van mijnningenieur vrij. Het lijkt erop alsof de vader voor Büttgenbachs dood al in het geweer kwam. Daarna intensiverde hij zijn inspanningen: hij nam bij afwezigheid van zijn zoon contact op met de Aken-Maastrichtsche Spoorweg-Maatschappij, die de mijn sinds 1844 in pacht had. Daarnaast mobiliseerde hij invloedrijke personen van Waterstaat en van de politieke elite en hij nam contact op met de directeur van Delft. De liefde kwam echter van weerskanten. Het hoofd van het Staatstoezicht op de Mijnen vroeg een kwekeling van Delft om in de vacature te voorzien. Daarenboven was Bogaert in Delft lid geweest van de examencommissie voor Van der Elst. Hij en anderen, gelieerd met de Aken-Maastrichtsche, lieten blijken in het algemeen belangstelling te hebben voor Nederlandse ingenieurs en hun Koninklijk Instituut. De spoorwegmaatschappij had al studenten in staat gesteld in Kerkrade stage te lopen.

Banden met Delft en de ingenieurs waren belangrijk, omdat de spoorwegmaatschappij een personeelsprobleem had. De procedure rond Van der Elst was een onderdeel van de al jaren gewenste modernisering van de personeelsorganisatie op de mijn. Ironisch genoeg was de noodzaak tot verjonging door Büttgenbach aan de orde gesteld, toen hij het werk eigenlijk niet meer aan kon en hij ongetwijfeld hoopte zijn baan aan een van zijn zonen te kunnen overdragen.²⁴ Büttgenbach had er toen tevens op gewezen dat de meesterknechten ondergronds vervangen zouden moeten worden. De directie van de Aken-Maastrichtsche gaf vervolgens prioriteit aan het zoeken naar jongelui die opgeleid konden worden om de ondergrondse opzichters te vervangen. Die ouderen waren echter nog in dienst toen de jonge buitenstaander Van der Elst tot directeur werd gemaakt.

Eerdere discussies, vooral over de geschiktheid van Van der Elsts voorganger bij zijn benoeming in 1842, laten zien wat men in 1851 probeerde te vermijden. Büttgenbach was hardhorend, hij beheerste het Nederlands niet, las niet meer,

23 Over Büttgenbach: J.F. Driessen, 'Franz Joseph Dionis Büttgenbach', in: *Kerkrade Onderweg* (1993) 36-48; J. Knubben, 'Een instorting met gevolgen', in: *S(tudiegroep) O(nderaardse) K(alksteengroeven) mededelingen* 23 (januari 1995) 1-89.

24 Volgens zijn memoires was Franz Büttgenbach (junior) ervan overtuigd dat hij zijn vader had opgevolgd als die langer had geleefd. J.F. Driessen, 'Franz Sebastian Maria Büttgenbach', in: *Kerkrade Onderweg* (1993) 51. Hij studeerde inderdaad net te laat af als mijnningenieur in Luik, zes maanden tot een jaar. Toch is het de vraag hoe zeker hij van een gespreid bedje had kunnen zijn. Zijn oudere broer Conrad had in 1846 gesolliciteerd. Zonder succes, hoewel ook hij was opgeleid tot mijnningenieur in Luik en hij inmiddels directeur was van een mijn met goede reputatie, *Des six bonniers* bij Seraing. Büttgenbach senior stelde in 1850 een gedeeltelijke vervanging voor. Vader Büttgenbach lukte niet wat de oude Naus als ontvanger iets eerder wel lukte. Deze werd opgevolgd door zijn zoon.

zou dus niet meer bijleren, was al 54 jaar oud, weinig voortvarend en hij beschikte niet over theoretische kennis. Dat alles pleitte niet voor hem. Büttgenbach werd uiteindelijk toch benoemd tot directeur-conducteur. Omdat 'zo hij niet in eene mijn geboren zij, en daar voor het eerst de domkerk hebbe gezien, tenminste al van vroege leeftijd al met de onderaardschen werken samen moet zijn geweest'. Bovendien was daarop een lange carrière gevolgd in diverse functies. Voorts was diverse keren gebleken dat kennis van de plaatselijke 'taal' een vereiste was voor leidinggevend. Ten slotte bleek leeftijd een gevoelig criterium. Gepasseerden lieten steevast weten dat het een hard gelag was jongelieden met een andere carrière boven hen gesteld te krijgen. Zij wendden zich daarmee zelfs tot de koning.²⁵ Tijdens de sollicitatie van Van der Elst waren jeugd, Nederlandse taal, theoretische kennis, voortvarendheid sterker gewenste kwaliteiten geworden, bovenal Nederlandschap en geen lokale inbedding. Na bij wijze van test een rapport te hebben geschreven over de toestand van de mijn werd Van der Elst per 1 mei 1852 benoemd tot 'conducteur-directeur'. Hij was 26 jaar oud, academisch geschoold, protestant en Hollander.

Van der Elst behoort tot de eerste mijningenieurs die, opgeleid voor de overheidsdienst, een plek vonden in het particuliere bedrijfsleven. De Pruisische *Bergassessor* die in 1864 de oversteek waagde naar het mijnbedrijf van Krupp, geldt als de eerste in Duitsland.²⁶ Dat komt omdat alle aandacht uit gaat naar het Ruhrgebied. Aan de andere kant van de Rijn stond de staat op grotere afstand van het bedrijfsleven. Daar werden al vanaf 1837 ambtenaren vanuit het staatstoezicht gedropt bij mijnondernemingen.²⁷ Ook in België kregen na 1830 geleidelijk ambtenaren van het staatstoezicht emplooi in de private sector of gingen geschoolden daar direct aan het werk. In Nederlands-Indië zou zulke uitwisseling tussen staat en bedrijfsleven net als in het Ruhrgebied pas na 1850 gangbare praktijk worden. Hét voorbeeld, De Groot van Embden, verliet in 1866, 49 jaar oud en chef van het mijnwezen, 's lands dienst om voor de Billiton-

25 Nationaal Archief, 2.08.16.02, Ministerie van Financiën, Domeinen YY, 1842-1868, 1-906, 16 april 1842 no. 96.

26 Faulenbach, 'Preußischen Bergassessoren', 227. Zie echter 228, waar hij opmerkt, dat de opleiding van de hoge mijnambtenaren in toenemende mate geschiedde met 'Seitenblick' op het private bedrijf. Deze blik nam vooral in kracht toe in tijden van overaanbod van zulke krachten, zoals in de jaren 1850. Voorts: F. Zunkel, 'Beamtenschaft und Unternehmertum beim Aufbau der Ruhrindustrie 1849 - 1880, *Tradition. Zeitschrift für Firm-Geschichte und Unternehmer-Biographie* 6 (1964) 272-273.

27 De eerste *Spezialdirektor* van de *Vereinigungsgesellschaft* was Carl Striebeck. Na een start bij de staatsmijnen in het Saargebied werd hij in 1835 *Revierbeamte* bij het *Bergamt Düren*, dat toezicht uitoefende op de mijnen bij Aken en was vervolgens vanaf 1837 bij de *Vereinigungsgesellschaft* technisch leider tot zijn pensionering in 1869. Zijn opvolger representeerde meer het type van de (semi-)academisch geschoolde. Karl Joseph Hilt kreeg eerst twee jaar verlof van staatsdienst om op 1 april 1870 als *Spezialdirektor* in dienst te treden van de *Vereinigungsgesellschaft* en gaf na die periode zijn ambtenarenstatus op. Bij de *Eschweiler Bergwerks Verein* was de evolutie vergelijkbaar, als wij tenminste afzien van de Franse Tijd. Directeur Graeser kwam toen bij de *Verein* terecht na een carrière bij de overheid. Zijn opvolger was *Bergmeister* Baur die na moeizame onderhandelingen in 1847 overstapte van het *Bergamt* naar het particuliere bedrijf. F. Schunder, *Geschichte des Aachener Steinkohlenbergbaus* (Essen 1968) 162, 192-193, resp. O. Stegemann, *Die Eschweiler Bergwerksverein und Seine Vorgeschichte 1784 - 1910. Zugleich ein Beitrag zur Geschichte des Aachener Steinkohlenbergbaues* (Halle a.S. 1910) 41, 47-48.

Maatschappij aan de slag te gaan.²⁸ Ego van der Elst was wereldwijd zeker niet de eerste, maar zette binnen Nederland en ook een beetje daarbuiten een trend. Bij de Domaniale was de leiding daarmee relatief vroeg in handen van iemand die niet in de praktijk was opgeklommen, maar zich met onderwijs had gekwalificeerd.

Overigens was en bleef de scheiding tussen staat en zowel de mijnbouw als het spoorwegbedrijf uitermate poreus, ondanks de liberale mores. De staat bemoeide zich met het bedrijfsleven en het bedrijfsleven wist de weg te vinden naar overheidsorganen. De sollicitatieprocedure van Van der Elst getuigt hiervan. De minister van financiën deelde mee moeilijk Van der Elst rechtstreeks bij de Aken-Maastrichtsche te kunnen aanbevelen. Maar hij liet wel de Ingenieur der Mijnen weten hem graag belast te zien met de directie.²⁹ En de minister wist heel goed dat de Ingenieur tevens Commissaris des Konings was bij de maatschappij en zich bemoeide met de vacature.

De Domaniale Mijn

Van der Elst kwam terecht in een bijzonder complex bedrijf, mijnbouwkundig, maar vooral institutioneel. Voorgangers met ambitie waren binnen de kortste keren opgebrand. De mijn lag pal aan de grens en was alleen al daarom onderwerp van bijzondere zorg van de Nederlandse staat. De Duitse staat was betrokken omdat een deel van het wingebied zich onder Duitse bodem bevond. De exploitatie van de mijn was sinds 1844 in handen van de Aken-Maastrichtsche Spoorweg-Maatschappij. De pacht was een element in een complexe deal om particuliere investeringen in de spoorweg te stimuleren. De spoorwegmaatschappij bestond op zijn beurt uit twee stukken, een Nederlandse maatschappij met een Nederlandse directie en een Duitse met een Duitse. Beide maatschappijen waren verbonden in een gemeenschappelijke directie. Deze twee groepen waren nationaal verschillend, maar misschien nog meer regionaal. De Duitse directie representeerde de Akense belangen, de Nederlandse de Maastrichtse. Zo waren er vier partijen, twee staten en twee ondernemersgroepen, waarbij de fronten soms wel, maar soms ook niet samenvielen met de nationale scheidslijnen. De spoor- en mijnwereld waren institutioneel in elkaar vervlochten. De Ingenieur der Mijnen was tevens Commissaris des Konings bij de Aken-Maastrichtsche. De opdracht van de regeringscommissaris was te waken over de belangen van het domein en die van de staat als eigenaar van de verpachte mijn. Maar domeinbelangen uitbreiden tot nationale was niet moeilijk als dat zo uitkwam.

Het zwaartepunt in de spoorwegmaatschappij verschoof spoedig naar de Duitse kant. De meeste en zeer gefrustreerde aandeelhouders waren Duitser. De Nederlandse belanghebbenden hadden vooral belangen bij de steenkoolwinning en voelden zich rond 1850 nog verder in het defensief gedrongen door

28 P. van Dijk, 'Necrologie. Cornelis de Groot', 14-15.

29 Raedts, 'Egon', 9.

de sterke concentratie van de Duitse mijnen. Vanaf de jaren 1830 breidde de *Vereinigungsgesellschaft im Wurmrevier* stapsgewijs zijn bezit uit en dat proces was halverwege de jaren 1850 afgerond. De Duitse mijnbouwbelangen waren prominent vertegenwoordigd in de spoorwegmaatschappij. De *Special-Director* van de *Vereinigungsgesellschaft* zat in de Duitse directie. Hij was weliswaar geen voorzitter, maar de maatschappij benadrukte in de financiële pers wel dat diens handtekening juridisch verbindend was.³⁰ Van der Elst behandelde de *Special-Director* als zijn voornaamste superieur, hoewel deze ook zijn concurrent was.

Los van de grote politiek, had Van der Elst te maken met gezagsproblemen in het mijnbedrijf zelf. In het begin van de negentiende eeuw had het Staatstoezicht op de Mijnen een ruime opvatting over haar bevoegdheden. In de Nederlandse traditie was techniek in brede zin, dus ook mechanisering en de gewenste investeringen, primair een zaak van het mijnwezen; ondernemers moesten zich voegen. De traditie was in 1850 nog niet verdwenen. Daarbij was in de mijnbedrijven zelf van oudsher het evenwicht tussen de mijnbouwkundige of technische leiding enerzijds, en de commerciële anderzijds fragiel. Het evenwicht verschoof naar de technische kant, maar van een eenhoofdige leiding of heldere collegiale leiding was geen sprake. De titel waarmee Van der Elst begon, conducteur-directeur, gaf aan dat hij wel baas was, maar vooral in mijnbouwkundige aangelegenheden. De commerciële leiding representeerde daarbij geregeld de plaatselijke samenleving en uitte de opinies van de mijnwerkers. Of speelde die kaart, als het zo uitkwam.³¹ De technische leiding waren de buitenstaanders, de mannen van de radicale plannen.

Allerlei spanningen kwamen aan de oppervlakte omdat de mijnbouw in de streek tussen Aken, Kerkrade en Eschweiler rond 1850 in een existentiële crisis leek te verkeren.³² En als de burenen het moeilijk hadden dan had de Domaniale het extra moeilijk. Het spoorwegbedrijf bleek alles behalve een goudmijn. Binnen weinig jaren was de lijn Aken – Maastricht in politieke kringen hét voorbeeld dat internationaal verkeer niet aan de verwachting beantwoordde. De exploitatiekosten waren nauwelijks te dekken en de aandelen stonden op een vijfde tot een vierde van de nominale waarde.³³ De Aken-Maastrichtsche

30 *Die Deutschen und Oesterreichischen Actien-Gesellschaften u. Commandit-Gesellschaften auf Actien, Extra-Beilage der Berliner Börsen-Zeitung Bogen I., 1871.* De Aken-Maastrichtsche kwam in het midden van de jaren 1860 in rustiger vaarwater, maar bleef wel een speculatieaandeel. De directie voelde zich in 1872 geroepen de financiële pers in Berlijn te beschuldigen veel te rooskleurige berichten te verspreiden, voedsel voor de beursspeculatie van 1870/1873. O. Glagau, *Der Börsen- und Gründungs-Schwindel in Deutschland, Band II, der Börsen- und Gründungs-Schwindel in Berlin* (Leipzig 1877) 451.

31 Een voorbeeld uit de vroege jaren 1850: de directie van de Aken-Maastrichtsche had besloten de productie voor een aantal maanden terug te schroeven en dat betekende een lager inkomen of minder werkgelegenheid. De arbeiders verzochten ontvanger Naus dit ongedaan te maken en dus de voorraden te laten groeien. Hij bracht dit over aan de directie, die dit verzoek in februari 1852 naast zich neer legde. RHCL, Archief Domaniale Mijn, 158, Direktionsbeschlüsse, 20.02.1852.

32 *Pro memoria über den gegenwärtigen Zustand des Steinkohlenbergbaus im Inde- und Worm-Revier und die Gefahr für sein ferneres Bestehen* (Bonn [1847]).

33 'Overzicht van staathuishoudkundige onderwerpen bij de Staten-Generaal in behandeling', *De Economist* 8 (1859) 211; De Bordes, 'Beschouwingen over spoorwegen in Nederland', *De Economist* 23 no.1 (1874) 415.

Portret van mijningenieur Franz Büttgenbach jr., zoon en gedroomde opvolger van de in 1851 overleden directeur van de Domaniale Mijn in Kerkrade.

evolueerde uiteindelijk tot een spoorwegbedrijf in naam. De exploitatie van de lijn werd uitbesteed; het bedrijf opheffen of verkopen was onmogelijk door de institutionele inbedding. In het algemeen konden de lokale spoorwegmaatschappijen niet de rol spelen die hen bij de start was toegedicht: redder van de mijnindustrie. De komst van het spoor leek zelfs eerder een nadeel dan een voordeel; het legde de lokale markt open voor Belgische concurrenten en later voor de mijnen in het Ruhrgebied.

Van der Elst arriveerde dus op de Domaniale in een spannende tijd, maar hij riep ook zelf problemen op. Hij bevocht zijn positie met een kritisch rapport over de toestand van de mijn, moest dat ook doen om te signaleren dat hij mans genoeg was. 'Voorzichtigheidshalve de ware stand van zaken aan ... geven' was uiteraard bedoeld om 'krachtig mede te werken aan eene betere stand van zaken'. Van der Elst liet blijken dat via hem Britse vooruitgang viel te importeren in Limburg. Zijn rapport laat goed de thema's zien waaraan Van der Elst speciale aandacht had besteed tijdens zijn stage in Engeland en die hij nu in Kerkrade presenteerde als problemen. Het vervoer van delfstof en mensen kreeg bovenal aandacht. Van der Elst bepleitte de mijnwerkers met de stoomkracht in de schacht te doen vervoeren. Zij klommen op en neer met ladders en dus kwamen de mijnwerkers 'niet zoo frisch in hunne werkplaatsen als wenschelijk' was. Hij wees op het *Mining Journal* van eind 1851. Het tijdschrift rapporteerde over een

onderzoek met een gunstige uitslag voor het glijdend 'platform door het stoomtuig bewogen'. Ladders bleken een stuk gevaarlijker.³⁴ De mijnwerkers bleven echter nog ladders gebruiken tot 1872. Vanaf 1866 werden zij enige tijd in een bak op en neer gebracht en pas vanaf 1872 werd het vertikaal vervoer mechanisch.

Van der Elst kreeg vooral te maken met organisatorische problemen. Binnen de kortste keren kwam het tot een conflict met de ontvanger Naus. Die had Büttgenbach tijdelijk vervangen na diens dood, hoewel het aan de directie bekend was dat voorheen beiden in onmin leefden. De ontvanger stelde dat de verkoop van de steenkolen alleen hem aanging en dat Van der Elst dus niet bevoegd was prijzen te veranderen. De directie van de Aken-Maastrichtsche ging achter Van der Elst staan en stelde hem in staat een prijsbeleid te voeren. Niet lang erna ging de directie nadenken over een andere betrekking voor de ontvanger.³⁵ Stapsgewijs kwam de Domaniale Mijn zo onder eenhoofdige leiding, iets wat in het verleden niet was gelukt. Het duurde nog tot het eind van de jaren 1850 voordat het zo ver was. Toen was één persoon, de directeur, verantwoordelijk voor zowel de steenkolenwinning als de handel.

Een meer geduchte tegenstander dan ontvanger Naus was Ingenieur der Mijnen Bogaert. Van der Elst had zijn baan aan hem te danken en Bogaert was als Commissaris des Konings in de Nederlandse directie van de Aken-Maastrichtsche zijn baas. Snel na Van der Elsts aantreden ontstond een conflict over de 'rigtige uitvoering der verordeningen op het Mijnwezen en de regelmatige exploitatie' van de mijnen. Het ging om de principiële vraag of een mijn van boven naar beneden of van beneden naar boven moest worden ontgonen. Van der Elst was van mening dat men eerst de diepste laag steenkolen moest winnen en om zich dan geleidelijk terug te trekken naar het maaiveld. Daarachter ging een visie op de waterhuishouding en de betrouwbaarheid van stoompompen schuil. C. Raedts heeft het conflict getypeerd als de strijd van Van der Elst tegen een mijnbouwkundig onjuiste methode, ook al werd die door het Staatstoezicht gepropageerd.³⁶ Bogaert bepleitte echter een aanpak die in

34 Raedts geeft het rapport uitvoerig weer (Raedts, 'Egon', 10-13). Van der Elst pleitte ervoor de mijnwerkers in steenkolentonnen te vervoeren. Deze 'cuffaden' werden in de schacht aan een haak geslagen. Steenkolen werden ondergronds in de ton gestort en bovengronds werd de ton omgekiept. Dat was het bestaande systeem voor het vertikaal vervoer van de steenkool. Bij zijn analyse van dat vervoer pleitte Van der Elst voor een lift waarin wagentjes werden gereden en naar boven gehaald. Zo'n lift was dan ook inzetbaar voor het vervoer van personen. Liftten met een veiligheidsmechanisme verschenen veel later. De stoompomp en het bemalingsstelsel waren een ander hoofdthema. 'In het onderste gedeelte der schacht valt niet alleen zoveel water van de bovenstaande pompen, dat het met een sterken regen te vergelijken is, doch wel met het omstorten van bakken water'. Om deze zin te begrijpen is het goed te weten dat de stoompomp een 'dompelingstoestel' was. Het mijnwater werd dus in een bak opgevoerd en op een bepaalde diepte, die van het waterafvoerkanaal, gekanteld. Zie voor een beschrijving: Koninklijk Instituut van Ingenieurs, *Algemeen verslag van de werkzaamheden en notulen der vergaderingen, Instituuts-jaar 1848-1849, Vergadering 14 november 1848*, 148-149. De vraag is of het afvoerkanaal daadwerkelijk nog werd gebruikt voor de drainage, zoals dit *Verslag* suggereert. Waarschijnlijk werd het water inmiddels helemaal naar boven gebracht.

35 RHCL, Archief Domaniale, 158, Direktionsbeschlüsse 04.06.1852, 30.06.1852, 04.01.1853.

36 Raedts, *De opkomst, de ontwikkeling en de neergang van de steenkolenmijnbouw in Limburg* (Assen 1974) 101-103.

Kerkrade en meer in het algemeen in de mijnbouwstreken van Aken en Luik doorging voor wijs sinds het einde van de achttiende eeuw. Sterker, in het rapport dat hij schreef als onderdeel van zijn sollicitatieprocedure, had Van der Elst hetzelfde standpunt ingenomen als Bogaert.³⁷ Eenmaal conducteur-directeur wijzigde Van der Elst zijn mening, om jaren later, als opvolger van Bogaert, daar weer op terug te komen, zij het partieel. Men kan hier pragmatisme inzien of opportunisme, maar in feite blijkt hieruit hoe weinig vast stond wat de juiste methode was.

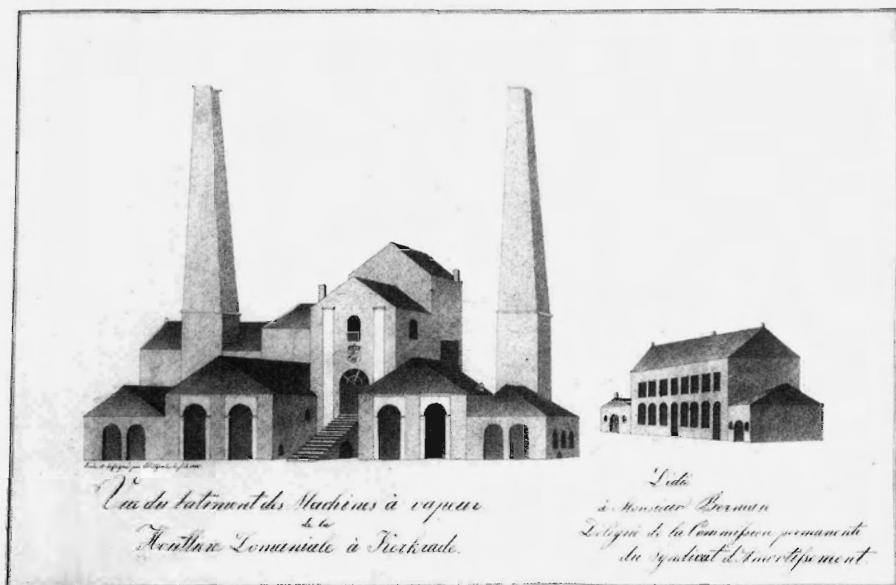
Het mijnbouwkundig debat was echter ketelmuziek bij een heel andere kwestie. Zowel de Duitse als de Nederlandse partij in de Aken-Maastrichtsche probeerden in deze periode het Staatstoezicht op afstand te zetten. De Ingenieur der Mijnen klaagde dat hij als Commissaris des Konings allengs minder informatie kreeg en dus onwetend werd gehouden over wat zich afspeelde in de spoorwegmaatschappij. De Aken-Maastrichtsche was daarentegen bang voor verplichtingen die een financiële last zouden vormen. Tegelijk probeerden de particuliere directeuren een regeling met de Duitse concurrenten voor de afzet van steenkool. Het voorop stellen van het Nederlandse belang en zeker dat van de Nederlandse staat compliceerde dit proces. Uiteindelijk zou met ingang van 1860 de steenkolenmarkt contractueel worden verdeeld. De regeringscommissaris werd over de onderhandelingen traag en achteraf geïnformeerd. De spanningen met het Staatstoezicht waren dus een vorm van emancipatie van het bedrijfsleven. Tekenend was dat de directie van de Aken-Maastrichtsche uiteindelijk liet weten geen toestemming van de regering te hebben gevraagd voor de kartelovereenkomst met de *Vereinigungsgesellschaft*, omdat zij meende dat dit niet nodig was.³⁸

De mijnen aan weerskanten van de grens waren potentiële concurrenten en zij tastten onderling hun ambities en mogelijkheden af. De Domaniale Mijn kon een productieschacht openen aan de Duitse kant van de grens, want het wingebied liep ondergronds door. De onderneming kon zo grensbelemmeringen ontduiken. Die optie werd geregeld bekeken in crisisperiodes, van de jaren 1820 tot na 1930. In de praktijk was het een dreigement of strategische zet bij de onderhandelingen over onderling niet betwiste markten. In deze context is het opmerkelijk dat Ego van der Elst in 1856 zijn superieuren voorstelde: 'op voorwaarde dat men deze winst als 14.000 voor mij zoude wezen, wil ik gaarne deze schacht voor eigen rekening maken'. Hij had de aanlegkosten op 45.000 gulden begroot en de winst op 16.000 per jaar.³⁹ Van der Elst overschatte echter de winstgevendheid van de schacht in Duitsland. Die werd wel gegraven, overigens op kosten van het mijnbedrijf, maar bleek geen uitweg uit de moeilijke economische omstandigheden aan weerskanten van de grens. Al spoedig behoorde Van der Elst daarom tot degenen die een overeenkomst met

37 Raedts, 'Egon', 10.

38 RHCL, Archief Staatstoezicht 41-2, brief AMSM aan de Ingenieur der Mijnen 25.01.1861.

39 RHCL, archief Domaniale, DM II 80, Schachtanlage der Domanial Grube, der Abtei Klosterrade incl Schächten aus 1855/58, Alte Schächte, Rapport E. van der Elst 19.12.1856.

Na de plaatsing van een stoommachine en de bouw van de karakteristieke vierkante schoorstenen en het ketelhuis, kreeg de Domaniale Mijn in 1830 dit uiterlijk. Collectie: auteur.

de Duitsers als de beste oplossing zagen, met als consequentie het opgeven van de bijna voltooide schacht.

Het voorstel om de schachtaanleg zelf te financieren zou men niet van een werknemer verwachten, ook al hadden in de negentiende eeuw topemployeés veel ruimte om zelfstandig inkomen te verwerven, buiten en binnen het eigen bedrijf. Het voorstel geeft een indruk van de financiële achtergrond van Van der Elst persoonlijk. Van der Elsts opvolger typeerde hem als 'zelf zeer rijk'.⁴⁰ Deze had hem op leeftijd leren kennen en de vraag is wat dan de oorsprong was van die rijkdom. Van der Elst kwam uit een notarisfamilie. Zijn achtergrond was gegoed, maar het is onwaarschijnlijk dat zijn familie hem zeer rijk maakte.⁴¹ Van der Elst verdiende bij zijn start 1.200 gulden en dat verdubbelde na zijn huwelijk met Maria Susanna Hupkens in 1855. Uit dat inkomen viel niet gemakkelijk de aanleg van een schacht te financieren. Maar Van der Elst trouwde zo bij een familie van notarissen en rechters die sinds eeuwen deel uitmaakte van de protestantse Maastrichtse elite en voor zeer vermogend doorging.

In Van der Elsts jaren bij de Domaniale veranderde er weinig in de afzet van steenkolen, en evenmin veranderde het bedrijf intern fundamenteel. Er waren geen grote technische doorbraken. De industrie had zijn op stoomkracht gebaseerde vorm ruim voor 1850 gekregen. Van der Elst was de man van het

⁴⁰ Van 1810 *Administration des Mines* tot 1960 *Staatstoezicht op de Mijnen* ('s-Gravenhage 1959) 62. Dit is een weergave van de opmerkingen bij zijn afscheid in 1932 van Blankevoort, hoofd van het Staatstoezicht op de mijnen na Van der Elst.

⁴¹ De erfenissen van de grootvader en vader wijzen daar niet op.

wachten op betere tijden. Maar men wachtte wel af in een zo goed mogelijke conditie. Er hadden wel degelijk verbeteringen op het mijnsterrein plaats, zij het weinig spectaculaire: beter vervoer ondergronds, modern schachtvervoer, graduele perfectionering van de drainage, goede luchtverversing. In Kerkrade deed men het alleszins redelijk. Het was slechts in heel lichte mate grootspraak dat 'steigers', opzichters, journalisten steevast vertelden dat de Domaniale 'de best ingerichte [mijn] was' van de pakweg twaalf die 1880 tussen Kerkrade en Aken in exploitatie waren. Mijningenieurs kwamen met het compliment: 'sehr gut überlegte Anlagen... große Ordnung und Sauberkeit'. Dat was vooral de erfenis van Van der Elst.⁴²

De Domaniale was in Nederland een 'curiositeit'. Juist daarom was het 'een nuttig demonstratie-veld voor aanstaande mijningenieurs in hun prilste beginnen'. De Kerkraadse mijn was een favoriete stageplek en Van der Elst de opleider. In necrologieën van ingenieurs werd eraan herinnerd hoe zij 'de zomervacanties [bestedden] aan oefeningen in de Domaniale Steenkolen-mijn... onder leiding van den heer Van der Elst'.⁴³ Dit was niet een door hem ingevoerde traditie. De directie van de Aken-Maastrichtsche stelde zich al voor 1851 welwillend op als het ging om 'kwekelingen' van de Delftse academie. Het studentencohort waartoe Van der Elst behoorde reisde nog niet naar Kerkrade, maar de eerste stagiairs moeten snel erna zijn gearriveerd.⁴⁴ Ook al was hij er niet mee begonnen, Van der Elst was jarenlang de begeleider van aankomende mijningenieurs en in hun herinnering leefde hij voort.

Het is interessant Van der Elst carrière te vergelijken met die van iemand die zijn pad in Kerkrade kruiste: Franz Büttgenbach junior. De loopbaan van Büttgenbach was internationaler en deed maatschappelijk niet onder voor die van Van der Elst, hoewel hij niet echt doorbrak en Van der Elst vermogender was. Franz en zijn broer Conrad hoorden bij de *brain drain* vanuit het Luiks-Akense naar het Ruhrgebied. Daar maakten beiden carrière in de ertsminbouw en de productie van ijzer en staal. Hun specialiteit werd verwerking van ijzeroer, die zij uit Midden-Limburg importeerden. Tegen het eind van de jaren 1870 had Franz Büttgenbach een leidende functie in Lintorf bij de *Anglo Dutch Mining Company*. Laat in de jaren 1880 kwamen beide broers door bruinkoolwinning nabij Herzogenrath weer terecht in Kerkrade. Franz werd commissaris bij de Aken-Maastrichtsche.⁴⁵

42 'Een bezoek aan de Domaniale steenkolenmijn te Kerkrade', *De Katholieke Illustratie* 13 (1879/1880) 23. F. Büttgenbach, *Der Bergbau in Holland* (Essen 1894) [Sonderabdruck Glückauf, Berg- und Hüttenmännische Zeitung, nr. 61 en 65] 13.

43 G.P.R., in: *Tijdschrift van het Koninklijk Nederlandsch Aardrijkskundig Genootschap*, Tweede Serie, Deel XXIII (1906) 1037; W. Godefroy, 'Levensbericht van den mijningenieur Daniel de Jongh Hzn', *Jaarboek van het Mijnwezen in Nederlandsch-Oost-Indië* 48 (1919), Verhandelingen, eerste gedeelte, 1; G.P.A. Renaud, 'Levensbericht van den mijningenieur Jacobus Hubertus Menten', *ibidem* 49 (1920), Verhandelingen, eerste gedeelte, 1.

44 Zie de brief van Lipkens aan Bogaert in extenso geciteerd door Raedts, 'Egon', 7.

45 Zie behalve Driessen, 'Franz Sebastian Maria Büttgenbach', ook H. Seeling, *Die Eisenhütten in Heerdt und Mülheim am Rhein* (Kewlen 1972) 32-88.

Sociale bevlogenheid

Latere generaties waardeerden Van der Elst vooral om zijn zorg voor het personeel. De oprichting van het 'Fonds ter ondersteuning van de arbeiders in dienst bij de Domaniale steenkolenmijnen' stond op zijn conto. Zieken- en pensioenfondsen waren toen nog zeldzaam in Nederland en dit fonds gaat door voor een van de vroegste voorbeelden van bedrijfsgebonden sociale zekerheid. Het fonds werd in 1856 opgericht, nadat Van der Elst daarvoor sinds 1853 had gepleit. Het fonds zorgde zowel voor geneeskundige verzorging als inkomen bij ziekte, keerde uit aan weduwen, wezen en gepensioneerden, gaf een tegemoetkoming in de begrafeniskosten en stimuleerde onderwijs door dit gratis aan te bieden aan mijnwerkerskinderen.⁴⁶

Zowel in de context van de mijnindustrie als van de geschiedenis van de Domaniale mijn was dit niet echt nieuw. *Knappschaften* waren in de mijnbouw een oud fenomeen en al vóór 1850 waren in de regio allerhande regelingen ingevoerd: bij Eschweiler in 1803, bij diverse mijnen langs de Worm tussen 1760 en 1810, uitgebreid en omgezet in de regionale Wurm-Knappschaft in 1839, bij de James (Cockerill) mijn bij Stollberg in 1822. De Nederlandse mijn kon in die context natuurlijk niet achter blijven bij de concurrenten aan de andere kant van de grens. Ook de Domaniale mijn kende ooit voorzieningen, die echter onder druk van het Staatstoezicht op de Mijnen in de jaren 1820 waren afgeschaft. Of daarvoor vrijwillige regelingen in de plaats waren gekomen is niet duidelijk. In ieder geval beheerde ontvanger Naus een fonds of probeerde dat ingang te doen vinden. Van der Elst zorgde er echter voor dat de sociale zekerheid een ferme institutionele basis kreeg en dat deelname algemeen, want verplicht werd. Van der Elst stichtte daarenboven een bouwfonds voor de huisvesting van mijnwerkers.

Van der Elst hoorde bij de sociaal bewogen ondernemers van zijn tijd en zijn sociale bewogenheid was dus van liberale snit, getuige zijn motto: 'waar [eigen voordeel] in het spel komt, waar die hefboom werkt... [kan] veel gedaan worden'. Sociale zorg was zorg in eigen belang. De regelingen bij ziekte waren ontworpen 'om de mijnwerkers zooveel mogelijk aan het werk te binden, en verzuim der werkdagen te voorkomen'.⁴⁷ In grote, moderne bedrijven was sociale zorg autoritaire betrokkenheid. In Kerkrade ging die echter niet zo ver als bijvoorbeeld in het Saarlandse imperium van Stumm, waar de werknemers tot na 1900 toestemming moesten vragen voor een huwelijk, juist omdat de zorg van de fabrikant zich ook uitstreckte over vrouwen en kinderen.

Van der Elst had een andere visie dan de Luikse ingenieurs van het Belgische Staatstoezicht, die nog in 1846 verklaarden dat ondergronds niemand iets aan

⁴⁶ Ouders waren vanaf 1860 verplicht hun kinderen van 6 tot 14 jaar naar school te sturen op straffe van roeyement van het fonds. Maar deze kinderen mochten aanvankelijk om de andere dag op het veld werken. E. van der Elst, 'Aan de redactie van de Economist', *De Economist* (1860) 163.

⁴⁷ E. van der Elst, 'De steenkolenmijnen in Limburg', *Tijdschrift uitgegeven door de Nederlandsche Maatschappij ter bevordering van Nijverheid*, vierde reeks, XLI, deel II (1878) 42. Zie daarentegen F. Büttgenbach, die stelde dat bij een kas specifiek voor een mijnzetel de arbeiders te sterk gebonden werden en willekeur dreigde. F. Büttgenbach, *Bergbau in Holland*, 16-17.

lezen of rekenen had. Zij waren er van overtuigd dat geschoolde kinderen een ander beroep zouden kiezen.⁴⁸ Van der Elst benadrukte juist dat onderwijs de hoog nodige discipline bij zou brengen. Van der Elst was ook tegen arbeid door heel jonge kinderen: 'Vroeger werden jongens van 10 jaar oud reeds in de mijnen gebruikt'.⁴⁹ Hij wilde ze niet voor veertien op de mijn zien.

In de Nederlandse geschiedschrijving heeft Van der Elst zich een plek verworven als een van de eerste representanten van het sociaal-liberalisme. Zo liet Van der Elst zich ook uit. '[Ik] roep... de fabrikanten in ons land toe: zorgt voor uw personeel, bindt het door zulke coöperatieve fondsen aan uwe fabriek, gij zult u er wel bij bevinden. Getroost u de opoffering van tijd en geld... later komt ze u ten goede'.⁵⁰ Net als bij anderen betekende sociale bewogenheid niet dat Van der Elst sociale onrust licht nam. Hij kreeg daar geregeld mee te maken. Net drie jaar in dienst stond hij voor zeventig mijnwerkers die een hoger loon wilden. Gesouffleerd door Van der Elst betitelde de directie van de Aken-Maastrichtsche de eis als onbillijk en met opluchting stelde de leiding van de mijn vast dat de mijnwerkers rustig bleven.⁵¹ Meer van dit soort acties zouden volgen. Vooral de prijsexplosie na de Frans-Duitse oorlog van 1871 en de Parijse commune ging gepaard met veel onrust: 'men verlangt hoog loon om weinig en zeer op zijn gemak te werken... Onafgezien dat wij gebrek aan werklieden hebben, was ik genoodzaakt enkele weg te zenden, daar ze de overigen tot wanordelijkheden trachtten over te halen. Het opzicht hebbend personeel heeft veel met de arbeiders te doorstaan en toch zal deze plaag moeten worden doorgeworsteld'.⁵² Bij onrust zond Van der Elst de 'heethoofden' weg of 'mechaniseerde' hij. Zo verving Van der Elst volgens eigen zeggen de weinig dociele jonge slepers door paarden die de mijnwagentjes trokken: 'men [hoefde] nooit bang te zijn voor de eisen van paarden'.⁵³

Het personeelsbeleid van Van der Elst weerspiegelde dat van zijn 'grotere' collega aan de andere kant van de grens: Karl Joseph Hilt, net zo als dat het geval was bij het sociale beleid en de sociale zekerheid. Beiden bepleitten *uni sono* de traditionele sociale vrede en beschouwden het 'woelen van de socialisten' als dé dreiging aan de horizon.⁵⁴ Alleen gingen de grote stakingsgolven in de mijnindustrie - 1889 tijdens Van der Elsts leven - voorbij aan de Domaniale Mijn, terwijl zij wel het Akense bereikten.⁵⁵

48 Royaume de Belgique, Ministère de l'Intérieur, *Enquête sur la condition des classes ouvrières et sur le travail des enfants II* (Bruxelles 1846) 301-302, 320.

49 E. van der Elst, 'Aan de redactie', 163. Sedert 1813 was mijnarbeid beneden 10 jaar verboden.

50 Van der Elst, 'Aan de redactie', 162-163; *idem*, 'Fondsen', 719.

51 RHCL, Archief Staatstoezicht op de Mijnen, 30: Vergadering der Gemeenschappelijke directie gehouden te Maastricht 22 december 1855. S. van der Velden, *Stakingen in Nederland. Arbeidersstrijd 1830-1995* (Amsterdam 2000) 145-149.

52 SHCL, Archief Staatstoezicht op de Mijnen, maandrapport juni 1872.

53 Gales, *Delven*, 172. De vervanging van slepers door paarden was in feite een modeverschijnsel.

54 Van der Elst, 'Steenkolenmijnen', 43.

55 Bij voorbaat ging het loon met 10 procent omhoog. De Kerkraadse mijnwerkers die in Kohlscheid werkten, bleven aanvankelijk thuis 'uit vrees voor de werkstakers'. Later stonden zij onder bescherming van de Pruisische gendarmerie.

Foto van de feestelijkheden bij de opening van de spoorlijn Sittard-Heerlen-Herzogenrath op 30 april 1896. Fotocollectie SHCL.

Wij zijn achteraf Van der Elst en Hilt sociaal gaan noemen vanwege hun geloofsverkundiging onder collegae die nog niet sociaal waren. 'Als men maar werkelijk het goede wil, dan is het gewonnen'.⁵⁶ Hilt richtte zich op een Duits publiek, terwijl Van der Elst Nederlandse ondernemers in het vizier nam. 'Mogten die het voorbeeld der Domaniale mijnen volgen!'. De Duitsers kregen op een 'Katholieken Tag' te horen: 'Das Blühen und das Gedeihen der einzelnen Industriezweige und der einzelnen Unternehmungen berührt auf der angemessener Berücksichtigung der berechtigten Forderungen der Arbeiter'.⁵⁷ De Nederlanders kregen te lezen: 'Het spreekt trouwens van zelf, dat het gehalte en de toestand der arbeiders een belangrijke factor is in de waarde eener industriële onderneming, en dat de zorg voor de menselijke werkkrachten vooral niet geringer mag zijn dan die voor het vee en de werktuigen die men gebruikt'.⁵⁸ Van der Elst en Hilt hadden hun eigen publiek. Sociale verkondiging was nationaal en de wortels van sociale zekerheid waren al nationaal voordat die zekerheid waarlijk een systeem was.

Het Staatstoezicht op de Mijnen

In de zomer van 1876 schreef Van der Elst aan de directie van de Aken-Maastrichtse Spoorweg-Maatschappij dat 'dagelijks ... mijn benoeming in de plaats van Bogaert' was te verwachten. Van der Elst werd 1 juli 1876 benoemd

⁵⁶ Van der Elst, 'Aan de redactie', 162-163.

⁵⁷ F. Schundex, *Geschichte des Aachener Steinkohlenbergbaus* (Essen 1968) 193. Het citaat van Hilt dateert uit 1887.

⁵⁸ Van der Elst, 'Steenkolenmijnen', 46.

tot Ingenieur der Mijnen en dus tot hoofd van het Staatstoezicht. Waarschijnlijk werd Van der Elst eerder aangetrokken tot de nieuwe functie dan weggeduwd uit de oude. Het directeurschap van de Domaniale Mijn vereiste permanent balanceren op een dun koord. In 1873 boorde de *Vereinigungsgesellschaft* dicht bij of zelfs in het wingebied van de Domaniale Mijn. Dat leidde prompt tot het gerucht in de streek dat Van der Elst niet loyaal was.⁵⁹ Als hoofd van het Staatstoezicht was Van der Elst in ieder geval meer eigen baas.

Van der Elst was al sinds 1866 plaatsvervanger van Bogaert als deze ziek of afwezig was. Juridisch was dit merkwaardig, omdat Van der Elst in theorie gecontroleerd zou kunnen worden door zich zelf. Gekwalificeerde krachten waren op dit niveau schaars, maar de eigenlijke betekenis van de benoeming was een andere. Aan de functie van plaatsvervangend Ingenieur der Mijnen was geen vast salaris verbonden. De titel signaleerde dat de benoemde het vooruitzicht had de ingenieur ooit op te zullen volgen. Bij de opvolging van Van der Elst zou eenzelfde procedure worden gevolgd.⁶⁰ Van der Elst werd overigens Bogaerts plaatsvervanger, omdat diens eerder aangewezen opvolger voor een carrière buiten het mijnwezen koos.⁶¹

Als zijn opvolger bij de Domaniale beval Van der Elst Joseph Schümmer aan, directeur op de naburige mijn Voccart, die eigendom was van de Duitse *Vereinigungsgesellschaft*. In de jaren rond 1876 bestond er een vriendschappelijke relatie tussen de Domaniale en de Duitse concurrenten. Met een tweetal mijnzetels van *Vereinigungsgesellschaft*, de Neuprick en de Voccart, vormde de Domaniale een belangengemeenschap, waarin de winsten werden gedeeld. Van der Elst droeg zijn steentje bij aan deze internationale regionale samenwerking, onder meer door de benoeming van Schümmer. Tegelijk toonde hij zich ietwat sceptisch: 'de beste vrienden zorgen voor de hoogste rekeningen', schreef hij zijn collega van de *Vereinigungsgesellschaft*, naar aanleiding van de gemeenschappelijke boorcampagne.⁶²

59 RHCL, Archief Domaniale 33, brief Van der Elst aan Sommer, speciaal directeur van de AMEG 09.05.1873.

60 Raedts, 'Egon', 23. De kans op afwezigheid van de Ingenieur der Mijnen in verband met werk moet zijn genomen. Dit had te maken met de andere functie van Bogaert, die van ingenieur van het Stoomwezen. De daarvoor vereiste keuringen groeiden uit tot een dagtaak, vooral toen jaarlijkse controles werden voorgeschreven. Wat gold voor De Vries Robbé, verantwoordelijk voor het noorden van het land, zal ook hebben gegolden voor Bogaert. J.A.W. Goedkoop, *De registers van de dienst voor het stoomwezen. Een bronnenuitgave van het register 1886 - 1890 (Gelderland en Utrecht). Deel 10* (Amsterdam 1993) 7.

61 H.J.P. van Meurs was als aspirant-ingenieur bij het stoomwezen in 1859 geplaatst bij Bogaert. In 1860 was hij plaatsvervangend ingenieur der mijnen in Limburg geworden. Het lijkt erop dat Meurs, nadat hij van Maastricht naar 's-Hertogenbosch was verhuisd, niet meer terug wilde naar Bogaerts standplaats. Toen in 1871 bij een reorganisatie van het Stoomwezen Maastricht als standplaats werd aangewezen, vertrok hij naar het stoomwezen van de spoorwegdiensten, om na een maand weer terug te komen bij het Stoomwezen, toen hij naar Zwolle kon. W.A.M. Piepers, *Bijdrage tot de geschiedenis van het toezicht op het stoomwezen in Nederland* ('s-Gravenhage 1914) 92-93.

62 RHCL, Archief Domaniale 33, brief Elst aan Sommer 10.20.1876. De achtergrond waren de exploratieboringen voor wat later de concessie Vereeniging zou worden, waarvoor de *Eschweiler Bergwerks-Verein*, de *Vereinigungsgesellschaft* en de *Achen-Mastrichter Eisenbahn Gesellschaft* begin 1874 een contract hadden gesloten. Terugblikkend verzuchtte Van der Elst: 'ik heb geen lust om ooit met het Worm revier mede te boren, dan helaas het kalf is verdrongen'.

Het Staatstoezicht was nog onder Van der Elsts voorganger in 1873 uitgebreid tot het toezicht op de mijnen en groeven in Nederland. De geografische beperking in de titel 'ingenieur der mijnen in het hertogdom Limburg' was komen te vervallen.⁶³ In Midden-Limburg was naar steenkool gezocht en ook in Gelderland. Zuid-Limburg bleef echter de meeste belangstellenden trekken. Gelokt door de extreem hoge prijzen na de Frans-Duitse oorlog werd de regio tussen 1871 en 1878 overspoeld door een golf explorateurs. Het Staatstoezicht diende namens de staat vast te stellen of zij daadwerkelijk ontginbare steenkolen hadden aangeboord, als zij al hadden laten boren. Daarna bracht de dienst advies uit of gevolg moest worden gegeven aan een concessieaanvraag. De dienst was dus naast het toezicht op de bestaande ontginning van steenkolen belast met een andersoortig toezicht, namelijk op degenen die de indruk gaven graag steenkolen te willen ontginnen.

De boorcampagne van de jaren 1870 leidde tot een stroom concessieaanvragen. Vele resulteerden in concessies. In eerste instantie zette Van der Elst het beleid van zijn voorganger voort. In de concessieaktes van de jaren 1860 valt op dat men toekomstige mijnexploitanten wil pressen geavanceerde technieken te gebruiken. In de jaren 1870 was de overheersende zorg te voorkomen dat mijnconcessies speculatieobject werden en dat concessionarissen het hun in eeuwigheid verleende bezit tot Sint-Juttemis braak zouden laten liggen. Er werden waarborgen gevraagd die er voor moesten zorgen dat mijnen echt werden aangelegd. Deze administratieve regulering was al voor de aanstelling van Van der Elst beleid geworden. Alleen had dit beleid geen effect gehad, zo bleek onder het regime van Van der Elst. Geen van de concessies, uitgegeven in de jaren 1870, resulteerde in een steenkolenmijn.

Het braak liggen werd een steen des aanstoets en dit lokte een actievere bemoeienis van de staat uit. Van der Elst speelde bij het forceren van een steenkolenmijnindustrie in Zuid-Limburg een rol van betekenis. Na het liberale experiment van de jaren 1870, experimenteerde de overheid met een type georganiseerd kapitalisme: het experiment met de Oranje-Nassau Mijnen. De essentie was concurrentie te vermijden en de ontwikkeling in Zuid-Limburg te gunnen aan een relatief grote partij, een (tijdelijke) monopolist die moest laten zien dat rendabele steenkoolontginning in Zuid-Limburg mogelijk was. Daarbij was van belang industriële investeringen te koppelen aan de bouw van een betere infrastructuur voor het transport.

Van der Elst claimde de juiste groepen bij elkaar gebracht te hebben en hen gunstige randvoorwaarden in het vooruitzicht te hebben gesteld. Volgens eigen zeggen wendde hij zich tot de Honigmanns, een familie met een traditie van het bedrijven van mijnbouw als ontwikkelingsprojecten. Ze legden mijnen aan, verkochten ze en ondernamen een nieuw project. Bovendien waren zij in het Akense buitenstaanders en dus onafhankelijk van de grote mijnondernemingen. 'Ik (deed) door tusschenpersonen er op wijzen dat zijn [F. Honigmanns] gunstig onderzoek nabij de landgrens er toch op wees dat de steenkoollagen

63 Koninklijk Besluit 26 augustus 1873 no. 31, *De Nederlandsche Staatscourant* 31 augustus en 1 september 1873.

zich in Limburg moesten voortzetten, doch die had geen vertrouwen in de plaats gehad hebbende grondboringen, maar op de bemerking "gij flinke boormeester met alle werktuigen en personeel bij de hand" maakt een proefboring, dit had plaats en het verder gevolg is bekend'.

Van der Elst claimde voorts dat hij een band smeedde tussen de Honigmans en Sarolea, die een spoorweg wilde aanleggen, en dat hij voordien al 'eveneens door tusschenpersonen (had) doen aankloppen bij geldmannen in Amsterdam'. Via de Financiële Maatschappij raakte een invloedrijke elite betrokken bij wat zich afspeelde in Limburg. Als hoofd van het Staatstoezicht zorgde Van der Elst daarbij voor de concessieverlening: '... ik ben daartoe overgegaan - een concessie voldoende voor 10 mijnen - teneinde de kolenmijnen in het leven te roepen'.⁶⁴

De woordkeus wijst erop dat Van der Elst zich graag presenteerde als De Grote Regisseur. Andere partijen hadden hun eigen visies. Het beeld van de regisseur werd niet algemeen gedeeld. Zo meende Sarolea zich te herinneren: 'kwam iemand bij hem die zich voor het maken van een mijn interesseerde en daarover zijn gevoelen inwon, dan vroeg hij hem allereerst: "man, heb je geld?" en zoo het antwoord bevestigend luidde, dan hernam hij: "bewaar het dan en steek het hier niet in den grond"'.⁶⁵

Toen Sarolea dit schreef waren de relaties tussen de Hoofdingenieur en de mensen achter de Oranje-Nassau Mijnen goed verziekt. De in 1894 begonnen aanleg van de mijnschachten ging gepaard met tegenslagen en vergde zes jaar. Niet uitzonderlijk veel, maar lang genoeg voor een vertrouwenscrisis. Van der Elst kreeg de indruk dat de maatschappij slechts voor de schijn bezig was schachten aan te leggen. De Honigmans en ook de spoorwegpartijen leken meer waarde aan hun Duitse belangen te hechten, terwijl Limburg te maken kreeg met een nieuwe hausse van belangstellenden. Die werden echter in de wachtkamer geplaatst omdat de Oranje-Nassau groep rust was beloofd. De Oranje-Nassau Mijnen gaven weinig informatie over hun werk, vooral over de kosten en probeerden tegelijk met geruchten anderen af te schrikken. 'Is het in 't belang van Limburg, dat men rondbazuint, dat het maken van schachten miljoenen verslindt en ze [de schachten] niet te maken zijn?' Er waren zat belangstellenden met expertise, vooral Belgen. 'Dat er concurrentie kome, dan zal de zeurende Maatschappij ... levendig worden'.⁶⁶

Ongetwijfeld bezondigde Van der Elst zich aan enige grootspraak over zijn rol bij de vestiging van de Oranje-Nassau Mijnen, maar hij bezette een centrale plek voor het uitzetten en vormgeven van beleid. Wezenlijke elementen van Van der Elsts opvattingen werden later gangbare mijnbouwpolitiek in Nederland. Slechts kort aangetreden als Ingenieur der Mijnen, publiceerde hij in 1878 de les die hij trok uit het liberale experiment van de jaren 1870: 'wij zouden het betreu-

64 RHCL, Domaniale 70: E. van der Elst aan Sommer, 16.02.1894; Nationaal Archief, Waterstaat, Handel en Nijverheid, 1878-1905, Mijnwezen 1894, doos 171: E. van der Elst aan de minister van Waterstaat, Handel en Nijverheid, 22.12.1894.

65 SHCL, archief Haex, 6: Brief Sarolea aan Moltzer, 10.12.1896.

66 Nationaal Archief, Waterstaat, Handel en Nijverheid, Mijnwezen 1897, doos 171.

ren, ja geldverkwisting noemen, bijaldien de in Limburg verleende mijnvelden, elk voor zich zelve in ontginning zouden worden gebracht'.⁶⁷ Voor een rendabele ontginning zou één mijn minimaal moeten beschikken over vier concessies, dus over vier maal zoveel ruimte als de standaard was.

De ervaringen van de jaren 1890 brachten hem ertoe een opzet voor een nieuwe mijnwet naar Den Haag te sturen, een coproductie van hem en zijn jongste zoon Frans die op dit onderwerp was gepromoveerd. Het ontwerp verdween in een la, want ook nog andere knopen moesten doorgehakt worden.⁶⁸ Van der Elst liep niet vooruit op de stichting van een staatsmijnbedrijf, het volgende experiment in het bewerkstelligen van een mijnindustrie. Hij liep wel vooruit op de mijnwet 1904. Die moest het bovenal onmogelijk maken een concessie niet te gebruiken. Er waren voor eeuwig verleende mijnconcessies in Limburg waar niets mee gebeurde, of waarvan iedereen wist dat zij bewust in reserve werden gehouden, zoals de concessie Vereniging in bezit van de *Vereinigungsgesellschaft*.

Aardse wetenschap

Nauwelijks directeur bij de Domaniale Mijn, werd Van der Elst aangezocht als correspondent van W.C.H. Staring, de secretaris van de 'hoofdcommissie', die door de minister van Binnenlandse Zaken Thorbecke was ingesteld om de bodemgesteldheid van Nederland te onderzoeken en een geologische kaart te vervaardigen. Bogaert en Van der Elst moesten een kaart van het Wormbekken maken en een detailkaart van de Nederlandse mijnen. Voorts was een proefboring voorzien. Het regionale programma en met name de proefboring was ontworpen door vertegenwoordigers van een oudere generatie geologisch geïnteresseerden: Bogaert en vooral G. Panhuys.⁶⁹ Het onderzoek verliep zeer moeizaam en van de wetenschappelijke ambities werden slechts enkele gerealiseerd. De boring werd overgenomen door de Bergwerkvereniging, een gezelschap koloniale steenkoolenthousiastelingen, dat zich meer een meer ontpopte als een concurrent van de Domaniale Mijn. De uitgevoerde exploratie kreeg zo een commercieel karakter; het verwerven van eigendomsrechten kwam voorop te staan. Het is dus niet vreemd dat het werk voor Staring op de achtergrond raakte en Van der Elst zich vooral ging inspannen om te voorkomen dat de Bergwerkvereniging een concessie kreeg. Maar daarmee verdween ook een kans voor Van der Elst op een vooraanstaande plek in de wetenschapsgeschiedenis van de geologie.⁷⁰

67 Van der Elst, 'Steenkolmijnen', 62; zie ook 65.

68 Het later zo genoemde ontwerp Van der Elst-Blankenvoort haalde niet de parlementaire procedure.

69 A.E. van de Geyn, 'Staring's medewerkers uit Limburg', *Verhandelingen van het Geologisch-Mijnbouwkundig Genootschap voor Nederland en koloniën, Geologische Serie*, deel XIV ('s-Gravenhage 1944) 206-207, 211-213.

70 W.J. Jongmans, 'Geologische onderzoeken in Zuid- en Midden-Limburg', *Ibidem*, 278-279; F.H. van Rummelen, 'De geologische karteering van Zuid-Limburg in de laatste vijf en tachtig jaren (1856-1941)', in: *Natuurhistorisch Maandblad* 30 (1940) 73-77, 86-88 en W.M. Felder, 'Geschiedenis van de geologische kartering in Zuid-Limburg', in: M.J.M. Bless, I. van den Bosch (red.), *Miscellanea geologica coriovallana 1981* (z.p. 1981) 89-91.

Als Ingenieur der Mijnen was Van der Elst, zoals wij hebben gezien, betrokken bij de exploratieboringen tussen Kerkrade en Heerlen. Die boringen waren een voorwaarde voor het verwerven van eigendomsrechten, maar zij produceerden ook kennis, zeker als zij in onderling verband werden gezien. In dat licht apprecieerden de generaties uit het begin van de twintigste eeuw Van der Elst als iemand die 'zich ongekend veel moeite heeft gegeven bij de onderzoeken' van zuidelijk Limburg.⁷¹ Die waardering ging vooral terug op wat hij hierover in 1878 publiceerde in het *Tijdschrift van de Nederlandsche Maatschappij ter bevordering van Nijverheid*, dus voor een relatief breed publiek van goed opgeleiden en niet zozeer specialisten. Het was één groot artikel over van alles en nog wat, zeker ook informatief voor geologisch geïnteresseerden, maar geen bijdrage tot de geologische wetenschap en ook niet zo bedoeld. Het past eerder in de traditie van overzichten geschreven door ingenieurs, een korte versie van Wagners *Beschreibung des Bergreviers Aachen* uit 1886. Van der Elst trok niet alleen de aandacht omdat hij in een populair Nederlands tijdschrift schreef, maar ook omdat Limburg exotisch was. Zo besteedde Van der Elst aandacht aan een buiten Limburg in Nederland zeldzaam verschijnsel als aardbevingen. Juist door die passages werd Van der Elst nog lang in populariserende wetenschapsliteratuur geciteerd.⁷²

Al met al was geologie voor Van der Elst een afgeleide van zijn technische belangstelling. Hij liep meer warm voor boortechniek. Als 'manager' van de Domaniale Mijn en nog meer als Ingenieur der Mijnen koos hij ervoor zijn enthousiasme achter de schermen te houden. Hij vestigde de aandacht van anderen op nieuwigheden.⁷³ Daarnaast was hij een beheerder van informatie en een popularisator van kennis. Als wij Van der Elst vergelijken met zijn tegenvoeter uit de studietijd, De Groot van Embden, dan was het werk van de laatste ongetwijfeld meer ambitieus, meer wetenschappelijk. Bovendien had De Groot een hele stoet navolgers. Daarbij dient aangetekend dat de Nederlandse mijn-ingenieurs in Indië voor een wetenschappelijke benadering kozen en gingen publiceren, omdat de praktische resultaten van de exploratie in Indië aanvankelijk zo sterk tegen vielen.⁷⁴

71 L. Hennen, 'De grondleggers der mijnontginningen rondom Heerlen', in: *Vereeniging voor Vreemdenverkeer voor Heerlen* (red.), *40 jaren spoor en mijnen in Zuid-Limburg 1896-1936* (Heerlen 1936) 47.

72 H. Blink, *Nederland en zijne bewoners. Handboek der Aardrijkskunde en Volkenkunde van Nederland* (Amsterdam 1892) 455, 458, 460.

73 In 1875 stuurde Van der Elst ongevraagd een nota naar het ministerie van Koloniën. Hij meende dat een in Limburg toegepaste boortechniek voordelig zou zijn bij de aanleg van diepe waterputten. In Indië begonnen mijn-ingenieurs vervolgens te experimenteren. P. van Dijk, 'Invoering der Aalborger-boormethode bij het grondpeilwezen in Nederlandsch Indië', *Jaarboek van het Mijnwezen in Nederlandsch Oost-Indië* 7 (1878) 3-28.

74 R.D.M. Verbeek, 'Bij het verschijnen van den 50sten jaargang van het Jaarboek van het Mijnwezen in Nederlandsch Oost-Indië', *Jaarboek van het Mijnwezen in Nederlandsch Oost-Indië* 50 (1921) 1-2.

Tussen burgerij en adel

Gezien zijn voorgeschiedenis als directeur had Ingenieur der Mijnen Van der Elst een speciale relatie met de Domaniale Mijn. Regelmatig deed hij alsof het nog zijn mijn was. Tekenend is dat journalisten hem toestemming vroegen of zij ondergronds mochten gaan. Directeur Schümmer werd dan ingeschakeld om een excursie bovengronds te verzorgen, totdat de voorbereidingen waren afgerond.⁷⁵ In een bedrijfstak van anderhalve mijn was intensieve aandacht van het Staatstoezicht voor de Domaniale te verwachten. Het heeft er echter ook veel van weg dat Van der Elst wilde dat de Domaniale zijn mijn bleef.

Van der Elsts invloed kwam het meest tot uiting toen in 1886 de positie van directeur van de Domaniale Mijn weer vrij kwam. Volgens Raedts heeft Van der Elst toen voorkomen dat de mijn werd opgeslokt door de *Vereinigungsgesellschaft*.⁷⁶ Van Duitse kant werd geprobeerd de leiding over te brengen naar de andere kant van de grens. Van der Elst drong er bij het ministerie in 's-Gravenhage op aan zijn opvolger Schümmer te ontslaan. Deze was door hem in 1876 aanbevolen, maar ruim tien jaar later niet geschikt bevonden om de Domaniale Mijn te leiden en bovendien te oud. Van der Elst schreef al een geschikte vervanger, een mijningenieur, in België te hebben gevonden. Van der Elsts opzette lukte. Maar in een latere notitie van een ambtenaar in Den Haag blijkt dat die zich bekocht voelde. 'Deze geschikte eenige ingenieur blijkt later te zijn een doodarme reiziger, die nooit ingenieur is geweest noch er voor gestuurd heeft, doch die *baron* is en met Marie van der Elst verloofd is, dochter van schrijver dezer missive, welke gaarne een adellijke schoonzoon heeft. Later zijn schoonvader en schoonzoon geslagen vijanden geworden en hebben het elkaar ook in de mijnaangelegenheden moeilijk gemaakt'. Dit laatste was in 1887 nog niet het geval. Jonkheer van Pelser Berensberg werd toen inderdaad aan de top van de Domaniale Mijn geplaatst. In eerste instantie als inspecteur, als directeur na het overlijden van de Duitse topman Sommer in 1889.⁷⁷

Zich bewegen in de goede kringen en presentatie met uitstraling was een zaak van lijfsbehoud voor de generatie mijningenieurs waarvan Van der Elst deel uitmaakte. Bij Van der Elst ging status verder dan beleefdheid. Hij was onmiskenbaar een negentiende-eeuwse burger, maar hij zou niet de eerste en niet de enige zijn die behoefte kreeg aan aristocratische standing. In Limburg was de aristocratie in zijn tijd nog prominent aanwezig. Iets van die provinciale cultuur maakte Van der Elst zich eigen, maar verder dan titels als familietrofee ging het niet. Zijn jongste zoon trouwde in bij de Maastrichtse notabele familie

75 'Een bezoek aan de Dominiale steenkolenmijn te Kerkrade', *De Katholieke Illustratie* 13 (1879/1880) 14. Opmerkelijk is dat Van der Elst en Sommer van de Achen-Mastrichter nog diep in 1878 communiceerden, alsof de eerste nog mijn directeur was en de tweede superieur.

76 Raedts, 'Egon', 27.

77 Nationaal Archief, 2^E afdeling, Ministerie van Financiën, Domeinen 1869-1914, 518 doos 3593, brief E. van der Elst aan Winkelman, 24.04.1887 en anonieme notitie.

Vrijthoff, geadeld in 1840.⁷⁸ Van der Elsts dochter trouwde in 1888 met jonkheer A.W.O.M van Pelser-Berensberg.⁷⁹ De schoonzoon was toen al de topman van de Domaniale Mij. Het huwelijk eindigde in een drama. Ego's dochter overleed in 1889 twee dagen nadat zij een levenloos kind had gebaard. Dit alles gebeurde in Kerkrade. Vijf maanden later gingen Ego van der Elst en zijn vrouw in Maastricht wonen. Het Staatstoezicht op de Mijnen verhuisde officieel met hem mee. De 'vijandschap' had ongetwijfeld een familiale achtergrond. Van Pelser Berensberg hertrouwde in 1891, kreeg een aantal kinderen in Kerkrade en bleef directeur van de mijn tot 1907.⁸⁰

In Maastricht maakte Ego van der Elst snel deel uit van het *establishment*, enigszins in het kielzog van zijn zoon Frans die zich na zijn afstuderen als advocaat in Maastricht had gevestigd en in 1890 was getrouwd met jonkvrouwe Wilhelmine Vrijthoff.⁸¹ Maastricht was een gesloten, naar binnen gerichte samenleving. De kleine protestantse gemeenschap zal nieuwkomers met graagte hebben ontvangen. Ego van der Elst werd lid van Momus, de club waar Maastrichts *high society* zich overgaf aan jolijt, caritas en soms enig anti-klerikalisme. In 1894 doneerde Van der Elst de lieve som van 1.000 gulden voor het oudemannenhuis van de sociëteit.⁸² Misschien was dit een soort afscheidsgeschenk aan de stad. Van der Elsts vrouw was in 1891 overleden. Vervolgens waren zoon en schoondochter bij Ego ingetrokken. Toen zoon Frans in 1894 een baan kreeg bij het gerecht in Heerlen trok Ego mee met zijn zoon.

Deze had intussen zijn achternaam veranderd in Hupkens van der Elst en dat werd de naam van de Nederlandse tak van de familie. Of de naamsverandering van de familie ook moet worden gezien als een teken van burgerlijke aristocratisering mag worden betwijfeld. Bij Frans van der Elst lijkt het toch vooral een eerbetoon aan zijn moeder. De familie van Van der Elsts vrouw, Hupkens, stierf in 1881 uit.⁸³ Ego's jongste zoon Frans vroeg en verkreeg in 1888 vergunning de familienaam van zijn moeder bij die van hem te voegen. Opmerkelijk

78 L. Heynens, *Adel in 'Limburg' of de Limburgse Adel. Geschiedenis en Repertorium 1590-1990* (Maastricht 2008) 325.

79 Het 'van' in de naam werd tegen het eind van de eeuw vrijelijk uitgewisseld met 'von', zoals aan het begin van de negentiende eeuw 'de' een gangbaar alternatief was. Raedts, 'Egon', 22 noemt M.H.W.A.O van Pelser-Berensberg, een heel andere persoon.

80 Enigszins ironisch is dat Van Pelser van Berensberg misschien nog meer dan Van der Ernst in de publieke herinnering bleef voortleven. En wel omdat hij ondernemer-oprichter was in muziekkorpsen. Van Pelser richtte de Mijnerwerkers Muziekvereniging 'Bergcapelle', bekend als de Bergkapel van de Domaniale Mij. Binnen enkele jaren had deze een grote reputatie in de omgeving. De Koninklijk Erkende Harmonie St. Catharina Lemiers voert haar oprichting in 1898 eveneens terug op Van Pelser.

81 De zoon vestigde zich al in april 1889 in Maastricht. Het lijkt er dus op dat de ouders bij de zoon introkken, zij het dat Ego hoofd van het huishouden was volgens het bevolkingsregister. Raedts, 'Egon', 22 geeft Wilhelmina aan als de naam van Frans' vrouw. Na het trouwen ging het echtpaar zelfstandig wonen. Frans Hupkens van der Elst was al in 1890 regent van het gereformeerd weeshuis. J. Philippens, 'Lijst der regenten en moeders regentessen van het Gereformeerd weeshuis te Maastricht', *De Maasgouw* 38 (1918) 42-44.

82 RHCL, Archief Momus. Oude mannenhuis, Rekening Courant, 10 december 1894.

83 Zie voor een genealogie van de protestantse tak van de familie Hupkens: A.M.A. Maassen, in: *Limburgs Tijdschrift voor Genealogie* 18 (1990) 9-15, 36-43.

is dat diverse aktes met een Maastrichtse context de familienaam afkorten tot Hupkens, terwijl na de verhuizing naar Heerlen juist de naam Van der Elst in aktes prioriteit kreeg.⁸⁴

Naar het einde toe

Langzaam aan was Van der Elst een oude man geworden, 68 jaar bij zijn verhuizing naar Heerlen en nog altijd Ingenieur der Mijnen. Wel was in 1892 een plaatsvervangend ingenieur aangesteld, een functie zonder inkomen, maar met vooruitzicht. Van der Elst had echter met J.A. Hooze pech. Hij overleed onverwacht aan een hartaanval in juni 1893.⁸⁵ Van der Elst vond in C. Blankevoort de persoon die het gat vulde. Deze werd in 1894 tijdelijk adjunct-ingenieur en zou na zijn dood Van der Elsts opvolger worden. Van der Elst had Blankevoort leren kennen in Kohlscheid, net over de grens in Duitsland. Daar werkte hij als mijnwerker, maar wel met een ingenieursdiploma op zak. Blankevoort was opgeleid in Freiberg en hij was de eerste van een klein stroompje van mijningenieurs dat in Limburg aan de bak kwam met een andere dan een Delftse achtergrond. 'Hij [Van der Elst] vroeg mij of ik opmeten kon', vertelde Blankevoort veel later. 'Hij zocht een assistent voor het opmeten der mergelgroeven; de man was n.l. al zeventig en het klauteren over mergelblokken begon hem moeilijk te vallen'. Voor de relatie was nog belangrijk: 'Van der Elst betaalde mij persoonlijk. Hij genoot een salaris van tweeduizend gulden, maar was zelf zeer rijk'.⁸⁶

Ego van der Elst overleed zaterdag 30 april 1897 in Heerlen na een korte ziekte. Hij ging dood in het harnas. Vijf dagen eerder was de net nog 70-jarige naar een exploratieboring in Schinnen gegaan. Niet ten onrechte melde het in memoriam van de regionale krant dat 'te werken was des grijsaards lust en leven'. Van der Elst kreeg een overlijdensadvertentie.⁸⁷ Dat was opmerkelijk, want het was nog geen gebruik dat advertenties kort vóór de begrafenis een breed publiek op de hoogte stelden. De tekst was echter traditioneel burgerlijk. Misschien moeten

84 In sommige literatuur kreeg ook Ego de achternaam Hupkens van der Elst. L. Hennen, 'De grondleggers der mijnontginningen rondom Heerlen', in: Vereniging voor Vreemdenverkeer voor Heerlen (red.), *40 jaren spoor en mijnen in Zuid-Limburg 1896-1936* (Heerlen 1936) 47.

85 P. van Dijk, 'Necrologie J.A. Hooze', bijvoegsel bij *Jaarboek van het Mijnwezen in Nederlandsch Oost-Indië* 22 (1893) 433-444. Van Dijk was Hooze's chef. Zie ook: Ramaer, 'Hooze', in: *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek, Zesde Deel* (Leiden 1924) 806-808. Hooze had een brede belangstelling. Zo vergeleek hij de productiviteit van dwangarbeiders in een Indische kolonmijn met die van Europese mijnwerkers. J.A. Hooze, 'Topografische, Geologische, Mineralogische en Mijnbouwkundige Beschrijving van een gedeelte der afdeling Martapoera in de residentie Zuider- en Oosterafdeling van Borneo', *Jaarboek van het Mijnwezen in Nederlandsch-Indië* 22 (1893) 299.

86 *Van 1810 Administration des Mines tot 1960 Staatstoezicht op de Mijnen* ('s-Gravenhage 1959) 62. Het salaris van de Ingenieur der Mijnen was in 1876 bepaald op 2.500 gulden plus reis- en verblijfskosten. Koninklijk Besluit 22.06.1876 no. 21, in: *Nederlandsche Staatscourant* 25 en 26 juni 1876. Het commissariaat bij de Aken-Maastrichtsche was een andere, betaalde functie.

87 *Limburger Koerier. Provinciaal Dagblad* 1 mei 1897.

Portretfoto van Ego van der Elst, ca. 1880. Bron: 40 jaren spoor en mijnen in Zuid-Limburg, 1896-1936.

we achter de rouwadvertentie niet meer zoeken dan een hechte familie.⁸⁸ De begrafenisstoet was 'onafzienbaar ... zoo omvangrijk als wij hier nog nooit een zagen'. De stoet weerspiegelde diverse aspecten van zijn leven. Voor de kist liep de Bergkapelle van de Domaniale, rouwstrikken op de schouder, en beambten en mijnwerkers van de mijn sloten de stoet. De kerkenraad en leden van de Hervormde Gemeente waren goed vertegenwoordigd, evenals de autoriteiten en medeburgers. De sociëteit Momus had een krans gestuurd 'aan den weldoener der armen'.

De berichtgeving in de pers maakte duidelijk dat steenkoolwinning tijdens Van der Elsts leven in Nederland een andere, normale status had verworven. Dat Van der Elst bij de Domaniale mijn aan het werk ging, was in mei 1852 geen journalistieke vermelding waard. Van der Elsts overlijden en begrafenis kregen wel ruime journalistieke aandacht. Het is opvallend hoe weinig aandacht de regionale pers rond 1900 besteedde aan steenkolenwinning en de komst van een mijnindustrie. Des te opmerkelijker is hoezeer Van der Elsts begrafenis een

88 H. Franke, *De dood in het leven van alledag. Rouwadvertenties en openbare strafvoltrekkingen in Nederland* ('s-Gravenhage 1985) 29-30. Franke benadrukt de kale advertenties en sobere, emotionele teksten die in hogere kringen in zwang kwamen rond het midden van de negentiende eeuw. Omschrijvingen van emotie en relatieaanduidingen werden schaarser. *Ibidem*, 49-50, 62-64. Beide kwamen evenwel voor in de tekst van Van der Elst.

viering was van de toekomst. De 'reusachtige krans' van het personeel van de Domaniale moest concurreren met een krans van de Oranje-Nassau Mijnen. Bloemen, grafrede en verslaggeving plaatsten het leven van Van der Elst in het licht van een heel andere toekomst. Van der Elst werd gewaardeerd als de man die wezenlijk had bijgedragen aan de opbloei van een steenkolenmijnindustrie, die er in 1897 nog niet was, maar ongetwijfeld zou komen.⁸⁹

⁸⁹ In Kerkrade, in de buurt Spekholzerheide, is de Ingenieur Van der Elst straat. Die ligt op grond waarmee Van der Elst minder bemoeienis heeft gehad dan zowat alle andere plekken in de buurt. Ten onrechte wordt nu gesuggereerd dat er vooral een band bestond tussen Van der Elst en de concessie c.g. mijn Willem Sophie.

Over de auteurs

Dr. Paul Brusse (1957) is werkzaam bij het Onderzoeksinstituut voor Geschiedenis en Cultuur van de Universiteit Utrecht. Hij houdt zich vooral bezig met regionale economische geschiedenis tussen 1600 en 2000. Hij geeft leiding aan het project Geschiedenis van Zeeland, dat in 2014 moet resulteren in een vierdelig overzichtswerk over het verleden van deze provincie.

E-mail: p.brusse@uu.nl

Drs. Wim Derks (1946) was van 1978 tot 2003 werkzaam bij Etil te Maastricht, een bureau voor onderzoek en advies. Sindsdien is hij verbonden aan de Universiteit Maastricht, na zijn vervroegde pensionering in 2007 via een honoraire aanstelling. Als zelfstandig adviseur werkt hij nu als partner bij het Kenniscentrum voor Bevolkingsdaling en Beleid (KcBB). Sinds het begin van de jaren negentig is de demografische ontwikkeling en de gevolgen daarvan een steeds groter deel van zijn werkzaamheden gaan vormen. Als gevolg van de enorme publiciteit rond het rapport 'Structurele bevolkingsdaling. Een urgente nieuwe invalshoek voor beleidsmakers' (2006) is het onderwerp landelijk op de agenda gekomen en is zijn naam daaraan verbonden.

E-mail: wim.derks@bevolkingsdaling.nl

Prof. dr. Theo Engelen (1950) is hoogleraar historische demografie aan de Radboud Universiteit Nijmegen. Hij is met name gespecialiseerd in de bevolkingsgeschiedenis van de afgelopen twee eeuwen. Zijn onderzoek richt zich op het huwelijks- en vruchtbaarheidsgedrag in Nederland en op de vergelijking daarvan tussen Europa en Azië.

E-mail: t.engelen@let.ru.nl

Dr. Ben Gales (1953) is universitair docent verbonden aan de Faculteit Economie en Bedrijfskunde van de Rijksuniversiteit Groningen. Hij is tevens opleidingsdirecteur van het Posthumus Instituut, de Nederlands-Vlaamse onderzoeksschool voor Economische en Sociale Geschiedenis. Hij publiceerde *Delven en slepen. Steenkolenmijnbouw in Limburg: techniek, winning en markt gedurende de achttiende en negentiende eeuw* in 2004. Hij doet onderzoek naar energiegebruik op de lange termijn, de comparatieve geschiedenis van steenkolenwinning en de geschiedenis van ongevallen en soortgelijke risico's in de industriële samenleving.

E-mail: b.p.a.gales@rug.nl

Drs. Maurice Heemels (1971) studeerde geschiedenis aan de Katholieke Universiteit Nijmegen. Hij publiceerde over de Roermondse begraafplaats 'Nabij Kapel in 't Zand', onder meer als hoofdauteur van *'Den aje kirkhaof'. De algemere begraafplaats 'Nabij Kapel in 't Zand te Roermond 1785-2006*. In het kader van een tentoonstelling over dood en begraven, van januari tot en met april

2010 in het Limburgs Museum te Venlo schreef hij 'Van ad sanctos naar algemene begraafplaats. Een geschiedenis van het christelijke begraven in Limburg', dat in 2010 zal verschijnen in een fotoboek over Limburgse graven en begraafplaatsen. Heemels is als historicus en lerarenopleider verbonden aan de Fontys Lerarenopleiding Sittard en werkt aan een promotieonderzoek over begraven in Roermond tussen 1870 en 1940.

E-mail: m.heemels@fontys.nl

Prof. dr. Ad Knotter (1952) is directeur van het SHCL en bijzonder hoogleraar in de vergelijkende regionale geschiedenis, in het bijzonder die van Limburg en aangrenzende regio's aan de Universiteit Maastricht.

E-mail: a.knotter@maastrichtuniversity.nl

Ulrike Krüner (1946) was onderwijzeres en biologisch-technisch onderzoeks-assistent. Sinds 2003 houdt zij zich bezig met de industriegeschiedenis van Mönchengladbach, in het bijzonder met de steenbakkerij en de daarmee verbonden trekarbeid.

E-mail: kruener@t-online.de

Milena Mulders (1975) volgde de Academie voor de Journalistiek in Tilburg en werkte daarna enkele jaren als freelance journalist. Het overlijden van haar Sloveense moeder in 1997 was aanleiding voor een zoektocht naar haar Sloveense roots. In 2004 ging zij deelnemen aan het project Culturele Spoorzoeker onder de hoede van historici Annemarie Cottaar en Jan Lucassen (IISG). Dankzij een subsidie van de Mondriaan Stichting en het VSB Fonds werd zij in dienst van het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG) in Amsterdam onder meer betrokken bij de ontsluiting van de Collectie Sloveense Arbeidsmigranten in Limburg en fotomateriaal ten behoeve van het Historisch Beeldarchief Migranten (HBM). Momenteel is zij werkzaam op de afdeling communicatie en publicaties van Erfgoed Nederland. Daarnaast is zij bezig met de research voor een documentaire over (opnieuw) een (ex) Joegoslavische geschiedenis in Nederland.

E-mail: m.mulders@erfgoednederland.nl

Dr. Willibrord Rutten (1955) is hoofd onderzoek en adjunct-directeur van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg. Hij promoveerde in 1997 aan de Landbouwwuniversiteit Wageningen op *De vreselijkste aller harpijen*, een proefschrift over de sociale geschiedenis van de pokkenbestrijding in Nederland in de achttiende en negentiende eeuw. Het zwaartepunt van zijn onderzoek betreft de sociale geschiedenis van Limburg in de negentiende en twintigste eeuw. In 2009 verscheen van zijn hand: *Oranje Nassau Mijnen. Een pionier in de Nederlandse steenkolenmijnbouw, 1893-1974* (samen met Jan Peet).

E-mail: w.rutten@maastrichtuniversity.nl

Limburgse brikkenbakkers in de omgeving van Mönchengladbach en Rheydt aan het begin van de twintigste eeuw

Over de trekarbeid van Limburgers naar Duitsland in de negentiende en het begin van de twintigste eeuw is al heel wat geschreven. Vooral de trek van brikkenbakkers (steenbakkers) uit het Maasdal en uit het oosten van Zuid-Limburg (Brunssum en omgeving) sprak tot de verbeelding.¹ Mooie foto's van Maaslandse brikkenbakkers in Duitsland zijn onder meer gepubliceerd in het informatieve boekje van Johan Kusters, *De tocht der duizenden* over Eisden (aan de Belgische kant van het Maasdal).² Onlangs kwam het SHCL in contact met Ulrike Krüner uit Wickrath (bij Rheydt/Mönchengladbach), die foto's van het brikkenbakken in die omgeving heeft verzameld. Haar belangstelling werd gewekt door een foto in het heemkundemuseum van Thorn van steenbakkers uit die plaats bij de steenfabriek van Adolf Kempen in Wickrath uit 1912.³ Haar overgrootvader Wilhelm Kuhlen had in dezelfde tijd een ringoven in Wickrath, waarin ook Limburgse seizoenarbeiders werkten. Dankzij haar welwillende medewerking kunnen wij dit katern samenstellen. Ter inleiding schreven wij onderstaande bijdrage.

Brikkenbakkers uit Luik en Limburg

De eerste berichten over de arbeidstrek van brikkenbakkers uit het Limburgse Maasdal stammen uit de jaren 1840.⁴ Er zijn aanwijzingen dat het beroep daar is geïntroduceerd door Luikenaren, van wie al veel langer bekend is dat zij in groepen naar het noorden trokken om bij bouwwerken stenen te bakken.⁵ Zo werkten er in de Franse tijd ca. 2.600 Luikse brikkenbakkers bij de aanleg van

- 1 De belangstelling voor het verschijnsel was ook politiek gemotiveerd, maar uit heel verschillende hoek. In een (merkwaardig romantische) linkse interpretatie benadrukken Hilde Marijnissen en Anke Raben-Fels in hun Nijmeegse doctoraal scriptie uit 1977 dat 'de brikkenbakkers van Stein liever 't halve jaar in Duitsland aan de leem ploeterden dan dat ze hun autonomie prijsgaven': Hilde Marijnissen en Anke Raben-Fels, *De weg over de grens* (doctoraal scriptie Nijmegen 1977) titelblad, zie ook p. 243. De titel van de scriptie verwijst naar de brikkenbakkersroman van Paul Haimon, *De weg over de grens: roman* ('s-Gravenhage 1958). In dat boek zien Marijnissen en Raben-Fels in de 'verering van het grootse, adoratie van het heldendom, verheerlijking van geboortegrond en eigen volk' een zekere verwantschap met publicaties over de brikkenbakkers in het Limburgse nationaal-socialistische blad *Frankenland* (Marijnissen/Raben-Fels, *De weg over de grens*, 187, 224, 243, 346 nt.40 en 347 nt.50), overigens zonder Haimon nazi-sympathieën in de schoenen te schuiven. De herkomstgebieden van de Limburgse brikkenbakkers in: Serge Langeweg 'Werken over de grens: Limburgers naar Duitsland, 1870-1914', *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg/Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg XLVII* (2002) 27-48, aldaar 41.
- 2 Johan Kusters, *De tocht der duizenden. Maaslandse brikkenbakkers naar Duitsland* (Eisden 1998).
- 3 Zie: Ulrike Krüner, 'Seizoenarbeiders uit Thorn in Mönchengladbach en omgeving rond 1900', *De Kroetwès. Tijdschrift van de regionale Geschied- en Heemkundige Kring Het Land van Thorn* (2008) 154-161.
- 4 Kusters, *De tocht der duizenden*, 19, onder verwijzing naar R. Dieteren en J.F.R. Philips, Stein. *Een achterland werd bruggehoofd*. Historisch overzicht van gemeente en bevolking (Stein 1962).
- 5 Kusters, *De tocht der duizenden*, 54; over de arbeidstrek van Luikse steenbakkers ook: René Leboutte, *Reconversions de la main d'oeuvre et transition démographique. Les basins industriels en aval de Liège XVIIe-XXe siècles* (Luik 1988) 470-474.

het *Grand Canal du Nord* in Midden-Limburg.⁶ Zij waren gespecialiseerd in de techniek van het veldbranden met steenkool, die zij omstreeks 1800 ook in het Rijnland hadden geïntroduceerd.⁷ De Luikse specialisten trokken verder: aan het eind van de negentiende eeuw werkten zij bijvoorbeeld ook in het Russische (thans Oekraïense) Donetsbekken. Overigens speelde de taalgrens daarbij geen rol; er waren ook trekarbeiders bij uit het Nederlandstalige Zichen-Zussen-Bolder, vlak over de taalgrens.⁸ De Limburgse brikkenbakkers gebruikten dezelfde techniek als de Luikenaren. De veronderstelling ligt voor de hand dat zij die van hen hebben overgenomen. De Luiks-Limburgse veldoventechniek is een typisch voorbeeld van regionale specialisering: trekarbeiders uit het andere belangrijke West-Europese herkomstgebied van steenbakkers, het vorstendom Lippe rondom Detmold in Noord-West Duitsland, gebruikten een ander systeem met gemetselde brandovens.⁹

Een veldoven bestond uit soms wel 500.000 gestapelde vormelingen met op regelmatige afstand openingen ertussen. In deze openingen werd kolengruis verbrand. Zo'n veldoven kon een hoogte van vier meter bereiken. Het voordeel van deze techniek was dat hij overal kon worden gebruikt waar gebouwd werd en grondstof (klei) beschikbaar was. Het nadeel was dat de kwaliteit van de gebakken stenen per oven sterk wisselde door de verschillende hittegraad. Aan de binnenkant van de brandgangen werden de stenen veel harder dan aan de buitenkant. Deze techniek bleef gedurende de gehele negentiende eeuw in gebruik, vooral op plaatsen waar lichte kleisoorten beschikbaar waren, zoals aan de oevers van de Rijn.¹⁰ Ook in de omgeving van Mönchengladbach en Rheydt was dit het geval. Tussen 1874 en 1907 gebruikten woningbouwondernemingen daar veldovens om bij de bouwplaatsen stenen te bakken.¹¹

In de loop van de tweede helft van de negentiende eeuw werden de veldovens steeds meer vervangen door zogenaamde ringovens. Dit type ovens maakte een betere beheersing van de baktemperatuur mogelijk, en bovendien besparing op arbeid en brandstof. In de ovale of ronde ringovens bevonden zich verschillende afsluitbare brandkamers, waardoor de stenen regelmatiger werden gebakken. Door beluchting werden de gebakken stenen gekoeld en de daardoor verwarmde lucht werd vervolgens voor opwarming gebruikt. Omdat er aparte brandkamers moesten worden gebouwd, vereisten ringovens meer investeringen dan veldovens; zij waren bovendien aan een vaste plaats gebonden.

6 J. Lucassen, *Naar de kusten van de Noordzee. Trekarbeid in Europees perspectief, 1600-1900* (Gouda 1984) 215.

7 Hans Seeling, 'Belgische Ziegel-Wallonen und Feldbrand-Ziegelei am Niederrhein. Eine wirtschafts- und sozialgeschichtliche Studie', *Düsseldorfer Jahrbuch. Beiträge zur Geschichte des Niederrheins LI* (1963) 225-258, aldaar 229, geciteerd door Langeweg 'Werken over de grens', 40. Zie ook: Piet Lourens/Jan Lucassen, *Arbeitswanderung und berufliche Spezialisierung. Die lippischen Ziegler im 18. und 19. Jahrhundert* (Osnabrück 1999) 138.

8 Kusters, *De tocht der duizenden*, 27-28. Ook de actieradius van Lipper steenbakkers strekte zich uit tot in Rusland: Lourens/Lucassen, *Arbeitswanderung*, 103.

9 *Ibidem*, 139. Over de Lipper steenbakkers ook: Fritz Bartelt/Eckhard Schinkel, *Gut Brand! Leben und Arbeit der Lipper Ziegler um 1900. Ein Lesebuch* (Dortmund 1986).

10 Langeweg, 'Werken over de grens', 40-41, op gezag van Seeling, 'Belgische Ziegel-Wallonen', 255-257.

11 Stadtarchiv Mönchengladbach, 14/428 en 14/2114.

Zo werden in de veldovens als in de ringovens werden gedurende lange tijd handgevoormde stenen gebakken. Dit werk werd door vormploegen uitgevoerd, vaak in gezinverband. De klei werd in de herfst afgegraven en bij de oven uitgespreid. In het voorjaar werd de klei gemengd met zand en water en gekneet, aanvankelijk met blote voeten, later met een molen. De gemengde en geknede grondstof werd door de vormer, meestal tevens ploegbaas, op een vormtafel in een raamwerk tot stenen gevormd en vervolgens door dragers (meestal vrouwen en wat oudere kinderen) in rijen uitgelegd om te drogen. Om de droging gelijkmatig te laten verlopen moesten de jongste kinderen ze regelmatig keren. Daarna werden ze gestapeld om verder te drogen onder stromatten of een afdak. Al naar gelang de brandtechniek werden ze tot veldovens gestapeld of in de ovenkamers van de ringovens gebracht, en na voltooiing van het bakproces afgevoerd.¹² De bouw van een veldoven was specialistenwerk en werd door aparte ploegen uitgevoerd.

En uit Lippe ...

De seizoengebondenheid van het werk en de steeds wisselende bouwplaatsen verklaren waarom in deze bedrijfstak trekarbeiders werkzaam waren. Het plaatselijke arbeidsaanbod kon niet in de piekvraag in het seizoen voorzien. In de loop van de achttiende en negentiende eeuw waren er daardoor in de steenbakkerij, net als in andere seizoengebonden bedrijfstakken, trekarbeidsystemen ontstaan. In Noord-West Europa waren die uit Lippe en uit het Luiks-Limburgse herkomstgebied de belangrijkste. Zoals gezegd onderscheidden die zich van elkaar door een eigen oventechniek, waardoor er een zeker aanbodmonopolie in specifieke regionale productiegebieden was ontstaan.¹³ De steenbakkers uit Lippe trokken vooral naar het noorden en noord-westen (waaronder Noord-Nederland), die uit Luik en Limburg naar het Rijnland en verder naar het zuiden en oosten daarvan. Door de enorme groei van de arbeidsvraag in het Ruhrgebied en omgeving na ca. 1870 kwamen er echter steeds meer Lipper steenbakkers naar het zuiden.¹⁴ Het toenemend gebruik van de ringovens maakte de beroepspecialisering op basis van verschillende technieken achterhaald.

Uit andere bestemmingsgebieden is bekend dat de Lipper steenbakkers er bij de introductie van de ringovens in slaagden als brandmeesters leidende posities te verwerven, met steenbakkers uit andere gebieden als hulpkrachten,¹⁵ en het lijkt erop dat dit ook in het Rijnland het geval is geweest.¹⁶ Op de eerste in Rheydt gebouwde ringoven (1874) werkte ene Heinrich Hoffmeister uit Lippe met vijf lippische hulpkrachten als brandmeester aan de ovens. De stenen werden gevormd door een ploeg onder leiding van Peter Adams uit het Limburgse Thorn.¹⁷ Deze arbeidsverdeling tussen ovenstokers uit Lippe en vormploegen

12 Het arbeidsproces wordt uitvoerig beschreven in: Kusters, *De tocht der duizenden*, 28-33.

13 Zie over dit proces in het algemeen: Lourens en Lucassen, *Arbeitswanderung und berufliche Spezialisierung*.

14 *Ibidem*, 115.

15 *Ibidem*, 132-133 (betreft Hamburg).

16 Dat blijkt uit het citaat van Pastor Zeiß hieronder (noot 22).

17 Stadsarchiv Mönchengladbach, Bevölkerungsliste Rheydt 1880 25c/379.

uit Limburg kwam - voorzover na te gaan - meer voor op de in totaal negen ringovens die tussen 1875 en 1925 in Rheydt konden worden geïdentificeerd.¹⁸ In Rheydt waren echter ook arbeiders uit plaatsjes in de omgeving van het Duitse Heinsberg en sporadisch ook wel uit Lippe als vormers werkzaam.¹⁹ De ringoven-techniek maakte het mogelijk dat de ovenploegen het hele seizoen doorwerkten en dat was in verband met de grotere investeringen in ringovens ook wenselijk. Het vormen en drogen bleef wel aan het seizoen gebonden. Het gevolg was dat de ovenwerkers uit Lippe zich steeds meer permanent in de productiegebieden vestigden.²⁰ Een enkeling wist zich op te werken tot fabrikant, zoals de Lipper Heinrich Rieke, die in 1897 als werkbaas bij de ringoven van Stevens, Schnock en Esser in Jüchen kwam werken. Later nam hij de steenfabriek over, met transportondernemer August Schnock, onder de firmanaam Schnock en Rieke. Vanaf 1910 bezat deze firma acht bedrijven in verschillende plaatsen in het Rijnland.²¹

De Lipper steenbakkers waren hervormd en er bestond een uitgebreid stelsel van zielzorg door rondreizende predikanten. Van een van hen, Alexander Zeiß, is een *Reisebericht aus dem Rheinland* uit 1898 overgeleverd, waarin hij ook ingaat op de verhouding met de Luikse en Limburgse concurrenten.²² Zeiß legt een verband tussen de introductie van de ringovens en de komst van de Lipper steenbakkers in het Rijnland ('Die fortschreitende Einführung der Ringöfen ist sehr günstig für ein Zunehmen des deutschen Elementes in der rheinischen Zieglerschaft und ein Zurückgehen der Holländer'), maar waarschuwt tevens voor de *holländisch-belgische Konkurrenz*. Het is de moeite waard hem hierover uitgebreid aan het woord te laten:

Die Holländer Pflüge, deren jeder unter einen eigenen Meister, dem Pflugbaas, steht und je einen Tisch hat, so daß es mehrere Pflüge auf einer Ziegelei giebt, liefern die Steine bis in den Schuppen, auf einigen wenigen Stellen (z.B. bei Aachen) bis in den Ofen. Sie liefern vielfach die Steine billiger als deutsche Ziegler dies können [...]. Diese Billigkeit der Uebernahme rührt aber nicht daher, daß die Holländer geschickter sind oder die deutschen Ziegler zu hohen Verdienst verlangen, sonder beruht auf folgenden Ursachen: Die auf verhältnismäßig geringer Kulturstufe stehenden Holländer und Belgier nehmen ihre Familien mit und lassen auch ihre weibliche Angehörigen im Betriebe mitarbeiten. Dazu kommt, dass die Holländerpflüge die tägliche Arbeitszeit so lang ausdehnen (bis 17, ja 18 Stunden). Dabei muß Leib und Seele abstumpfen, und eine so über das menschenwürdige Maß hinaus verlängerte Arbeitszeit machen die deutschen Ziegler nicht mit.²³

18 Op basis van een reconstructie uit verschillende bronnen. Zie Ulrike Krüner, 'Limburger und Lipper Ziegler in den Rheydter Ringöfen um 1900' (manuscript).

19 Het herkomstgebied rondom Heinsberg sluit geografisch aan bij het Zuidoost-Limburgse herkomstgebied rondom Brunssum.

20 Lourens en Lucassen, *Arbeitswanderung und berufliche Spezialisierung*, 85, 132.

21 Krüner 'Seizoenarbeiders uit Thorn in Mönchengladbach', 159-160.

22 'Reisebericht des Pastor Zeiß aus dem Rheinland', in: Bartelt en Schinkel, *Gut Brand*, 132-137.

23 *Ibidem*, 134.

Gezinsarbeid was bij de Limburgse brikkenbakkers inderdaad gebruikelijk, althans in het voorbereidende werk (het vormen en drogen), waarin voor alle gezinsleden werk was. De ovens werden door aparte ovenploegen gestookt, en daarin was dit niet het geval. Bij de Lipper steenbakkers kwam gezinsarbeid niet voor.

Brikkenbakkers uit Thorn in de omgeving van Mönchengladbach en Rheydt

In de omgeving van Mönchengladbach en Rheydt waren omstreeks 1900 ongeveer 30 ringovens in bedrijf. Door de groei van de textielindustrie in dit gebied was er een grote behoefte aan bouwmaterialen voor de bouw van fabrieken en woningen. Vaak werden de ringovens opgericht door de textiefabrikanten zelf. In Rheydt was dat in zes van de negen gevonden ringovens het geval. De overige eigenaren waren bouwondernemer of fabrikant van andere producten. Zo ook de overgrootvader van Ulrike Krüner, Wilhelm Kuhlen (1824-1915), die een mouterij in Wickrath bezat en daarnaast een ringoven. In al deze ringovens werkten veel mensen uit Thorn. Krüner is er verschillende op het spoor gekomen, van wie zij ook enkelen op de door haar gevonden foto's kon identificeren (zie de onderschriften bij de foto's). In een brief van de pastoor van Thorn ten antwoord op een bisschoppelijke enquête over de seizoenstrek schrijft hij dat er in 1905 160 personen uit die plaats in Duitsland werkzaam waren.²⁴ Daarvan werkten er zeker 110 in plaatsjes in de omgeving van Mönchengladbach (Rheindahlen, Wickrath, Jüchen, Holt, Mülfort, Wegberg, Giesenkirchen, Odenkirchen). De overigen werkten in de buurt van Heinsberg (18) en verder naar het oosten, vooral in de omgeving van Düsseldorf. Hoewel de pastoor geen beroepen vermeldt, en dit dus niet alleen brikkenbakkers hoeven te zijn, wijst dit wel op een zekere concentratie van de bestemming. Uit andere pastoorsbrieven blijkt dat dorpelingen uit de buurt van Thorn, zoals uit Wessem, Grathem en Ittervoort naar min of meer hetzelfde bestemmingsgebied trokken, zij het in veel kleinere aantallen, maar dat brikkenbakkersdorpen in Zuid-Limburg dan weer bestemmingen over de grens op hun breedtegraad bereikten: Brunssum (220 personen) vooral Aken en omgeving, en Stein (436 personen) daarnaast ook verder gelegen plaatsen in de richting van Keulen.

De foto's

De foto's werden door Ulrike Krüner verzameld in het kader van het grensoverschrijdende Interregproject 'Mensen en kerken in dialoog over tijden en grenzen heen', waarin de voormalige gemeente Thorn (thans Maasgouw) en de kerkelijke gemeente Wickrathberg sinds 2003 samenwerkten. Het onderzoek leverde ook informatie op over de geschiedenis van haar familiebedrijf, de firma Gebr. Kuhlen, waarvan zij in 1999 eigenaar was geworden. Deze firma had omstreeks

²⁴ Gegevens verschaft door Serge Langeweg op basis van RAL (thans RHCL), Bisschoppelijk Archief Roermond nr. 235. Over de enquête: Langeweg, 'Werken over de grens', 36.

1900 een ringoven in Wickrath gehad. Zo konden enkele tot dan toe onbekende personen op foto's uit 1907 (afb. 3 en 4) worden geïdentificeerd. Onderzoek in het stadsarchief van Mönchengladbach bracht verder foto's, briefpapier, bouwtekeningen en arbeidsverordeningen van toenmalige steenbakkerijen aan het licht. Ook werden namen van steenarbeiders en bazen aangetroffen in adresboeken en het bevolkingsregister. In het archief van Thorn werden twee foto's van de familie Ramakers (afb. 5 en 9) gevonden. Een toehoorder bij haar voordracht over 'Limburger Wanderarbeiter in Mönchengladbach um 1900' voor de Geschied- en Heemkundige Kring 'Het Land van Thorn' in april 2006 stelde een foto van trekarbeiders bij de steenbakkerij Heinsberg und Bähren (afb. 10) ter beschikking. De firma Jakob Durst GmbH in Mönchengladbach-Odenkirchen, een bouwonderneming die nog steeds bestaat, gaf toestemming de foto's nr. 7 en 8 te reproduceren.

Herkomst van de foto's:

- Afb. 1, 2, 6 Stadtarchiv Mönchengladbach, Aachener Straße 2,
41050 Mönchengladbach
- Afb. 3, 4 Archiv Wilhelm Kuhlen jun. bei Ulrike Krüner, Gelderner Str. 39,
41189 Mönchengladbach
- Afb. 5, 9 Regionaal Historisch Informatie- en Documentatiecentrum
(RHIDOC) Thorn, Wijngaard 8, Thorn
- Afb. 7, 8 Firma Jakob Durst GmbH & Cie., Talstraße 124, 41179 Mönchengladbach
- Afb. 10 Toos Puts-Snijkers, Maasbracht

Ulrike Krüner en Ad Knotter

Afb. 1 De bouw van een veldoven in Mönchengladbach-Holt in 1875

Op de voorgrond staat de eigenaar van de veldoven, Hermann Josef Schmitz (1842-1922), met hoed. Hij was boer, smid en steenbakker. De arbeiders bouwen rij op rij een nieuwe veldoven op uit vormelingen. De manden op het rechte stuk aan de bovenzijde van de afbeelding bevatten kolengruis, die op elke nieuwe stenenrij wordt uitgestrooid. Op de achtergrond zijn de restanten van een uitgebrande veldoven te zien.

(Foto: Stadtarchiv Mönchengladbach, Bildarchiv 10/38715)

Afb. 2 Briefhoofd van de stoomsteenbakkerij Hersch & Gottschalk uit 1878

Deze lithografie toont de steenbakkerij van Friedrich August Hersch, die hier al in 1865 een fabriek van dakpannen en drainagebuizen dreef, en Jean Gottschalk. De firma bestond van 1878 tot 1897 in Bettrath aan het Woltershof.²⁵ Het dorp Bettrath, tegenwoordig een deel van Mönchengladbach, is op de achtergrond zichtbaar. Op de afbeelding staan drie ringovens en droogschuren. Op een topografische kaart uit 1893 zijn echter maar twee ringovens ingetekend.²⁶ Uit een archiefstuk in het stadsarchief van Mönchengladbach blijkt dat de stenen tot 1882 met een stoompers werden gevormd; daarna werd weer op handgevormde stenen overgegaan.²⁷

(Foto: Stadtarchiv Mönchengladbach, Akte 3/171, 1878)

25 Adressbuch Mönchengladbach 1865, 1878, 1879.

26 HistoriKA 25, 4705 Viersen, Bezirksregierung Köln.

27 Stadtarchiv MG, 3/247, 1882.

Afb. 3 Steenarbeiders van de Firma Gebr. Kuhlen in Wickrath, 1907

Leonhard Kuhlen, die in 1902 met zijn broers de ringoven van Wilhelm Kuhlen sr. had overgenomen, gaf in de zomer van 1907 opdracht aan een fotograaf om foto's te maken bij zijn steenbakkerij. Het was gebruikelijk dat steenoveneigenaars foto's van hun seizoenarbeiders lieten maken en afdrukken daarvan aan hen meegaven ter herinnering. Zo ontstonden meestal groepsfoto's voor de ringoven of de droogschuur. Hier werden de arbeiders bij hun werk aan de vormtafel afgebeeld.

Links op de foto ziet men de houten kruiwagen waarmee de klei naar de mengmolen werd vervoerd. Aan de rechterkant staat een arbeider met een schop bij de mengmolen. Het paard daarachter loopt in een kring rond en brengt daarmee de mengmolen via een kaapstander in beweging. Bij de vormtafel staat de vormster met de jeugdige dragers en een jonge vrouw. Op de achtergrond ziet men de 'haag', de rij gestapelde vormelingen, die met stromatten tegen de regen werden beschermd.

De vrouw op de voorgrond is Katharina Thielen, geb. Kohlgraf, op 4 september 1888 geboren in Mechernich, de Duitse echtgenote van Christian Hubert Thielen (zie afb. 4), met kinderen in zondagse kleding.

(Foto: Archiv Wilhelm Kuhlen jun., Wickrath)

Afb. 4 De ovenploeg van de steenbakkerij Gebr. Kühlen in Wickrath, 1907

Op deze foto staan de arbeiders die de brandkamer van de ringoven met nieuw gevormde stenen vullen of de gebakken stenen eruit halen, en de beide brandmeesters. Rechts staat Christian Hubert Thielen, geboren op 23 april 1874 in Thorn, met ieren lappen in de hand om de nog hete stenen uit te kunnen ruimen; daarvoor zijn zoon Jakob (zie ook afb. 3). De twee mannen met vest en horlogeketting zijn de gebroeders Ponsen: Wilhelm, geboren op 20 april 1845 in Neeritter, en Jakob, geboren op 18 november 1852 in Neeritter. Zij zijn op deze ringoven verantwoordelijk voor het bakproces, zoals men aan de schop en de pook kan zien. Elk half uur moest het vuur in de brandkamer opgerakeld worden. De jonge man met glas en fles is Peter Beynsberger, geboren op 11 oktober 1883 in Grathem.

De arbeiders van de ovenploeg werkten tot alle stenen gebakken waren. Zij woonden vrijwel het hele jaar door in arbeiderswoningen in de Feldstraße 9 en 11 in de gemeente Wickrath. Op dit adres waren zij ook in het bevolkingsregister ingeschreven. Na de stillegging van deze ringoven in 1914 zochten de meesten werk op ringovens elders. Alleen Jakob Ponsen bleef in Wickrath; hij werd Duits staatsburger en werkte enige jaren in het katholieke klooster in Wickrath voor hij daar in 1929 stierf.²⁸

(Foto: Archiv Wilhelm Kühlen jun., Wickrath)

²⁸ Stadtarchiv MG, Hausakte Wickrath, Feldstraße 9 und 11.

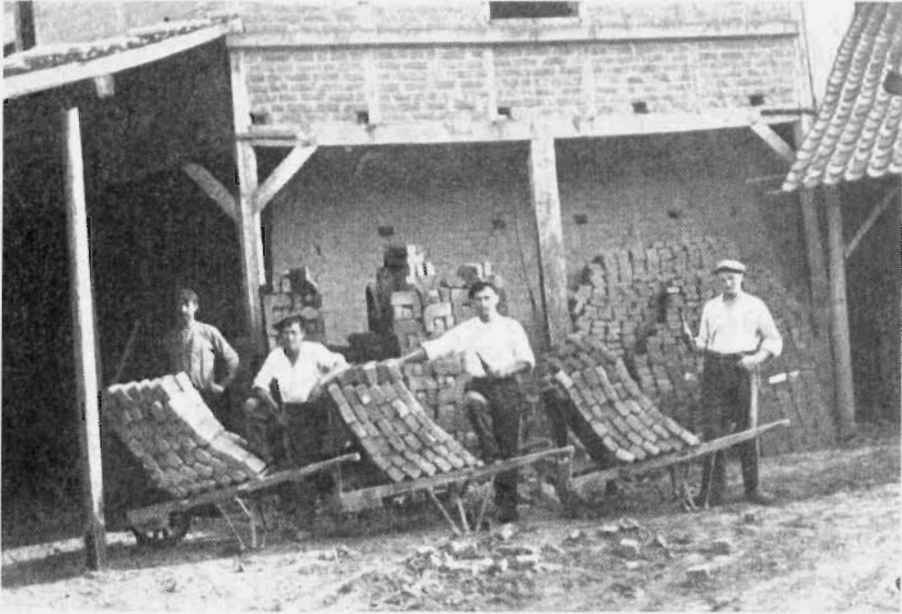
Afb. 5 Steenbakkers bij Adolf Kempken, Wickrath 1912

Deze foto is genomen voor de steenbakkerij van Adolf Kempken in Wickrath, Waldweg (thans Trompeterallee) in 1912. Adolf Kempken (1874-1917) bezat landbouwgrond in het noordwesten van deze plaats; daar dreef hij tussen 1899 en 1914 een ringoven. Van zijn moeder Wwe. Herman Kempken nam hij de Firma Engels & Co. over, een kolengroothandel.²⁹ Na de Eerste Wereldoorlog werd de steenbakkerij tot een grote schuur omgebouwd; de schoorsteen van de ringoven werd pas in 1960 neergehaald.

Ook hier werkten Limburgse seizoenarbeiders als steenvormers. Achter het bord zit Chris Ramakers, geboren op 27 april 1876 in Thorn (zie ook afb. 9); de vijfde arbeider van links (staand) is zijn jongste broer Geradus Christian Hubertus (Graad) Ramakers, geboren op 10 mei 1896 in Thorn; de man rechts daarnaast heet Jan Rulkens. Rechts naast Chris Ramakers zitten Mart en Door Rulkens.³⁰

(Foto: Gemeentearchief Thorn)

²⁹ Adressbuch Grevenbroich, Wickrath 1902, 1906, 1913; Stadtarchiv MG, 26c/140 Bauantrag.
³⁰ Jac. Forschelen, 'De armenzorg in Thorn in de negentiende eeuw', in: *Opera omnia* (1990) 57.

Afb. 6 Steenbakkers van de Odenkirchener Ringofen-Ziegelei aan de Talstraße voor 1914

De Odenkirchener Ringofen-Ziegelei GmbH werd in 1906 door Jakob Durst, een bouwondernemer, aan de Talstraße gebouwd. Deze onderneming was tot 1940 in bedrijf. Op de typische handkarren werden de gedroogde stenen naar de ringoven getransporteerd. Helaas zijn de namen van deze vier arbeiders van de ovenploeg niet overgeleverd. Tot aan de Eerste Wereldoorlog werkten hier Limburgse steenbakkers.³¹ In de arbeiderswoningen, die tegenover de steenbakkerij stonden, woonde in 1911 de steenbakker Andreas Adams, geboren op 11 augustus 1876 in Wesseem, en de dagloner Wilhelm van Buggenum.³²

(Foto: Franz Rixen, Geschichte Odenkirchens, Band II, 1962, 664)

31 Gegevens verstrekt door de Firma Jakob Durst, 2008.

32 Adressbuch Odenkirchen 1911.

Afb. 7 De Odenkirchener Ringofen-Ziegelei omstreeks 1920

Timmerlieden van de Firma Josef Maassen, Odenkirchen, repareren het dak.³³ Deze steenbakkerij was tussen 1906 en 1940 in bedrijf.

(Foto: Firma Jakob Durst, Odenkirchen)

³³ Adressbuch Odenkirchen, 1913, 1926.

Afb. 8 Odenkirchener Ringofen-Ziegelei GmbH aan de Talstraße omstreeks 1920

Deze overzichtsfoto werd vanaf een 3-5 meter hoge kleiberg genomen met de blik op de tegenoverliggende bebouwing aan de Talstraße. Rond de ringoven met de hoge schoorsteen ziet men talrijke droogschuren. Tegenover de ringoven zijn de huizen aan de Talstraße zichtbaar. Aan de linkerkant staan de arbeiderswoningen van de steenbakkers. Omstreeks 1920 werd de steenbakkerij gemoderniseerd; de afgegraven klei werd met lopende banden naar de maalderij gevoerd en bewerkt en dan met behulp van strengpersen tot stenen gevormd.³⁴

(Foto: Firma Jakob Durst, Odenkirchen)

34 . Schürmann, 'Industrie und Handwerk in Odenkirchen', Odenkirchener Heimatverein (1999) 31.

Afb. 9 Limburgse brikkenbakkers, 1910

De foto toont Limburgse brikkenbakkers voor een droogschuur, vermoedelijk op een steenbakkerij in Odenkirchen-Mülfort of in Odenkirchen aan de Talstraße in 1910. In het midden tussen de twee vrouwen staat Mathias Hubert Christian (Chris) Ramakers, geboren op 27 april 1876 in Thorn (zie ook afb. 5). Links naast hem zijn zwangere vrouw Maria Margaretha (Grete), geb. Wolter, geboren op 11 maart 1879 in Thorn met dochter Antoinette op de arm. De namen van de andere, deels ongeschoeide arbeiders zijn niet bekend. De twee vrouwen zorgden voor het eten en de was van de steenbakkers.

(Foto: Gemeentearchief Thorn)

Afb. 10 Brikkenbakkers bij Heinsberg und Bähren, Rheydt 1914

De steenbakkerij Heinsberg und Bähren lag aan de vroegere stadsgrens tussen Rheydt en Mönchengladbach, aan de Gerstacker. Van 1878 tot 1926 maakte men hier bakstenen.³⁵ Tegenwoordig staat hier het Grenzlandstadion. Deze foto uit de campagne 1914 toont Josef Adams uit Wessem, de steenbaas met zijn jongste kinderen Anna en Christian. Daartussen zit met een wit jurkschort een familielid dat als dienstmeisje werkte. Echtgenote Elisabeth Adams-Soentjes (met donker schort) zorgde voor het eten en de was.³⁶ De vier kinderen die op de voorgrond zitten, werkten als dragers: zij droegen de nieuwgevormde stenen naar het droogveld.

(Foto: Toos Puts-Snijkers, Maasbracht)

³⁵ Adressbücher Mönchengladbach 1878 bis 1926.

³⁶ Informatie van mevrouw Toos Puts-Snijkers, Maasbracht, 2007.

Jaarverslag 2008

Inhoud

Algemeen	183
Organisatie	184
Wetenschappelijke activiteiten	186
Educatie en externe dienstverlening	190
Beheer en ontsluiting van de collecties	192
Bijlage 1. Samenstelling van het bestuur en de raad van advies	197
Bijlage 2. Organisatieschema en samenstelling van het personeel	198
Bijlage 3. Lidmaatschappen	198
Bijlage 4. Publicaties	199
Bijlage 5. Lezingen	200
Bijlage 6. Jaarverslag van de Stichting Maaslandse Monografieën	201
Bijlage 7. Schenkers van bibliotheekmateriaal	202
Bijlage 8. Acquisitie en dequisitie van archieven en documentatie	202
Bijlage 9. Begunstigers en contribuanten	210

Algemeen

Verhuizing

Het jaar 2008 stond in het teken van de verhuizing van de collecties en de kantoren van het SHCL naar het gebouwencomplex van het RHCL. Dankzij een zorgvuldige en grondige voorbereiding door het personeel van de afdelingen algemene dienst, archieven en bibliotheek is deze operatie vlekkeloos verlopen. Ter herinnering kregen de medewerkers een boekje met fraaie sfeerfoto's van het oude gebouw, samengesteld door het hoofd algemene dienst, Marjolein Rozendaal. In de nieuwe behuizing blijft het SHCL nog een afzonderlijke organisatie, maar ontstaan steeds meer samenwerkingsverbanden met het RHCL op het gebied van collectiebeheer, dienstverlening aan het publiek, en wetenschappelijk en educatieve activiteiten. In afwachting van een volledige fusie gaat dit samenwerkingsverband verder onder de naam Historisch Centrum Limburg. Op 11 oktober werd dit centrum plechtig geopend door de gedeputeerde van cultuur, mevrouw Odile Wolfs. Zij kreeg daarbij een boek over de geschiedenis van de oude behuizing van het SHCL aan de Boschstraat aangeboden. Het boek, getiteld *Rondom Boschstraat 73*, is geschreven door SHCL-medewerker Paul Arnold, met medewerking van (oud-)SHCL-medewerkers Max Wijnen en Wim Mes, en uitgegeven door de Stichting Historische Reeks Maastricht. Het is tevens toegevoegd de naam alle donateurs van het SHCL.

Publicaties

Dit was niet de enige uitgave van het SHCL. In 2008 is een groot aantal publicaties verschenen met resultaten van wetenschappelijk onderzoek dat in de afgelopen jaren op of onder verantwoordelijkheid van het SHCL is verricht. In december verscheen het reeds lang aangekondigde boek *Grenz-controle/Grens-kontrolle - Aachen, Eupen, Maastricht - Oral histories* onder redactie van prof. A. Heinen (RWTH-Aachen). Dit caleidoscopische boek gaat over levensgeschiedenissen van mensen aan weerszijden van de Duits-Nederlandse en Duits-Belgische grens. Zij werden hierover geïnterviewd door studenten van de RWTH-Aachen en de Faculteit der Cultuurwetenschappen van de Universiteit Maastricht, en schreven ook zelf levensverhalen. SHCL-medewerker drs. Jac van den Boogard coördineerde het Nederlandse deel. Het boek werd op 17 januari 2009 op een bijeenkomst in Aken feestelijk gepresenteerd. Onder redactie van SHCL-directeur prof. A. d. Knotter verscheen een themanummer van het *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* over de rol van migranten op de mijnarbeidsmarkten in de vier mijnbouwgebieden van de huidige Euregio Maas-Rijn in de twintigste eeuw. Op 10 december verscheen het proefschrift van dr. Sophie Bouwens *Over de streep. Grensarbeid vanuit Zuid-Limburg naar Duitsland, 1958-2001* in de reeks *Maaslandse Monografieën*. Adjunct-directeur dr. Willibrord Rutten voltooid vijf hoofdstukken voor een in 2009 te verschijnen boek over de geschiedenis

van de Oranje-Nassaumijnen. Mede op grond van deze publicaties werd het onderzoekprogramma van het SHCL in het kader van de mid-term onderzoeks-visitatie van de Faculteit der Cultuur- en Maatschappijwetenschappen zeer positief beoordeeld.

Organisatie

Bestuur

Het bestuur werkt conform de regels van Cultural Governance. Conform het in 2007 vastgestelde rooster traden de bestuursleden Beek en Minkman in 2008 af. Professor Beek werd als penningmeester opgevolgd door dr. Eduard Dormans te Valkenburg, tot dan lid van de Raad van Advies. De heer Dormans is werkzaam bij DSM als directeur financiën Chemelot en gepromoveerd op een economisch historisch onderwerp. Voor de vacante zetel van de heer Minkman is via een advertentie in *De Limburger* een opvolger gevonden in Midden-Limburg in de persoon van mevrouw B.J.F.M. (Nardie) Berden-Van Lier te Roermond, tot 2008 directeur-bestuurder van de Academie Verloskunde Maastricht (v/h Vroedvrouwschool te Heerlen). In die hoedanigheid heeft zij veel ervaring opgedaan met complexe fusieprocessen. De functieprofielen van voorzitter en bestuursleden zijn reeds eerder vastgelegd in het jaarverslag over 2004, bijlage 2.

Het bestuur vergaderde op 25 februari, 7 april, 19 mei, 8 september, 3 november en 15 december. Belangrijke onderwerpen van bespreking waren, naast de vaststelling van de begroting en de jaarrekening onder meer: de inhuizing en het overleg met het RHCL daarover; de inhuizingsbegroting en de verkoop van Boschstraat 73; de verhouding met het RHCL en de stagnatie van de fusiebesprekingen als gevolg van interne problemen bij het RHCL; de toekomstige positie van de Stichting SHCL, mede in verband met het bijzonder hoogleraarschap en de relatie met de UM; het imago van het SHCL en hoe dat te verbeteren; en de werving van nieuwe bestuursleden. Op verzoek van het bestuur heeft het College van Bestuur van de Universiteit Maastricht besloten de leerstoel van het SHCL en het bijzonder hoogleraarschap van de directeur met vijf jaar te verlengen. De voorzitter en de vice-voorzitter van het bestuur voerden namens het bestuur een voortgangs-/functioneringsgesprek met de directeur.

Raad van Advies

Op 14 juni, nog geen maand na zijn officiële afscheid op 19 mei, overleed prof. dr. A.M. van der Woude, lid van de Raad van Advies en voorzitter van de redactie van de Stichting Maaslandse Monografieën sinds 1983. In beide functies heeft Ad van der Woude veel betekend. In 2008 werd tevens afscheid vernomen van de leden J.J.G. Tonnaer en Ing. L.L.J. Daems. Tot nieuwe leden werden benoemd: prof.dr. T.L.M. (Theo) Engelen te Cuyck, John Gilbert MA te Bunde, mevr. drs.

C.F.H. (Carla) Grootjen te Papenhoven, en drs. C.J.J.S. (Karel) Majoor te Meerssen. Bijzonder heuglijk was de eer die oud-bestuursvoorzitter, thans voorzitter van de Raad van Advies, mr. H.J.J.M. van der Bruggen te beurt viel: op 19 juni werd hem door Hare Majesteit de Koningin de Zilveren Anjer uitgereikt vanwege zijn grote culturele verdiensten voor Limburg en Roermond in het bijzonder.

De Raad van Advies vergaderde op 19 mei en op 3 november. Onderwerp van bespreking waren de inhuizing bij het RHCL en de voorbereiding daarvan; het jaarverslag en de jaarrekening 2005, alsmede de begroting en het beleidsplan 2007. In de vergadering van 3 november hield RHCL-medewerker Frans Roebroeks een inleiding over het project 'Akkers van Margraten', waarin door middel van *oral history* wordt geprobeerd een beeld te krijgen van wat de aanleg van de Amerikaanse begraafplaats betekende voor de inwoners van Margraten en omgeving.

Donateurs

Tegenover de aanmelding van 15 nieuwe contribuanten stonden 55 uitschrijvingen wegens overlijden, opzegging of achterstalligheid. Voor een aanzienlijk deel is de achteruitgang een gevolg van de vergrijzing van het bestand.

Aantal donateurs per 31-12	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
gemeenten, instellingen bedrijven	144	117	110	109	109	101	101	95	96	94	91	84
personen	539	527	551	729	723	716	678	666	646	624	590	531
totaal	683	644	674	838	832	817	779	761	742	718	681	615

Personeel

Samenstelling

Per september vertrok het hoofd Algemene Dienst, mw. drs. Marjolein Rozendaal wegens het aanvaarden van een functie elders. Zij heeft zich in de daaraan voorafgaande periode bijzonder ingespannen voor de verhuizing van het SHCL, die mede daardoor op rolletjes liep. Zij werd opgevolgd door drs. Paul Arnold. De werkstudenten Yannick Servais en Caroline Langen waren in tijdelijke dienst als depotmedewerkers ter ondersteuning van de verhuisoperatie. In de samenstelling van het personeel kwam verder geen verandering. De verdeling over de afdelingen van het SHCL treft u aan in bijlage 2.

Personeelsbeleid

Statutair is vastgelegd dat de directeur en het overige personeel worden bezoldigd volgens de bij de Provincie Limburg geldende regelingen. In het voorjaar

vonden verkiezingen plaats voor de Personeelsvertegenwoordiging (PVT). Die werd gevormd door Marjolein Rozendaal (na 1 september Paul Arnold (afd. algemene dienst), Loek de Moor (archieven) en Johan van de Walle (bibliotheek). De PVT overlegde zesmaal met de directie, met name over de organisatorische gevolgen van de inhuizing. In juni werden door de directeur en de afdelingshoofden met alle personeelsleden functioneringsgesprekken gehouden.

Vrijwilligersbeleid

Het werk van het SHCL leent zich bij uitstek voor ondersteuning door vrijwilligers. Als zodanig waren vijf personen betrokken bij de inventarisatie van archieven, de nadere digitale ontsluiting van gegevensbestanden en andere werkzaamheden.

Externe contacten

Evenals vorige jaren werden hartelijke betrekkingen onderhouden met andere in Limburg werkzame instellingen op het gebied van de regionale geschiedbeoefening. Dit betrof in het bijzonder de Faculteit der Cultuur- en Maatschappijwetenschappen van de Universiteit Maastricht, het Regionaal Historisch Centrum Limburg, Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap, het Limburgs Museum te Venlo en het Industrien, Museum voor Industrie en Samenleving te Kerkrade. Goede contacten waren er ook met nationale zusterinstellingen, in het bijzonder het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis in Amsterdam en het Instituut voor Nederlandse Geschiedenis in Den Haag, en met instellingen in de Euregio Maas-Rijn, in het bijzonder de universiteiten van Luik en Aken, en het Institut d'Histoire Ouvrière Economique et Sociale (IHOES) te Seraing. De lidmaatschappen en externe contacten van individuele medewerkers zijn vermeld in bijlage 3.

Wetenschappelijke activiteiten

Bijzonder hoogleraarschap

De Commissie van Toezicht voor de bijzondere leerstoel van het SHCL bestond uit prof. dr. R. de Wilde (decaan FdCMW) en prof. dr. A. Labrie (voorzitter), drs. G.C.J. van der Velde (voorzitter SHCL) en prof. dr. A.M. van der Woude (Wageningen). De laatste werd na zijn overlijden in juni opgevolgd door prof. dr. Th. Engelen (Nijmegen). Op advies van de Commissie besloot het College van Bestuur van de Universiteit Maastricht de leerstoel met vijf jaar te verlengen, maar met een nieuwe formulering van de leeropdracht: 'de vergelijkende regionale geschiedenis, in het bijzonder die van Limburg en aangrenzende regio's'. Deze leeropdracht sluit beter aan bij het Europese profiel van de faculteit en bij onderzoekprogramma van het SHCL 'historische grensstudies'. De banden

met de Faculteit der Cultuur- en Maatschappijwetenschappen werden verder versterkt door de aanstelling van adjunct-directeur dr. Willibrord Rutten tot honorair medewerker.

Promotiebegeleiding

Op 10 december 2008 verdedigde promovenda Sophie Bouwens haar proefschrift *Over de streep. Grensarbeid vanuit Zuid-Limburg naar Duitsland, 1958-2001*. Het boek verscheen als premieboek in de reeks Maaslandse Monografieën. Promovendi drs. Serge Langeweg en drs. Leen Roels publiceerden deelresultaten van hun onderzoek naar de mijnarbeidsmarkten in Nederlands-Limburg en Luik in verschillende tijdschriften (zie lijst van publicaties, bijlage 4). Dr. Willibrord Rutten werd aangesteld als co-promotor in beide projecten. In het kader van afspraken tussen Universiteit Maastricht en Fontys Hogescholen begeleidde de hoogleraar drie promovendi: van drs. Thijs van Vugt (Fontys Sittard) werd een deelstudie uit zijn project *Het Boschstraatkwartier-Oost te Maastricht, ca. 1835-1975. Een sociaal-ruimtelijke geschiedenis* gepubliceerd in het *Tijdschrift voor Stads geschiedenis*; drs. Maurice Heemels (Fontys Sittard) zette zijn onderzoek naar de institutionele, sociale en culturele aspecten van *Begraven in Roermond 1870-1940* voort; drs. Maurice Cuypers (Fontys Eindhoven) begon een onderzoek naar *Grensoverschrijdende economische betrekkingen in de regio Venlo 1945-2000*. In 2008 begon drs. Martin Bergevoet (Gemeentearchief Venlo) met een promotie-onderzoek naar de opkomst en toepassing van de begrippen 'integrale zorg' en 'interdisciplinariteit' in de eerstelijnsgezondheidszorg in Nederland, ca. 1955-ca. 1985. Mede-promotores zijn prof. Harry Crebolder (UM) en prof. Jouke van der Zee (Nivel/UM).

Onderzoek en publicaties

Mede dankzij het werk van de bij het SHCL betrokken promovendi is in het jaar 2008 en 2009 een groot aantal publicaties verschenen of aangekondigd van bij het SHCL betrokken medewerkers. Een overzicht treft u aan in bijlage 4.

Historische grensstudies

In het kader van de aansluiting van het SHCL bij het N.W.Posthumus Instituut participeert het SHCL in een interuniversitair onderzoekprogramma van dit instituut, *People, Spaces, and Places*. Op de jaarlijkse Posthumusconferentie in 2008 in Groningen presenteerde A. Knotter resultaten van een conceptuele verkenning in een referaat 'Historische grensstudies. Grensoverschrijdende interacties in de sociale wetenschappen'. Inzichten uit deze begripsstudie werden verwerkt in verschillende publicaties van zijn hand.

Euregionale mijnarbeidsmarkten

Een belangrijk speerpunt van de onderzoeksactiviteiten van het SHCL betreft

de geschiedenis van de steenkolenmijnbouw in de Euregio Maas-Rijn. In het project 'Mining labour markets in the Euregio Meuse-Rhine in the 20th century' wordt samengewerkt met de universiteiten van Brussel (promotieproject 'De arbeidsmarkt in Belgisch Limburg c. 1900-c.1980') en de RWTH-Aachen ('Montanindustrielle Arbeitsmärkte und Migration in der Euregio Maas-Rhein 1900-1980'). De bij de FdCMW aangestelde promovendi Serge Langeweg en Leen Roels verrichten onderzoek in de Nederlandse provincie Limburg en in Luik. In het kader van dit project werd een themanummer verzorgd in het Nederlands-Vlaamse *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis*, over 'Arbeidsmigranten en grensarbeiders. Vergelijkende perspectieven op de mijn-arbeidsmarkten in de Euregio Maas-Rijn in de 20e eeuw', met bijdragen van dr. Frank Caestecker (Gent), Kristen Klank MA (Aken), drs. Bart Delbroek (Brussel), drs. Leen Roels, drs. Serge Langeweg (beiden Maastricht) en prof. Ad Knotter (redactie en inleiding). De beide Maastrichtse promovendi presenteerden een gezamenlijk paper over dit onderwerp op de *European Social Science History Conference* (Lissabon 2008) en op de Posthumusconferentie 2008. Dit paper is als artikel gepubliceerd in het *Mitteilungsblatt des Instituts für Soziale Bewegungen* (Bochum). Met steun van NWO kon dr. Erwin Steegen als postdoc aan het project worden toegevoegd (0,3 fte), met als opdracht de toepassing van GIS als ruimtelijk analyse-instrument. Hij bereidde een artikel voor over de ruimtelijke aspecten van de Limburgse mijnarbeidsmarkt (samen met Serge Langeweg). Vanaf 1 september was dr. Geoffrey Geuens van de Universiteit Luik als gastonderzoeker aan het project verbonden.

Comparative Historical Analysis of Regional Mining Economies (CHARME)

Sinds 2006 neemt het SHCL deel aan een Europees consortium van universiteiten en historische instituten uit Swansea, Bochum, Lille, Luxemburg en Maastricht, en sinds 2008 ook Krakow en Villa Real (Port.), met externe experts, voor *Comparative History of Regional Mining Economies (CHARME)*. Swansea is penvoerder. Europese subsidieaanvragen voor een Initial Training Network (Marie Curie) in 2007 en 2008 werden positief beoordeeld, maar niet gehonoreerd. In 2008 werd een werkbijeenkomst van CHARME georganiseerd in Bochum. Tevens werd er in september een Europese PhD-conferenties gehouden over *Industrial History, Industrial Culture: The Representation of Industrial Societies – Past, Present, and Future*.

Geschiedenis Oranje-Nassaumijnen

In opdracht van de Oranje-Nassau Groep BV verrichtte het hoofd onderzoek van het SHCL, dr. Willibrord Rutten, tussen 2006 en 2008 onderzoek naar de geschiedenis van dit grootste particuliere mijnbedrijf in Limburg (tussen 1893 en 1974 gevestigd te Heerlen). In 2008 voltooide hij vijf hoofdstukken over de periode tot 1948. De periode 1948-1974 wordt behandeld door dr. Jan Peet (Universiteit Utrecht). Het boek zal in het voorjaar van 2009 verschijnen.

Vorbereiding nieuwe Algemene Geschiedenis van Limburg t.g.v. 150 jaar LGOG

De hoogleraar trad toe tot de redactie van een te schrijven nieuwe Algemene Geschiedenis van Limburg, ingesteld door het bestuur van het LGOG onder voorzitterschap van prof. Paul Tummers. Andere leden zijn prof. Louis Berkvens (UM) en prof. Leo Wessels (OU).

'De koempel verhaalt'

Daartoe uitgenodigd door het bestuur van de Stichting 'De koempel verhaalt', die is opgericht om uitvoering te geven aan een motie van Provinciale Staten van Limburg om te komen tot een wetenschappelijk standaardwerk over de 'sociale geschiedenis van de Limburgse mijnwerker', schreef het SHCL een projectvoorstel. Het ligt in de bedoeling hiervoor bij het SHCL twee postdocs aan te stellen. Het bestuur van de Stichting is doende de benodigde middelen bijeen te brengen uit bijdragen van de overheden, het bedrijfsleven en andere sponsors.

Bevolkingsdaling in heden en verleden

Op donderdag 16 oktober 2008 organiseerde het SHCL (dr. Willibrord Rutten) in samenwerking met de Stichting Maaslandse Monografieën (drs. Henk Boersma) een symposium over *Bevolkingsdaling in heden en verleden. Limburg in vergelijkend perspectief*. De provincie Limburg loopt in Nederland voorop wat betreft ontgroening en vergrijzing. Een vergelijking van heden en verleden kan meer licht werpen op de achtergronden, oorzaken, gevolgen van bevolkingskrimp en de reacties daarop. Sprekers waren drs. Wim Derks (UM/ Kenniscentrum voor Bevolkingsdaling en Beleid), ir. Monique Steijvers (Afd. Strategie & Innovatie Provincie Limburg), prof. dr. Theo Engelen (Radboud Universiteit), dr. Willibrord Rutten (SHCL) en dr. Paul Brusse (Instituut voor Geschiedenis en Cultuur, Universiteit Utrecht). Het symposium werd opgedragen aan prof. dr. Ad van der Woude, een pionier van de demografische geschiedenis in Nederland, die in juni 2008 overleed. Prof. dr. Louis Berkvens (UM), vice-voorzitter van de Stichting Maaslandse Monografieën, schetste de verdiensten van Van der Woude voor de Maaslandse Monografieën. Hij was 25 jaar voorzitter van de redactie van de reeks. Onder zijn hoede bijna 40 boeken in de reeks verschenen. De bijeenkomst, die werd gehouden in de Statenzaal van het Gouvernement te Maastricht, werd bijgewoond door 83 deelnemers. De gehouden lezingen worden afgedrukt in het jaarboek van het SHCL.

Vrijheid Eijsden

Om zijn proefschrift met als werktitel: 'Eijsden, een vrijheid met Luikse stadsrechten gedurende de late middeleeuwen en begin van de nieuwe tijd', te kunnen voltooien werd archivaris Hans van Hall tot 1-1-2010 drie dagen per week vrijgesteld van archiefwerkzaamheden. Promotor is prof. Louis Berkvens, hoogleraar in de rechtsgeschiedenis van de Limburgse territoria aan de Universiteit Maastricht.

Uitgaven

Door het SHCL en de Stichting Maaslandse Monografieën zijn twee boeken uitgegeven. In het najaar verscheen de 53e jaargang van de *Studies over de Sociaal-economische Geschiedenis van Limburg / Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg*, met een omvang van 236 bladzijden. Als premieboek van de Stichting Maaslandse Monografieën (deel 70 in de reeks) verscheen de Maastrichtse dissertatie van dr. Sophie Bouwens, *Over de streep. Grensarbeid vanuit Zuid-Limburg naar Duitsland, 1958-2001*. Het boek werd gepresenteerd op 13 december op een bijeenkomst in Eurode Business Centre te Kerkrade/Herzogenrath, waar eerste exemplaren werden aangeboden aan mevrouw Ria Oomen-Ruyten, Europarlementariër (CDA) en de heer Wim Debets, oud-voorzitter van de Vereniging van Europese Grenslandbewoners. De eindredactie en de editing van deze uitgaven werden verzorgd door de afdeling onderzoek en de algemene dienst van het SHCL. Voor de beeldredactie van het Jaarboek tekende SHCL-medewerker Paul Arnold.

Educatie en publieksdiensten

Educatie

Drs. Jac van den Boogard was gedetacheerd bij de gemeente Maastricht ten behoeve van de Culturele Biografie van Maastricht. Ook SHCL-medewerker drs. Paul Arnold was hiervoor werkzaam totdat hij de functie van hoofd algemene dienst bij het SHCL aanvaardde (1 september). Directeur Ad Knotter was lid van de stuurgroep van de Culturele Biografie Limburg.

Opnieuw werd samen met het Regionaal Historisch Centrum Limburg, de Historische Kring Maastricht van het LGOG, het Centre Céramique, en Zicht op Maastricht, een bijdrage geleverd aan de Maastrichtse Week van de Geschiedenis, ditmaal rondom het landelijke thema 'Verhalen'.

Op initiatief van het Regionaal Historisch Centrum Limburg werd in 2006 gestart met de op een breed publiek gerichte geschiedenisserie 'De kleine geschiedenis van Limburg in 25 dagen'. In deze reeks zijn inmiddels 13 deeltjes verschenen. Naast beschikbaarstelling van materiaal treden verschillende medewerkers van het SHCL op als auteur.

Dr. Willibrord Rutten is betrokken bij de Canon van Limburg, een project onder auspiciën van LGOG. Verder organiseerde hij op 25 januari in samenwerking met Epimedium een excursie naar het Nederlands Mijnmuseum voor de deelnemers aan de cursus Industriegeschiedenis.

Medewerkers van het SHCL zijn betrokken bij de begeleiding van het onderzoek voor dissertaties, scripties en stages. Mede op initiatief van het SHCL starten de Fontys Lerarenopleiding Geschiedenis, de FdCMW van de UM (opleiding cultuureducatie en -beleid) i.s.m. verschillende erfgoedinstellingen in Limburg

de minor 'Omgaan met erfgoed'. In dat kader was Caroline Langen werkzaam als stagiaire bij de afdeling archieven.

Op verzoek van de FdCMW leverde de afdeling onderzoek een bijdrage aan de Teacher Academy, een bijscholingscursus van acht bijeenkomsten voor docenten geschiedenis uit heel de provincie. Dr. Willibrord Rutten hield op 9 december een college over de Industriële Revolutie, prof. Ad Knotter verzorgde 7 januari 2009 een college over sociale verhoudingen en sociale klassen.

Externe dienstverlening

Website www.shclimburg.nl

De website van het SHCL is een belangrijk instrument voor informatievoorziening en externe dienstverlening. Het aantal bezoeken ontwikkelde zich als volgt:

Aantal bezoeken aan www.shclimburg.nl	2005	2006	2007	2008
Bezoeken	32.551	46.357	32.654	34.147
Waarvan eenmalig	17.444 (54%)	20.658 (45%)	15.028 (46%)	14.484 (42%)
Herhaalde bezoeken	15.107	25.699	17.626	19.663

Om de digitale dienstverlening verder te ontwikkelen werd de beleidsnotitie uit 2007: 'Uitgangspunten voor de informatie-infrastructuur van het SHCL: De nieuwe website als digitale studiezaal' geconcretiseerd in een program van eisen voor de bouw van een nieuwe website van het SHCL. Pogingen om hiervoor subsidie te krijgen bij SenterNovem zijn niet gelukt. Het bestuur besloot daarop een deel van de vermogensreserve voor dit doel te bestemmen. Begin 2009 werd hiervoor aan drie bedrijven offerte gevraagd.

Studiezaal

Het aantal bezoekers aan de studiezaal bedroeg tot aan de verhuizing naar het RHCL 275; nadien is het niet meer mogelijk de inzage van SHCL-materiaal afzonderlijk te kwantificeren. Het aantal bezoekers aan de studiezaal van het HCL (SHCL en RHCL) bedroeg in 2008 3674. Het aantal virtuele bezoekers aan de catalogus van de bibliotheek bedroeg in 2008 1101. Het aantal uitleningen bedroeg 680 (2006: 604; 2005: 627). Voorts werd door medewerkers via de leeszaal, per e-mail, of telefonisch informatie en materiaal verschaft over tal van historische thema's ten behoeve van scripties, publicaties en tentoonstellingen. Het aantal informatieverzoeken per e-mail bedroeg in 2008 117. Het SHCL verschaftte langdurig gastvrijheid aan vijf onderzoekers die publicaties voorbereiden over: het ontwerp en de bouw van Lauradorp; een bibliografie van historische demografische werken m.b.t. Limburg na 1840; de kledingindustrie in Limburg in de

negentiende en twintigste eeuw; het verzet en de periode van het militair gezag in Kerkrade.

Beheer en ontsluiting van de collecties

Archieven

Algemeen

Eind 2008 omvatte het bestand archieven en documentatie per saldo 4360 m'. Er werd een aantal belangrijke aanwinsten verworven, maar ook een aantal bestanden als niet passend in het collectieprofiel van het SHCL overgedragen aan het RHCL. Afstoting en vernietiging leidde tot een vermindering van het bestand, maar door een andere wijze van verpakken groeide het per saldo met 48 m' (ca. 1 procent) ten opzichte van vorig jaar. In het verslagjaar lag de nadruk in de archiefwerkzaamheden op het verhuisklaar maken en de materiële verzorging van archieven. De zorgvuldige voorbereiding resulteerde in een vlekkeloos verlopen verhuizing die de gehele maand juni in beslag nam. Vanaf 1 juli was de dienstverlening van het SHCL weer volledig operationeel op het nieuwe adres Pieterstraat 7. In het SHCL-depot aan de Pieterstraat is in totaal 2500 m' archieven en documentatie, 100 m' fotomateriaal en 320 mappen met kaarten geborgen. Het resterende deel, groot 1860 m', bestaande uit nog te bewerken of weinig geraadpleegde archieven blijft voorlopig in het SHCL-depot Andrieskapel. In het najaar vond in dit depot een herordening plaats.

In het verslagjaar kwam de inventaris van het archief van de Voedvrouwschool gereed. Deze inventarisatie werd mede mogelijk gemaakt door de Academie voor Verloskunde. Op 27 juni werd de inventaris tijdens een symposium van de Academie feestelijk gepresenteerd. Een belangrijke aanwinst was het archief van de raad van bestuur van het Maaslandziekenhuis (thans Orbis) in Sittard. Ook in dit geval werd door de rechtsopvolger van de archiefvormende instelling een bijdrage geleverd om de bewerking van het archief mogelijk te maken.

Op 3 maart vond in Heerlen in het Nederlands Mijnmuseum (voormalig schachtgebouw van de Oranje Nassau N 1) de officiële start plaats van de conservering en digitalisering van de kernbestanden van alle mijnwerkersbonden en de werkgeversvereniging GSL, benevens de complete collectie mijnwerkers tijdschriften van het SHCL. Het project wordt gefinancierd door het bureau Metamorfoze van de Koninklijke Bibliotheek, dat het landelijk conserveringsprogramma voor het papieren erfgoed coördineert.

De volgende personen waren gedurende het verslagjaar geheel of gedeeltelijk bij de werkzaamheden van de afdeling betrokken: Cees de Beyer, Theo Dibbets, Harm Duursma, Hans van Hall, Mietie Hanssen, Henk Hondius, Marga Janssen, Caroline Langen, Cees Lit, Loek de Moor, Andrea Peeters, Yannick Servais, Suzanne Souren, Herman Wijenberg en Max Wijnen. Herman Wijenberg startte met de opleiding archiefassistent aan de Archiefschool.

Acquisitie, selecteren en vernietigen

Er werden zeven archieven en documentaire verzamelingen en daarnaast nog een aantal aanvullingen verworven met een omvang van bijna 26 m'. 48,5 m' werd aan het RHCL overgedragen. Voor een specificatie zie bijlage 8. Selectie en vernietiging uit archieven die reeds langer deel uitmaken van het bestand vond in 2008 onder andere plaats uit archief van de Unie BLHP en uit het kaartenbestand van NV Nederlandse Steenkolenmijnen Willem Sophia: in totaal 50 m'. Per saldo nam het beheerde bestand door acquisitie, dequisitie en schoning met 72,5 m' af.

Verpakken en materieel verzorgen

Met het oog op de verhuizing werd, vooruitlopend op definitieve materiële verzorging (die eerst kan plaats vinden na schoning en inventarisatie), ca. 150 m' archieven voorlopig ingepakt. Ca. 100 m' geschoonde en geïnventariseerde archiefbestanden of bestanddelen werd definitief materieel verzorgd. De werkzaamheden omvatten zoals gebruikelijk het stofvrij maken, ontdoen van metalen onderdelen en plastics en het voorzien van gebufferde zuurvrije materialen, dozen en etiketten. Door de materiële verzorging van archivalia die niet binnen de gebruikelijke standaarden passen en een andere wijze van berging nam het bestand met ruim 120 m' toe.

Ten behoeve van de collectie afkomstig van NV Glasschilderkunst F. Nicolas en zonen te Roermond werd een berging in eigen beheer ontworpen en vervaardigd. Deze moeilijk te beheren collectie omvat o.a. honderden tekeningen van gebrandschilderde objecten van vaak meerdere meters lengte. De in 2006 van Koninklijke Sphinx BV verworven sterk vervuilde en beschadigde collectie negentiende- en twintigste-eeuwse prijscouranten en catalogi en ander archiefmateriaal, werd door een gespecialiseerd restauratieatelier geconserveerd.

Toegankelijk maken

Er werd verder gewerkt aan de conversie van de bestaande Access databaseconfiguratie naar een Mais-Flexisomgeving. Mais-Flexis is geavanceerde software waarmee archieven toegankelijk worden gemaakt, beheerd en ter beschikking gesteld. Het gehele SHCL-bestand wordt geleidelijk aan ingevoerd in het systeem, hetgeen een aanzienlijke inspanning vergt.

Dank zij het werk van Caroline Langen, een stagiaire van de FdCMW in het kader van de cursus 'Omgaan met erfgoed', kwamen 37 introducties op archiefbestanden van het SHCL gereed. Een introductie schetst in kort bestek een beeld van de archiefvormer en het overgedragen archief en is bedoeld als eerste handreiking aan de onderzoeker.

De inventarisatie van het archief van de Vroedvrouwenschool ofwel de R.K. Vereniging Moederschapszorg te Heerlen (EAN 957) werd voltooid. Na de presentatie op het symposium van de Academie voor Verloskunde in juni werd de inventaris nog gecompleteerd met enkele resterende fragmenten. Tevens werden enkele nadere toegangen vervaardigd.

Bij de bewerking van het archief van de in 1972 opgerichte Unie van Beambten, Leidinggevend en Hoger Personeel (UBLHP) regio Limburg, voorheen Kristelijke Vereniging van Mijnbeambten en Katholieke Vereniging van Mijnbeambten opgericht in 1944 (EAN 827), werd grote vooruitgang geboekt. De beschrijving van de afzonderlijke bestanddelen van dit laatste nog ongeinventariseerde Limburgse vakbondsarchief werd vrijwel voltooid. In 2009 volgt nog het ineenzetten van de inventaris.

Er werd in bescheiden mate voorgang geboekt bij de beschrijving van het institutionele deel van de archieven van de rechtsvoorgangers van Vincent van Gogh Instituut (EAN 1181).

De toegang op de omvangrijke collectie kranten- en tijdschriftknipsels van 3750 bedrijven in Limburg uit het laatste kwart van de twintigste eeuw (DOC 62, ook genoemd: Bedrijvendocumentatie Limburg), afkomstig van het Economisch en Technologisch Instituut Limburg (ETIL), werd voltooid.

Het archiefje van C. Vlot, een prominent (bestuurs)lid van D'66 afdeling Maastricht, tevens gemeenteraadslid aldaar, vanaf 1967 tot het einde van de eeuw, werd direct na de verwerving toegankelijk gemaakt. Verder werden losse aanwinsten verwerkt. Van een aantal kleinere archiefjes zijn de toegangen gecontroleerd en de beschrijvingen zo nodig aangevuld.

De database van het ledenbestand van de Nederlandse Katholieke Mijnwerkers-bond (EAN 65) werd, vooruitlopend op de eindcontrole, voorlopig ter beschikking gesteld voor onderzoek.

De inhoudsontsluiting in de vorm van een database van de zogenaamde contractenboeken uit het Sphinx-archief (EAN 1012) werd geheel voltooid en ter beschikking gesteld. In deze boeken werden alle belangrijke door het bedrijf opgemaakte en ontvangen documenten van het begin tot de fusie in 1958 afgeschreven. De boeken worden bij een gespecialiseerd atelier geconserveerd en vervolgens in het voorjaar van 2009 tezamen met de Sphinx-tekeningencollectie verfilmd en gedigitaliseerd. Daarmee zal het omvangrijke door Metamorfoze gesubsidieerde Sphinx-project dat al sinds 2002 loopt, zijn afgerond.

De conservering, verfilming en digitalisering van de kernbestanden van de archieven van de mijnwerkersvakbonden (tezamen met de tijdschriften) van uiteenlopende politieke en levensbeschouwelijke richtingen en van het archief van de Gezamenlijke Steenkolenmijnen Limburg (GSL), verliep volgens plan. Het verfilmings- en digitaliseringsproces is in uitvoering en wordt in de eerste maanden van 2009 afgerond.

De negentiende- en twintigste-eeuwse prijscouranten en catalogi van Sphinx en Société Céramique die eind 2006 werden verworven, zijn volledig beschreven.

Voltooide magazijnlijsten en inventarissen

- Archief van de R.K. Vereeniging Moederschapszorg te Heerlen 1907-2002 (EAN 957) door H. Hondius en C. de Beyer. Omvang 58 m². Niveau 5.
- Archief van het Buurtoverleg Boschstraatkwartier-Oost 1994-2006 (EAN 1218) door C. de Beyer. Omvang 1 m². Niveau 3.

- Archief van C. Vlot als (bestuurs)lid van D'66 afdeling Maastricht en als gemeenteraadslid van Maastricht 1967-1999 (EAN 1228) door C. Langen. Omvang 2 m'. Niveau 5.
- Collectie kranten- en tijdschriftknipsels van bedrijven gevestigd in Limburg 1971-2002 (DOC 0062) door L. de Moor. Omvang 14,75 m'. Niveau 4.
- Collectie prijscouranten en catalogi van Sphinx en Société Céramique 19e-20e eeuw (DOC 0104) door H. Hondius en Th. Dibbets. Omvang 2,75 m'. Niveau 3.

Bibliotheek

Algemeen

De bibliotheek van het SHCL is aangesloten bij de IHOL (Infostructuur Hoger Onderwijs Limburg) en neemt als zodanig met een zelfstandige catalogus als OCLC-deelnemer deel in PICA. In dat kader is in 2008 ook de uitleen van boeken volledig geautomatiseerd. Ook brochures en andere grijze literatuur worden nu grotendeels in de OPC van het SHCL en de NCC beschreven. Het IHOL-samenwerkingsverband heeft in 2008 een reorganisatie doorgemaakt, als gevolg waarvan nieuwe samenwerkingsvormen op bibliotheekgebied kunnen worden geïntendeerd. De bibliothecaris is nu lid van de raad van bibliothecarissen. De directeur heeft zitting genomen in het bestuur van de Stichting IHOL.

In opdracht van de Provincie Limburg begon LogicaGMC met een onderzoek en adviestraject inzake de collectionering en ontsluiting van in Limburg aanwezige historische bibliotheekcollecties (zgn. Limburgensen), met name die van R/SHCL en de Stadsbibliotheek Maastricht. Doel is tot een afweging te komen over (samenwerking bij de) collectievorming en de beschikbaarstelling.

In 2008 werden 3.777 nieuwe en gemuteerde titels van monografieën en tijdschriften in de GGC in gevoerd (2007: 1.133).

Projecten

Verhuizing

2008 stond in het teken van de verhuizing van het SHCL naar het gebouw van het RHCL. Bibliotheekmedewerksters Thea Brockbernd en Madeleine Volkers hebben met uiterste precisie de logistiek van de verhuizing en de herplaatsing van de bibliotheekcollectie in het nieuwe depot voorbereid, met als resultaat dat vrijwel direct na de inhuizing de dienstverlening weer opgepakt kon worden.

Bibliotheeksamenwerking met RHCL

Na de inhuizing is het bibliotheekbeheer van RHCL en SHCL geïntegreerd op het niveau van de catalogusintegratie en het beheer en de aanschaf van de tijdschriftencollectie. Ook het aanschafbeleid van andere titels kwam tot stand op basis van collectiecoördinatie met het RHCL. De ontsluiting van bibliotheekmateriaal in bezit van het RHCL vindt thans plaats in de catalogus van het SHCL. Daarmee wordt het aanbod van historische literatuur via één loket bevorderd.

Bibliotheekcollectie Industrion

Van de in 2007 overgenomen bibliotheekcollectie van het Industrion zijn in 2008 ruim duizend titels ingevoerd.

Hervorming van de inhoudsontsluiting

In 2008 is verder gewerkt aan de opbouw van een trefwoordthesaurus. Die zal naar verwachting in 2009 gereedkomen en kunnen worden geraadpleegd.

Overige collecties

Vakbondsvaandels en -vlaggen

In 2008 zijn aan de collectie toegevoegd: een vaandel van RK Bouwvakvereniging St. Jozef Heugem 1918, een vlag van RK Werkliedenvereniging St. Joseph Amby 1917 en een vaantje van de Kath. Limb. Studenten. De collectie bevat nu 157 stuks waarvan er 66 bij het SHCL zijn opgeborgen. Zij wordt beheerd door textielrestaurator Doortje Lucassen, momenteel werkzaam bij Stichting Restauratie Atelier Limburg (SRAL). De verhuizing van de collectie vlaggen en vaandels is onder regie van Doortje Lucassen volgens plan verlopen. Sinds 2005 berusten 90 geconserveerde vlaggen en vaandels bij het Limburgs Museum te Venlo. Daar was van 15 juni tot 17 augustus een expositie van vlaggen en vaandels uit de SHCL-collectie te zien.

Fotocollectie

Er werd verder gewerkt aan de ordening van de fotocollectie. Er werden voorbereidingen getroffen om tezamen met het RHCL te komen tot een gemeenschappelijke standaard voor de invoer en beschikbaarstelling in een aan te schaffen update van het programma Atlantis.

Bijlage 1

Samenstelling van het bestuur per 31-12-2008

Drs. G.C.J. van der Velde (* 1941) (Maastricht), voorzitter (1992)
Voormalig algemeen directeur Stichting St. Anna te Heel
Nevenfuncties: Voorzitter Raad van Toezicht Lunetzorggroep Eindhoven; Voorzitter Adviescommissie Seniorenbeleid Maastricht; Vice-voorzitter Stichting Leo XIII Maastricht

Ing. G.H. Minkman (* 1935) (Meerssen), vice-voorzitter (1997)
Voormalig algemeen directeur Koninklijke Eijsbouts BV
Nevenfuncties: Interim manager bodemsanering in Neer; Lid Raad van Toezicht Industrie; Bestuurslid Margraten Memorial Centre i.o.; Vertrouwensman MKB namens Limburgse Werkgeversvereniging; Arbitrer Metaalindustrie.

Mw. Mr. C. de Koster (*1954) (Maastricht), secretaris (2005)
Hoofd afdeling Onderwijs, Cultuur, Welzijn en Sport, gemeente Sittard-Geleen
Nevenfuncties: Secretaris stichting Cellebroederskapel; Secretaris stichting behoud orgel Binvignat; Bestuurslid stichting Tafelstraat 13 (studentenecclesia); Bestuurslid stichting Maaslandse Monografieën.

Dr. E.H.M. Dormans (* 1955) (Valkenburg), penningmeester (2008)
Directeur Finance & Control DSM Nederland bv, Geleen

Dr. N.J.P.M. Bos (*1957) (Brunssum), lid (1999)
Executive director Maastricht University
Nevenfuncties: Voorzitter Raad van Toezicht onderwijsstichting MOVARE; Bestuurslid GSB III-regiegroep; Bestuurslid Stichting Promotie Internationaal Onderwijs Maastricht; Bestuurslid Maastrichts Congresbureau; Representant bestuur VVV Maastricht; Voorzitter bestuur D66, afdeling Brunssum e.o.; Bestuurslid stichting Maaslandse Monografieën; Bestuurslid Team Venlo; secretaris Transnationale Universiteit Limburg.

Samenstelling van de raad van advies per 31-12-2007

Ere-lid: Dr. G.C.P. Linssen (Roermond), 1973
Ere-lid en voorzitter: Mr H.J.J.M. van der Bruggen (Roermond), 1987

Drs. A. Barske (St. Odiliënberg), 2004
Prof. dr. A.M.J.A. Berkvens (Maastricht), 1999
Drs. F.H. van Buren (Geleen), 2000
Prof. dr. T.L.M. Engelen (Cuyk), 2008
John Gilbert MA (Bunde), 2008
Mw. drs. C.F.H. Grootjen (Papenhoven), 2008
Drs. R.L.T. van Loo (Eys), 2006
F.E. Pfeiffer (Munstergeleen), 2001
Drs. C.J.J.S. Majoor (Meerssen), 2008
Prof. dr. P.M.J.E. Tummers (Maastricht), 2000
Prof. dr. L.H.M. Wessels (Heerlen), 2006

De leden van bestuur en raad van advies ontvangen geen vergoeding.

Bijlage 2

Organisatieschema en samenstelling van het personeel

Adres: Boschstraat 73, 6211 AV Maastricht; per 1 juli Sint Pieterstraat 7, 6211 JM Maastricht
tel. 043-3284191
fax 043-3255788
e-mail: info-shcl@shcl.unimaas.nl
website: www.shclimburg.nl

Personeelssamenstelling per 31-12-2007

Directie: prof. dr. A. Knotter (8/10 directeur), dr. W.J.M.J. Rutten (2/10 adjunct-directeur);

Algemene dienst (interne organisatie: secretariaat, receptie, boekhouding, personeelsadministratie, gebouw-beheer; uitgeverij: persklaar maken van manuscripten, boekenverkoop; voorlichting en publiciteit; beheer website): drs. P.A.A.B. Arnold (8/10 hoofd), mevrouw I.J.L. Frints (4/10), mevrouw M. Hanssen (6/10), mevrouw E.M. Muyres-Schilder (6/10);

Afdeling onderzoek en publicaties (organisatie van symposia en inrichting van tentoonstellingen; verrichten van onderzoek; voorbereiding van publicaties): dr. W.J.M.J. Rutten (8/10 hoofd), prof. dr. A. Knotter (2/10 bijz. hoogl.), drs. J.J.F. van den Boogard (8/10 gedetacheerd bij Gemeente Maastricht), drs. J.E.A. van Hees (10/10), dr. E. Steegen (3/10).

Afdeling archief (acquisitie, beheer en ontsluiting van particuliere archieven; studiezaaldiensten): drs. J. van Hall (hoofd 7/10), mevrouw A.M.L.G. Janssen (5/10), H.D. Hondius (4/10), M.L.P.M. de Moor (5/10), mevrouw A.M.Th. Peeters (6/10), S.M.P.J. Souren (6/10), H. Wijenberg (10/10), M.I.M.A. Wijnen (10/10);

Afdeling bibliotheek (acquisitie, beheer en ontsluiting van gedrukt documentatiemateriaal; studiezaaldiensten): drs. J. van de Walle (10/10), mevrouw T.A.G. Brockbernd-Wijts (5/10), H.M. Janssen (10/10), mevrouw drs. J.M.R.H. Konings (5/10), L.C.C.M. Royakkers (10/10), mevrouw M.H.H.E.Volkers-Geuskens (5/10).

Vrijwilligers: C. de Beyer, mw. A. de Bruin, Th. Dibbets, H. Duursma, mw. C. van Lith

Bijlage 3

Lidmaatschappen

Drs. P.A.A.B. Arnold

- redacteur van de Culturele Biografie Maastricht

Drs. J.J.F. van den Boogard

- regisseur van de Culturele Biografie Maastricht

Prof. dr. A. Knotter

- voorzitter van de redactie van de *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg*
- secretaris van het bestuur van de Stichting Maaslandse Monografieën
- lid van de adviescommissie Metamorfoze van de Koninklijke Bibliotheek te Den Haag
- lid van het Algemeen Bestuur van het N.W. Posthumus Instituut
- lid van de wetenschappelijke adviesraad van het Institut d'Histoire Ouvrière Economique et Sociale (IHOES) te Seraing
- lid van de Raad van Advies van het Nederlands Economisch Historisch Archief (NEHA)
- lid van het bestuur van de Stichting IHOE

Dr. Willibrord Rutten

- secretaris van de redactie van de reeks Maaslandse Monografieën
- lid van de Werkgroep Industrieel Erfgoed Limburg.
- lid van de wetenschappelijke adviesraad van het IHOES te Seraing
- lid van het Algemeen Bestuur van het N.W. Posthumus Instituut
- lid redactieadviesraad Biografisch Woordenboek Nederlandse Ondernemers 1850-1950

Drs. Johan van de Walle

- lid van de Werkgroep Speciale Wetenschappelijke Bibliotheken van de Nederlandse Vereniging van Bibliothecarissen
- lid van de Raad van Bibliothecarissen van het samenwerkingsverband IHOL

Bijlage 4

Publicaties

Van SHCL-medewerkers

Arnold, Paul, *Rondom Boschstraat 73* (Maastricht: Stichting Historische Reeks 2008).

Boogard, Jac van den [met Armin Heinen e.a.], *Grenzcontrole / Grenskontrolle. Aachen, Eupen, Maastricht / oral histories* (Aachen: RWTH 2008).

Knotter, Ad [voorzitter redactie] en Willibrord Rutten (eds.), *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg / Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg* LIII (Maastricht: SHCL 2008).

Knotter, Ad, 'Ten geleide', in: *ibidem*, 3-5.

Knotter, Ad, 'Grenzen aan de loonpolitiek. De langzaam-aan-actie van de Nederlandse Katholieke Mijnerwerkers Bond (1957) tussen nationale integratie, grenslijging en katholiek regionalisme', *ibidem*, 117-157.

Knotter, Ad [redactie themanummer], 'Arbeidsmigranten en grensarbeiders. Vergelijkende perspectieven op de mijnarbeidsmarkten in het Belgisch-Duits-Nederlandse grensgebied in de twintigste eeuw', *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* 5/3(2008).

Knotter, Ad, 'Inleiding: Arbeidsmigranten en grensarbeiders. Vergelijkende perspectieven op de mijnarbeidsmarkten in het Belgisch-Duits-Nederlandse grensgebied in de twintigste eeuw', *ibidem*, 2-29.

Knotter, Ad, 'Limburg bestaat niet. Paradoxen van een sterke identiteit', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden/The Low Countries Historical Review* 123 (2008) 354-367.

Knotter, Ad, 'A Borderless Region? (Nazi-)German *Westforschung* and the German-Dutch-Belgian Borderland', *Journal of Borderlands Studies* 23 (2008) 69-84.

Knotter, Ad, 'Jenseits einer Kulturraumforschung. Konzepte für eine grenzüberschreitende Geschichtsschreibung in Europa', in: Hein Hoebink (Hrsg.), *Europäische Geschichtsschreibung und europäische Regionen. Historiographische Konzepte diesseits und jenseits der niederländisch-deutschen/nordrhein-westfälischen Grenze* (Münster: Waxmann 2008).

Van promovendi

Bouwens, Sophie, *Over de streep. Grensarbeid vanuit Zuid-Limburg naar Duitsland, 1958-2001* [Maaslandse Monografieën 71] (Hilversum: Verloren 2008).

Langeweg, Serge, 'Bekende burens en verre vreemden. Buitenlandse arbeiders in de Nederlandse steenkolenmijnen, 1900-1974', *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* 5/3 (2008) 53-79.

Roels, Leen, 'Buitenlandse arbeiders in de Luikse steenkolenmijnen, 1900-1974', *ibidem*, 104-125.

Langeweg, Serge en Leen Roels, 'Buitenlandse arbeiders in de steenkolenmijnen van Luik en Nederlands-Limburg in de twintigste eeuw: een vergelijking', *Studies over de Sociaal-economische geschiedenis van Limburg/Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg* LIII (2008) 89-115.

Langeweg, Serge en Leen Roels [met Ad Knotter], 'Regional labour markets and international labour migration in twentieth-century Europe: the cases of coal mining in Liege (B) and Limburg (NL) compared', *Mitteilungsblatt des Instituts für Soziale Bewegungen* 40 (2008) 101-120.

Roels, Leen, "'In Belgium, women do all the work". De arbeid van vrouwen in de Luikse mijnen, negentiende- tot twintigste eeuw', *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis* XXXVIII (2008) 45-86.

Vugt, Thijs van, 'De invloed van 75 jaar industrialisatie op wonen en werken in een Maastrichtse wijk. Het Boschstraatkwartier-Oost en Sphinx in 1829 en 1904', *Stadsgeschiedenis* 3 (2008) 23-39.

Bijlage 5

Lezingen

Knotter, Ad, 'Wat willen wij met het Historisch Centrum Limburg', lezing voor het personeel van het Regionaal Historisch Centrum Limburg, Maastricht 28 februari 2008.

Knotter, Ad, 'Historische grensstudies: interacties in de sociale wetenschappen', lezing voor de jaarlijkse conferentie van het N.W. Posthumus Instituut, Groningen 23 mei 2008.

Knotter, Ad, 'Nieuwe en oude grenzen in Europa', voordracht op expertmeeting 'Domino Kosovo' in het Cultureel Centrum de Balie, Amsterdam 18 september 2008.

Knotter, Ad, 'Limburg bestaat niet. Paradoxen van een sterke identiteit', lezing op de jaarvergadering van Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap, Maastricht 20 september 2008.

Knotter, Ad, Voordracht bij de presentatie van de uitgave door de Vakbondshistorische Vereniging *Het gezicht van de vakbeweging - Zuid Limburg*, Heerlen 6 oktober 2008.

Knotter, Ad, 'Labour migrants and cross border commuters in the mining districts of the Belgian, Dutch-German borderland in the 20th century', lezing voor een seminar van de onderzoekgroep economische en sociale geschiedenis Universiteit Utrecht, 23 oktober 2008.

Knotter, Ad, 'Louis Frank (1864-1917) en de beperkingen van het mannelijke feminisme', lezing op het symposium ter gelegenheid van het afscheid van prof. Mineke Bosch (Centrum voor Gender en Diversiteit), Maastricht 21 november 2008.

Knotter, Ad, 'Crossing the line. Commuting from South-Limburg (NL) to Germany', presentatie van het proefschrift van dr. Sophie Bouwens op de conferentie Limburg Crossing Borders, Brussel 3 december 2008.

Rutten, Willibrord, 'The Oranje-Nassau Mines and the making of an industrial landscape in Limburg', voordracht bij gelegenheid van een symposium georganiseerd door de Jan van Eyck Academie op 1 maart 2008.

Bijlage 6

Jaarverslag van de Stichting Maaslandse Monografieën

De financiële situatie van de Stichting Maaslandse Monografieën bleef ook in 2008 bevredigend. Het bestuur van de Stichting werd per 31 december 2008 gevormd door mr. W.F.E.R.M. van Oppen (1998), voorzitter, prof. dr. A. Knotter (1998), secretaris, prof. dr. A.M.J.A. Berkvens (1994), vice-voorzitter, dr. N.J.P.M. Bos (2001), mr. C. de Koster (2005) en dr. J.G.C. Venner (1997), drs. H.J.L.M. Boersma MBA, penningmeester. Het bestuur vergaderde in 2008 op 31 oktober. In verband met zijn benoeming tot lid van de redactie kondigde vice-voorzitter prof. Louis Berkvens zijn aftreden aan.

De Raad van Advies bestond uit prof. dr. Cl. Bruneel (Louvain-la-Neuve), prof. dr. A. Heinen (Aken), prof. dr. P.M.M. Klep (Nijmegen), prof. dr. A. Labrie, prof. dr. J.M.W.G. Lucassen (Amsterdam), prof. dr. G.W.J. Rooijackers (Amsterdam), prof. dr. H. Soly (Brussel) en prof. dr. R. van Uytven (Antwerpen) en de gouverneurs van beide Limburgen, S. Stevaert en L.J.P.M. Frissen.

In verband met zijn 25-jarig lidmaatschap van de redactie had redactievoorzitter prof. dr. A.M. van der Woude (1983) zijn aftreden voor 2008 aangekondigd. Door zijn betreunde overlijden op 14 juni 2008 kon hij het symposium 'Bevolkingsdaling in heden en verleden' dat het SHCL en de Stichting Maaslandse Monografieën te zijner ere op 16 oktober organiseerden, niet meer meemaken (zie hiervoor, jaarverslag SHCL). Tot zijn opvolger werd benoemd: prof. Peter Nissen, hoogleraar cultuurgeschiedenis van het Christendom te Tilburg. Ook prof. A. Fl. Gehlen trad in 2008 af. Tot zijn opvolger werd prof. Louis Berkvens benoemd. De redactie bestond verder uit: dr. W.J.M.J. Rutten (1997), secretaris, prof. dr. E. Aerts (2004), mevrouw dr. J.C. Dekker (1997), dr. J.J. de Jong (1997) en dr. M. Van der Eycken (1985). De redactie vergaderde telefonisch op 29 januari.

In 2008 verscheen als premieboek (deel 71) de dissertatie van dr. Sophie Bouwens *Over de streep. Grensarbeid vanuit Zuid-Limburg naar Duitsland, 1958-2001*. De auteur promoveerde op 10 december op deze studie aan de Universiteit Maastricht. Op 13 december werd de uitgave gepresenteerd op een bijeenkomst in het Eurode Business Centre in Kerkrade/Herzogenrath, waar eerste exemplaren werden aangeboden aan mevrouw Ria Oomen-Ruyten, Europarlementariër (CDA) en de heer Wim Debets, oud-voorzitter van de Vereniging van Europese Grenslandbewoners. Het boek werd onder meer besproken in *NRC-Next* en *De Limburger*.

De Stichting Maaslandse Monografieën kreeg weer uitgebreide assistentie van de afdeling onderzoek en de algemene dienst van het SHCL bij het drukklaar maken en overige begeleiding van de uitgaven, de promotie van de reeks, verzending en verpakking van de boeken, beheer van de voorraad, het werven van nieuwe abonnees/donateurs, het voorbereiden en notuleren van vergaderingen van bestuur en redactie, het aanvragen van projectsubsidies enzovoorts.

Bijlage 7

Schenkers bibliotheekmateriaal 2008

M = monografie
P = periodiek

Personen

H. Duursma	Brunssum	M
E. Fleré	Geleen	P
B. Gales	Groningen	M
J.C.G.M. Jansen	Maastricht	M + P
G.C.P. Linssen	Roermond	M + P
Mevrouw Kimpe	Maastricht	M + P
J. Palmen	Kerkrade	M
J.F.R. Philips	Maastricht	M
W. Rutten	Maastricht	P
P. Schure	Maastricht	M + P
M. Wijnen	Maastricht	M

Bijlage 8

Acquisitie en dequisitie van archieven en documentatie

Verworven archieven en documentatie

EAN: 1226.

Naam: Maaslandziekenhuis te Sittard.

Omvang: 12,5 m'.

Bereik: 1927-2006.

Rubriek: 11.00. Gezondheidszorg.

EAN: 1227.

Naam: Rooms Katholieke metaalbewerkersbond Sint Eloy, afdeling Baarlo.

Omvang: 0,12 m'.

Bereik: 1921-1982.

Rubriek: 10.03. Vak- en standsorganisaties.

EAN: 1228.

Naam: C. Vlot, als (bestuurs)lid van D'66 afdeling Maastricht en als gemeenteraadslid van Maastricht.

Omvang: 2 m'.

Bereik: 1967-1999.

Rubriek: 18.02. Families, personen.

EAN: 1229.

Naam: FNV, afdeling Maastricht.

Omvang: 1,12 m'.

Bereik: 1949-2006.

Rubriek: 10.03. Vak- en standsorganisaties.

DOC: 102.

Naam: Collectie recapitulatie van de gegevens verstrekt door de katholieke woningbouwcorporaties in vijf diocesen naar de toestand op 1 januari 1955.

Omvang: 1 deel/0,12 m'.

Bereik: 1955.

Rubriek: 21.00. Verzamelingen.

DOC: 103.

Naam: Collectie Gerard Peters, affiches van 'linkse' partijen en culturele manifestatie te Maastricht en lucht-foto's van de bouw van de Noorderbrug te Maastricht.

Omvang: 97 stukken.

Bereik: 1980-1985.

Rubriek: 21.00. Verzamelingen.

DOC: 104.

Naam: Collectie prijscouranten en catalogi van Sphinx en Société Céramique te Maastricht.

Omvang: 2,75 m'.

Bereik: 19e-20e eeuw.

Rubriek: 21.00. Verzamelingen.

Verworven aanvullingen op archieven en documentatie

EAN: 475.

Naam: Stichting tot instandhouding van voortbrengselen der gewestelijke bouwkunst in Limburg, Restauratiestichting Limburg.

Omvang: 0,75 m'.

Bereik: 1954-1965.

Rubriek: 15.05. Bouwkunst, monumentenzorg, archeologie.

EAN: 765.

Naam: NV Limburgse Tramweg Maatschappij (NV LTM) te Roermond, sinds 1945 te Heerlen.

Omvang: 3,25 m'.

Bereik: 1924-1926.

Rubriek: 08.03. Verkeer, vervoer.

N.B.: Afkomstig van dhr Griethuysen, persoonlijke stukken afkomstig van de directeur.

EAN: 929.

Naam: NV Janssen-Willemsse Greswarenfabriek te Reuver.

Omvang: 1 deel.

Bereik: 1905-1925.

Rubriek: 16.02. Nijverheid, industrie.

EAN: 1005.

Naam: F.J.W.A. Sampers, hoofdaalmoezenier van Sociale Werken te Maastricht.

Omvang: 0,87 m'.

Bereik: 1956-1999.

Rubriek: 18.02. Families, personen.

EAN: 1014.

Naam: NV Koninklijke Sphinx (afkomstig van N. Jaspers, modellenmaker resp. ontwerper van sanitaire producten).

Omvang: 0,5 m'.

Bereik: 1949-1991.

Rubriek: 16.02. Nijverheid, industrie.

EAN: 1014.

Naam.: NV Koninklijke Sphinx (afkomstig van mevr. Visbeek, weduwe van dhr Visbeek, voormalig archivaris van de Sphinx).

Omvang: 0,5 m'.

Bereik: 1949-1991.

Rubriek: 16.02. Nijverheid, industrie.

EAN: 1214.

Naam: Brouwerij Maes.

Omvang: 3 delen.

Bereik: 1917-1927.

Rubriek: 16.02. Nijverheid, industrie.

DOC: 21.

Naam: J. Notermans.

Omvang: 0,12 m'.

Bereik: 1963-1980.

Rubriek: 21.00. Verzamelingen.

DOC: 30

Naam: Prentbriefkaarten.

Omvang: 21 stukken.

Bereik: 1910-1940.

Rubriek: 21.00. Verzamelingen.

DOC: 40.

Naam: Briefhoofden

Omvang: 0,12 m'.

Bereik: 1939-1942.

Rubriek: 21.00. Verzamelingen.

DOC: 44.

Naam:

- RK Bouwvakvereniging Sint Jozef Heugem, 1918.

- RK Werkliedenvereniging Sint Joseph Amby, 1917.

Omvang: 2 vaandels.

Bereik: ca. 1920.

Rubriek: 21.00. Verzamelingen, vlaggen en vaandels.

Overgedragen archieven en documentatie

Overdracht aan RHCL

EAN: 83.

Naam: Vereniging Oranje Comité te Maastricht.

Omvang: 0,12 m'.

Bereik: 1936-1939.

Rubriek: 01.02.03. Regionale politieke groeperingen.

EAN: 84.

Naam: Stichting Katholiek Maastricht, voorheen Katholieke Centrale Maastricht en Bond van RK Godsdienstige en Sociale Vereenigingen, genaamd Katholiek Maastricht te Maastricht.

Omvang: 0,12 m'.

Bereik: 1928-1979.

Rubriek: 17.01.04. Overige Rooms-katholieke instellingen.

EAN: 273.

Naam: J.C. Sleebe, lid van de Bijzondere commissie uit de Provinciale Staten i.v.m. het streekplan De Westelijke Mijnstreek te Maastricht.

Omvang: 0,12 m'.

Bereik: 1953.

Rubriek: 18.02. Families, personen.

EAN: 410.

Naam: RK Studentenclub Sanctus Servatius te Maastricht.

Omvang: 0,12 m'.

Bereik: 1937-1964.

Rubriek: 14.07. Studentenleven.

EAN: 412.

Naam: Stichting Werkplaatsen Aangepaste Arbeid (WAAM) Maastricht.

Omvang: 0,25 m'.

Bereik: 1954-1959.

Rubriek: 10.01. Werkgelegenheid.

EAN: 449.

Naam: Stichting Lambert van Middelhoven, voorheen XII Apostelenhuis te Maastricht.

Omvang: 12 m'.

Bereik: 1493-1993.

Rubriek: 10.05. Armenzorg, bejaardenzorg.

EAN: 485.

Naam: Stichting Wijkraad Belfort te Maastricht.

Omvang: 0,12 m'.

Bereik: 1965-1970.

Rubriek: 10.08. Hulpverlening aan specifieke groepen.

EAN: 496.

Naam: Drukkerij Leiter-Nypels NV te Maastricht.

Omvang: 2,75 m'.

Bereik: 1924-1986.

Rubriek: 16.02. Nijverheid, industrie.

EAN: 502.

Naam: Groote Sociëteit en Emulatie te Maastricht.

Omvang: 1,25 m'.

Bereik: 1760-1922.

Rubriek: 10.08. Hulpverlening aan specifieke groepen.

EAN: 502.

Naam: Groote Sociëteit en Emulatie te Maastricht

Omvang: 0,12 m'.

Bereik: 1908-1953.

Rubriek: Introductieboek, schenking van particulier.

EAN: 503.

Naam: Sociëteit te Maastricht.

Omvang: 0,25 m'.

Bereik: 1899-1939.

Rubriek: 10.08. Hulpverlening aan specifieke groepen.

EAN: 510.

Naam: Sint Vincentius-vereeniging, Conferentie van den Heiligen Martinus te Wijk-Maastricht.

Omvang: 0,12 m'.

Bereik: 1923-1947.

Rubriek: 10.10. Sociale zorg, welzijn, e.d.: Overig.

EAN: 528.

Naam: Beurzenstichting Isabella van der Weyden te Maastricht.

Omvang: 0,12 m'.

Bereik: 1828-1940.

Rubriek: 14.08. Onderwijs, wetenschap: Overig.

EAN: 530.

Naam: Beurzenstichting Mathias Wijnandts te Maastricht.

Omvang: 1,37 m'.

Bereik: 1839-1976.

Rubriek: 14.08. Onderwijs, wetenschap: Overig.

EAN: 536.

Naam: Vereniging Pro Juventute te Maastricht.

Omvang: 0,12 m'.

Bereik: 1899-1952.

Rubriek: 03.03. Instellingen betreffende rechtspraak en justitie.

EAN: 598.

Naam: Adrianus de Wilt SJ te Maastricht.

Omvang: 0,5 m'.

Bereik: 1936-1955.

Rubriek: 18.02. Families, personen.

EAN: 748.

Naam: Stichting Familiebenefecie Graven te Maastricht/Bemelen.

Omvang: 0,12 m'.

Bereik: 1695-1969.

Rubriek: 18.02. Families, personen.

EAN: 818.

Naam: J.G.H. Hoen te Maastricht.

Omvang: 0,75 m'.

Bereik: 1975-1978.

Rubriek: 18.02. Families, personen.

EAN: 841.

Naam: P.V. Grummer te Maastricht.

Omvang: 0,25 m'.

Bereik: 1956-1976.

Rubriek: 18.02. Families, personen.

EAN: 863.

Naam: L. Frantzen te Maastricht.

Omvang: 0,12 m'.

Bereik: 1940-1943.

Rubriek: 18.02. Families, personen.

EAN: 864.

Naam: Dr J.L.M. Herold te Maastricht.

Omvang: 2 m'.

Bereik: 1945-1979.

Rubriek: 18.02. Families, personen.

EAN: 868.

Naam: Mej. H.A.M. Hochstenbach te Maastricht.

Omvang: 0,37 m'.

Bereik: 1936-1973.

Rubriek: 18.02. Families, personen.

EAN: 886.

Naam: H.L.L. Wishaupt te Maastricht.

Omvang: 0,12 m'.

Bereik: 1946-1959.

Rubriek: 18.02. Families, personen.

EAN: 888.

Naam: Comité Gedachtenis-monument Oorlogsslachtoffers Maastricht.

Omvang: 0,12 meter.

Bereik: 1960-1978.

Rubriek: 10.09. Instellingen op ideële grondslag.

EAN: 911.

Naam: Th.A.M. Maassen te Maastricht.

Omvang: 0,5 m'.

Bereik: 1930-1980.

Rubriek: 18.02. Families, personen.

EAN: 941.

Naam: Drs H.H. Schure te Maastricht.

Omvang: 3,12 m'.

Bereik: 1942-1983.

Rubriek: 18.02. Families, personen.

EAN: 959.

Naam: Dr. T. Broekema, huidarts te Maastricht.

Omvang: 1,25 m'.

Bereik: 1938-1973.

Rubriek: 18.02. Families, personen.

EAN: 964.

Naam: Mevr. J.M.F.A. Gielen-Drehmanns te Maastricht, lid van de gemeenteraad van Maastricht.

Omvang: 2,62 m'.

Bereik: 1972-1990.

Rubriek: 18.02. Families, personen.

EAN: 972.

Naam: Commissie herstructurering zielzorg binnenstad Maastricht.

Omvang: 0,12 m'.

Bereik: 1966-1967.

Rubriek: 17.01.04. Overige Rooms-katholieke instellingen.

EAN: 976.

Naam: Pius X en Maria Gorettischool te Maastricht.

Omvang: 0,12 m'.

Bereik: 1951-1977.

Rubriek: 14.01. Basisonderwijs.

EAN: 1003.

Naam: Stichting Combinatiebouw Maastricht, voorheen Bouwcombinatie Jekerdal.

Omvang: 2.12 m'.

Bereik: 1952-1988.

Rubriek: 09.02. Volkshuisvesting.

EAN: 1017.

Naam: Th.G.J. Lemmens, huisarts te Maastricht.

Omvang: 0,75 m'.

Bereik: 1969-1987.

Rubriek: 18.02. Families, personen.

EAN: 1022.

Naam: Stichting Krisis Opvangcentrum te Maastricht.

Omvang: 0,12 m'.

Bereik: 1973-1982.

Rubriek: 11.00. Gezondheidszorg.

EAN: 1036.

Naam: Toer- en Wielierclub (TWC) te Maastricht.

Omvang: 7 m'.

Bereik: 1946-1993.

Rubriek: 15.06. Sport.

EAN: 1039.

Naam: Mgr P.M.J. Jenneskens te Maastricht/Meerssen.

Omvang: 0,12 m'.

Bereik: 1940-1958.

Rubriek: 18.02. Families, personen.

EAN: 1043.

Naam: P. van Neer te Maastricht.

Omvang: 0,25 m'.

Bereik: 1967-1976.

Rubriek: 15.10. Cultuur, sport, recreatie e.d.: Overig.

EAN: 1047.

Naam: Nederlandse Vereniging tot Bescherming van Dieren, afdeling Maastricht.

Omvang: 1 m'.

Bereik: 1966-1985.

Rubriek: 10.09. Instellingen op ideële grondslag.

EAN: 1050.

Naam: Nederlandse Katholieke Gymnastiek Bond, district Maastricht.

Omvang: 0,25 m'.

Bereik: 1963-1988.

Rubriek: 15.06. Sport.

EAN: 1051.

Naam: Katholieke Maastrichtse Gymnastiek-vereniging Eendracht 1876.

Omvang: 0,12 m'.

Bereik: 1951-1986.

Rubriek: 15.06. Sport.

EAN: 1055.

Naam: Straatvereniging Aajd Mestreech (Wolfstraat) te Maastricht.

Omvang: 0,25 m'.

Bereik: 1969-1994.

Rubriek: 16.01. Handel.

EAN: 1069.

Naam: Dr W.A.F. Janssen te Maastricht.

Omvang: 0,12 m'.

Bereik: 1923-1952.

Rubriek: 18.02. Families, personen.

EAN: 1141.

Naam: Stichting gestichten Zuster van Barmhartigheid Misericode.

Omvang: 2,75 m'.

Bereik: 1840-1980.

Rubriek: 10.06. Jeugdzorg.

EAN: 1145.

Naam: J.(Jan) Hollewijn, lid van De Kemediespeulers, speelgroep van de Centrale voor Volkskunst, Pesthuys te Maastricht.

Omvang: 0,75 m'.

Bereik: 1921-1963.

Rubriek: 15.02. Toneel, muziek, dans, kleinkunst.

EAN: 1150.

Naam: T Kok, lid CDA Maastricht.

Omvang: 0,75 m'.

Bereik: 1964-1999.

Rubriek: 18.02. Families, personen.

DOC: 22.

Naam: prof. dr. F. Wassenaar SJ.

Omvang: 1 m'.

Bereik: 1950-1962.

Rubriek: 21.00. Verzamelingen.

Bijlage 9

Begunstigers en contribuanten

Gemeenten

Gemeentebestuur Meerlo-Wanssum (1952) Meerlo-Wanssum
Gemeentebestuur Meerssen (1951) Meerssen

Bedrijven

Administratiekantoor Graucho's (2005)	Maastricht
Architectenbureau P.T.N. Haane (1999)	Maastricht
Ars Drukkerij B.V. (1993)	Roermond
Boven & Van der Bruggen, Van, Advocaten (1988)	Roermond
Centraal Archief D.S.M. (1994)	Heerlen
Dakdekkersbedrijf Verkoelen Weert B.V. (2000)	Weert
Delfin Maastricht bv (2006)	Maastricht
Eerste Nederlandse Cement Industrie N.V. (1951)	Maastricht
Fonds voor Sociale Instellingen, Stichting (1988)	Brunssum
Gulpener Bierbrouwerij, Distilleerderij en Azijnfabriek B.V. (1961)	Gulpen
Hertzdahl Beheer B.V. (1958)	Maastricht
J.G.I. Holding B.V. (1979)	Weert
Laudy Bouw & Ontwikkeling b.v. (2002)	Sittard
Laura-fonds, Stichting (1978)	Eijgelshoven
Lindeboom Bierbrouwerij B.V. (1988)	Neer
Maison Louis (1958)	Maastricht
Oranje-Nassau Groep B.V. (2000)	Amsterdam
Recycled Paper Europe Roermond Papier b.v. (1988)	Roermond
Satijnplus Architecten b.v. (2000)	Maastricht
Schuffelers B.V., P. (1982)	Maastricht
Thomas Regout N.V. (1988)	Maastricht

Organisaties en instellingen

Alphonsianum Paters Redemptoristen (1959)	Wittem
Bisdom Roermond (1949)	Roermond
Bisschoppelijk Centrum Rolduc (2000)	Kerkrade
Brabants Historisch Informatie Centrum (1976)	's-Hertogenbosch
Carbooncollege, locatie St. Jan (1979)	Hoensbroek
Centrale Bibliotheek van de Katholieke Universiteit Leuven (1972)	Leuven (B)
College Rolduc (1978)	Kerkrade
Coöp. Bouwvereniging Ons Belang BA (1995)	Maastricht
Depot van Nederlandse Publikaties K.B. (1976)	's-Gravenhage
Economisch Technologisch Instituut Limburg (1958)	Maastricht
Elisabeth Strouven, Stichting (1958)	Maastricht
Eijsdens Verleden, Stichting (1976)	Eijsden
Pontes Rodenses, Stichting (1976)	Kerkrade
Fontys Lerarenopleiding (1980)	Sittard
Gemeente Weert, afd. Archivariaat (2000)	Weert
Gemeentearchief Kerkrade (2005)	Kerkrade

Gemeentearchief Venlo (1973)	Venlo
Gemeentelijke Bibliotheek (1979)	Lanaken (B)
Gemeentemuseum Echt (1961)	Echt
Geschied- en Heemkundige Kring (1988)	Thorn
Groot Seminarie Rolduc (1986)	Kerkrade
Heemkunde-Museum Beek, Stichting (1979)	Beek
Heemkundevereniging Geleen (1980)	Geleen
Heemkundevereniging Helden (1984)	Panningen
Heemkunde Vereniging Maas- en Swalmdal (1981)	Reuver
Heemkundevereniging 'Medelo' (1984)	Meijel
Heemkundevereniging OCGI (2000)	Landgraaf
Heemkunde-Vereniging 'Roerstreek' (1969)	Sint-Odiliënberg
Historische Werkgroep 'De Borcht', Stichting (1996)	Baarlo
Hoeseltse Geschiedkundige Studiegroep (1976)	Hoeselt (B)
Industriebank LIOF N.V. (1976)	Maastricht
Instituut voor Genealogie en Streekgeschiedenis (1969)	Roermond
Kamer van Koophandel en Fabrieken voor Maastricht en Omstreken (1949)	Maastricht
Lectoraat Toerisme en Cultuur-Hogeschool Zuyd (2000)	Maastricht
Limburgse Werkgeversvereniging (1958)	Roermond
Meertens Instituut (1995)	Amsterdam
Milieu- en Heemkundevereniging (1982)	Swalmen
MKB-Limburg (1951)	Venlo
Montfortanen, Paters (1959)	Valkenburg a/d Geul
Nolensfonds, Stichting Dr. (1997)	Brunssum
Openbare Bibliotheek (2000)	Sittard
Oudheidkamer Horst, Stichting (1994)	Horst
RACM (2007)	Amersfoort
Regionaal Historisch Centrum (1974)	Eindhoven
Regionaal Historisch Centrum Bibliotheek (2004)	Maastricht
R.K. Scholengemeenschap 'Bouwens van der Boye College' (1978)	Panningen
Rotswoning, Stichting De (2008)	Limbricht
Rijksdienst voor de Monumentenzorg (1982)	Zeist
Scholengemeenschap voor Atheneum en HAVO 'Groenewald' (1978)	Stein
Stadsarchief Heerlen (1979)	Heerlen
Stadsarchief Sittard-Geleen (2000)	Sittard
Stadsbibliotheek Antwerpen (1982)	Antwerpen (B)
Stadsbibliotheek Maastricht (1958)	Maastricht
Stadsbibliotheek/Bibliotheek LGOG (1995)	Maastricht
Universitätsbibliotheek (1982)	Münster (D)
Universiteitsbibliotheek-140 (1973)	Amsterdam
Universiteitsbibliotheek Erasmus Universiteit (1959)	Rotterdam
Vereniging Historie Schinnen (1988)	Oirsbeek
Vereniging van Ingenieurs in Zuid-Limburg (2005)	Hulsberg
VVV Zuid-Limburg (2000)	Valkenburg a/d Geul
Woningstichting Sint-Servatius (1977)	Maastricht
Zusters Arme Kind Jezus, Nederlandse Provincie (1990)	Simpelveld
Zusters Onder de Bogen (1949)	Maastricht

Persoonlijke contribuanten

Aben, J.M. (1988)	Venray
Acampo, H. (2005)	Neerharen (B)
Admiraal, mr. W.A.M. (1979)	Heiloo

- Adriaens, drs. F.H.M.C. (1960)
Ahsmann-Wishaupt, mevr. M.C.J.Th. (1988)
Alberts, mevr. C.M. (2002)
Appelboom, W.J.M.J. (1995)
Arends, A. (1993)
Arkenbout, C. (2000)
Augustijn, A. (1996)
Augustin, H. (2007)
Baars, P. (1995)
Bär, H.M. (2000)
Barkmeijer, B.E. (2000)
Barske, A.C. (2004)
Bartelds, J.H. (1988)
Bartels, mr. J.M.A.L. (1988)
Bartholomeus, P.H.J. (2000)
Baur, W.M.J. (2007)
Beckers, G.H. (2000)
Beckers, drs. J.L. (2004)
Beckers, mr. L.J.T.A. (2000)
Beek RA, prof. A. (1999)
Beek, Chr.W. ter (1974)
Bemelmans, V.J.P.M. (2000)
Benneker, J.S.H.A. (1993)
Berden, drs. J.V.C.M. (1977)
Berge, A.A. ten (2000)
Bergers, H. (1981)
Berk-Verbeek, mevr. M.H.M. van den (2000)
Berkvens, prof. dr. A.M.J.A. (1996)
Bertens, drs. J.W. (1975)
Bertrand, R.M.M. (2000)
Besselaar, mevr. A.G. van den (2000)
Beurskens, H.J.H. (2000)
Beyer, C. de (2000)
Bie, P.J.C.M. de (1995)
Bijsterveld, prof. dr. A.-J. (2000)
Birken, mr. H.H. (2002)
Bisscheroux, R. (2005)
Blaauw, dr. H. (2004)
Bloemen, H.A.C. (1966)
Boer, T. de (2004)
Boersma MBA, drs. H.J.L.M. (2005)
Boersma, M.Th.L.W. (1982)
Boesten, H.M.P.L.B. (1979)
Bogers, J. (1998)
Bokken, H.L.M. (1979)
Bollen, F. (1998)
Bollen, L. (1997)
Bonnet, J.J. (1979)
Boom, Th.M.P.M. (1982)
Boomgaard, H.M. van den (2004)
Bootz, J. (2006)
Boreas, W.I.G.M. (1989)
Bos, dr. N.J.P.M. (1990)
Bosch, dr. A. (2005)
Horn
Heerlen
Nieuwstadt
Schin op Geul
Roermond
Maastricht
Zuidhoorn
Maastricht
Pey-Echt
Baexem
Maastricht
Urmond
Bij de Wijk
Maastricht
Roden
Landgraaf
Beek
Wijchen
Beek
Meerssen
Venray
Maastricht
Oirsbeek
Gouda
Roermond
Maastricht
Holtum
Maastricht
Maastricht
Klimmen
Maastricht
Heel
Cadier en Keer
Eijsden
Tilburg
Groningen
Bovenkarspel
Malden
Markelo
Venlo
Maastricht
Valkenburg a/d Geul
Heerlen
Maastricht
Thorn
Hechtel-Eksel (B)
Bunde
Maastricht
Roermond
Hollandsche Ring
Maastricht
Meerlo
Brunssum
Nijmegen

Boselie, drs. P.H.M. (2008)	Sittard
Botman, S.G.J.M. (1974)	Valkenburg a/d Geul
Bouts, mr. F.L.M. (2000)	Roermond
Bouwens, S. (2003)	Tilburg
Bovens jr, Th. (1979)	Maastricht
Braad, R. (2008)	Heerlen
Brassé, ir. J.G.M. (1993)	Roermond
Brassee, Ch.J.P. (1973)	Landgraaf
Bremmers, W.R.H. (1997)	Maastricht
Breukers, H.A.M. (2000)	Thorn
Bronzwaer, P. (2000)	Maastricht
Brouwer, ir. J.F.H. (1979)	Heythuysen
Breukers, A.W.J. (1988)	Ospel
Bruggen, mr. H.J.J.M. van der (1986)	Roermond
Bruin, dr. A.A. de (2004)	Sevenum
Bruijn, mr. A.H. de (2000)	Maastricht
Bruyn, drs. L.P.J. de (1999)	Bunde
Bruynesteyn, R. (2006)	Horn
Buchem, G.J. van (1981)	Mheer
Buchem-Hermans, mevr. I. (1989)	Munstergeleen
Buren, F. van (1988)	Geleen
Busard, H.M.G. (2000)	Maastricht
Busker, W.P. (2000)	Roermond
Caljé, P.A.J. (2000)	Maastricht
Cammaert, dr. F. (2003)	Maastricht
Camp, H.J.G. op den (2000)	Amersfoort
Cartigny, W. (2000)	Utrecht
Castermans, W.P. (1979)	Maastricht
Charpentier, P.H.M. (1983)	Eijsden
Cillekens, drs. C.M.H. (2004)	Maastricht
Claessens, J.P.L. (2000)	Einighausen
Claessens, drs. Th.J.A.H. (1960)	Valkenswaard
Cleuters, M. (2000)	Simpelveld
Cluitmans, drs. J.H. (1958)	Swalmen
Cobben, A.P.H.M. (2000)	Beek
Coelen, P.J.C. van der (1999)	Baarlo
Cohlst, J.M.F. (1982)	Vaals
Coolen, G.M.A. (1987)	Maastricht
Corten, drs. G.J.P.M. (1985)	Sittard
Cox, drs. G.W.H. (1958)	Goirle
Cox, prof. dr. H.L. (1989)	Rheinbach (D)
Cox-Geraedts, mevr. J.H. (2000)	Swalmen
Cozijnsen, W. (1979)	Maastricht
Cremers, J.J.F. (2000)	Sittard
Creusen, J. (2007)	Vilt-Valkenburg
Crolla-Baggen, de heer en mevr. A.M.G. (1964)	Noorbeek
Crugten, mr. O.W.J.H. van (1986)	Roermond
Cruts, R. (2000)	Beek
Crutzen, F.G.H.M. (1979)	Ransdaal
Crijns, ir. A.W.N.J. (1967)	Bunnik
Cuypers, M. (2008)	Venlo
Dackus, B. (2000)	Oirsbeek
Dackus, W.M.F. (2000)	Maastricht
Daelen, G.E.R. van (2000)	Maastricht

Daniëls, A.L.M.J. (1977)	Maastricht
Daniëls, mr. J.H.J. (1987)	Roermond
Dassen, E.E.M.J. (1998)	Maastricht
Debets, drs. R.M.C. (1974)	Hoofddorp
Deckers, H.T.M. (2008)	Kerkrade
Defesche-Derks, drs. P.M.C. (1974)	Bunde
Delescen, mr. R.A.J. (2000)	Roermond
Delsing, drs. E.H.A. (2004)	Boxmeer
Deursen, M. van (1992)	Nijmegen
Didden, J.M. (1995)	Meerssen
Dierick-Van Loo, mevr. M.C.G. (1977)	Stein
Dieteren, H. (1971)	Maastricht
Dieteren, J.J.G. (1984)	Sittard
Dieteren, J.W. (1964)	Spaubeek
Dieteren, P.E.M. (1982)	Ubach over Worms
Dinjens, G. (1988)	Maastricht
Dinjens, J.M.L. (2004)	Maastricht
Dittrich, dr. K. (2000)	Maastricht
Donners, K.H.M. (2002)	Wijlre
Donners, W.A.B. (2000)	Susteren
Doorn, dr. J.A.A. van (1999)	Sint-Geertruid
Dormans, E.H.M. (1979)	Valkenburg a/d Geul
Douben, prof. dr. N.H. (1987)	Eindhoven
Drenth, J.H. (1981)	Kerkrade
Driessen, J. (2000)	Lanaken (B)
Driessen, P.M.A.J. (2000)	Zutendaal (B)
Dijck, H.L.M. van (2000)	Kessel
Dijck, drs. R.E.P.M. van (1993)	Grathem
Dycks, L.C. (2004)	Koningsbosch
Eggels-Erkens, mevr. J. (2000)	Geleen
Ehlers, N. (2003)	Kerkrade
Einig, drs. P.C.A. (1974)	Roermond
Elfrink, J.H.B. (2000)	Herten
Engelen, dr. Th.L.M. (1982)	Cuijk
Ernst-Martens, mevr. M. (2000)	Posterholt
Eurlings, mr. P.A.H. (1988)	Voerendaal
Evers, drs. I.M.H. (2000)	Maastricht
Eijk, J.M.H. van (2000)	Maastricht
Eijs, mevr. C. (2008)	Maastricht
Feller, drs. J.C. (1979)	Venlo
Fleré, mevr. drs. E.C.M. (1998)	Geleen
Franssen, H.L. (2002)	Sittard
Franssen, M. (1979)	Vaals
Frederix, drs. L.L.M. (1980)	Munstergeleen
Friedrichs, W. (2008)	Maastricht
Frijns, Ch.H.F. (1988)	Maastricht
Frijns, P. (1995)	Stein
Gales, dr. B. (1975)	Groningen
Gasselt, drs. R.H.M. van (2004)	Bunde
Geenen, drs. W. (1982)	Wijlre
Geer, C.J. v.d. (2000)	Schipperskerk
Geraets, J.H. (2000)	Best
Gerards, A.J.M. (1979)	Sittard
Gerards, F.M. (1998)	Voerendaal

Gerwen, J. van (2000)
 Gessel, J.J.M. van (2000)
 Geurts, A.J. (1977)
 Geurts, A.Th.G.M. (2000)
 Geurts, H.M.L. (2000)
 Geux, A.J. (1972)
 Gielen, drs. B.J.M. (2000)
 Gielen, P.M.P.J. (1978)
 Gielkens, ir. J.W. (2002)
 Gierlings, R.E.J. (2000)
 Giesen, J.R.I. (2006)
 Gilissen, mevr. I. (2000)
 Glasz-Wöltgens, mevr. M.J.H. (2006)
 Claudemans, F.J.T.H. (1982)
 Goes, mevr. H.M. (1974)
 Goossens-Probst, M. (2002)
 Gootzen, P.J. (1969)
 Goyen, L.M.W. (2000)
 Göbbels, P. (2004)
 Grootjen, mevr. C. (2008)
 Grothues, B.A. (1998)
 Gubbels, G.J.H.M. (2004)
 Haanen, drs. E.P.H.P.T. (1974)
 Haegens, D. (2007)
 Haesen, M.F.H. (1995)
 Hall, drs. J.H.M.M. van (1999)
 Hamans, prof. dr. P.W.F.M. (1986)
 Hamers, G.W.F. (2002)
 Hardy, L.V.H. (1958)
 Hartman-Dröge, mevr. C. (2004)
 Hautvast, J.P.G. (1979)
 Heemels, M.G.M. (2006)
 Heerma van Voss, L. (1999)
 Helgers, J.J.M. (2004)
 Hendrix, H. (2007)
 Henrar, A.F. (1975)
 Hermans, G. (2000)
 Hermans, J.J. (1991)
 Hermans, M.J.F.L.G. (2002)
 Hermans, R.H.W.W.M. (2002)
 Hermans, ir. W. (1997)
 Herp, drs P.J. van (1964)
 Heus, G.M. de (1974)
 Heijden, P.J. van der (2000)
 Heijden, drs. R.P.W.J.M. van der (1974)
 Heijenrath, L.J.A. (1999)
 Hoebbers, drs. P.G.M. (1974)
 Hol, F.A.G. (2000)
 Homburg, prof. dr. E. (1994)
 Hommes, mej. mr. A.H.M.H. (1958)
 Hoogerwerf, M. (2000)
 Horsten, drs. M.M.M. (1994)
 Houben, J. (2000)
 Houtmortels, mevr. D. (2004)
 Amsterdam
 Heerlen
 Almere
 Schinnen
 Weert
 Helden
 Amsterdam
 Simpelveld
 Geleen
 Roermond
 Meerssen
 Sittard
 's-Gravenhage
 Cadier en Keer
 Maastricht
 Tegelen
 Melick
 Herten
 Maastricht
 Papenhoven
 Hoensbroek
 Noorbeek
 Swartbroek
 Nijmegen
 Nieuwegein
 Banholt
 Sint-Odiliënberg
 Sittard
 Epen
 Vlaardingen
 Heerlen
 Heythuysen
 Diemen
 Ravenstein
 's-Hertogenbosch
 Eben-Emael (B)
 Maastricht
 Hoensbroek
 Maastricht
 Papenhoven
 Gangeit- Hastenrath(D)
 Treebeek
 Valkenburg a/d Geul
 Amsterdam
 Meerlo
 Kerkrade
 Horst
 Heerlen
 Eijsden
 Maastricht
 Landgraaf
 Hedel
 IJsselstein
 Maastricht

Houwen, J.Th.M. (2000)	Maastricht
Hovens, F.E.R. (1996)	Maastricht
Huisman, F. (2000)	Maastricht
Huskens, J. (2000)	Roermond
Hustinx, mevr. E.M.L.A. (1995)	Maastricht
Hutschemaekers, drs. A.J. (1987)	Roermond
Huyben, drs. J.J.C. (1975)	Weert
Huys, J.S. (1999)	Grubbenvorst
Jacobi, H. (1991)	Sittard
Jacobs, A. (2004)	Hoensbroek
Jacobs, H.L.J. (2000)	Geleen
Jamar, drs. J.T.J. (1972)	Heerlen
Jammers, M. (1974)	Maastricht
Jansen, prof. dr. J.C.G.M. (1999)	Maastricht
Jansen-Rompen, mevr. C.J.M. (2000)	Sittard
Janssen, drs. A.M.P.P. (1988)	Sittard
Janssen, E.M.L. (1981)	Spaubeek
Janssen, drs. H.J.F.H. (2000)	Valkenburg a/d Geul
Janssen, H.M. (2007)	Roosendaal
Janssen, drs. J.A.J. (1974)	Nuth
Janssen, J.P.H.M. (1979)	Molenhoek
Janssen, R. (1979)	Maaseik (B)
Jenniskens, drs. A.H. (1975)	Maastricht
Jessen, mevr. L. (1989)	Stevensweert
Jetten, J.M.A. (1982)	Gulpen
Jochems, dr. D.B. (1988)	Schin op Geul
Jong, dr. J.J. de (2008)	Maastricht
Jongen, E. (1995)	Lanaken (B)
Jongen, J.M.G. (1979)	Heerlen
Joosten, E.A. (1988)	Swalmen
Jöris Maassen, mevr. B. (2000)	Valkenswaard
Jorritsma, H.H.M.D. (1976)	Amsterdam
Kamp, H.J. op den (1979)	Munstergeleen
Keltjens, J.G. (1998)	Arcen
Kempen, dr. W. van (2000)	Geijsteren
Kerpershoek, R.C. (1995)	Landgraaf
Kessels, F.A.H. (1974)	Venlo
Kicken, R.J.A. (1986)	Schimmert
Kikken, M.G. (2000)	Stein
Kirkels, L. (1979)	Meerssen
Kissels, W. (2000)	Sittard
Klaassen, drs. W.J.M. (1974)	Alphen a/d Rijn
Klep, prof. dr. P.M.M. (1978)	Nijmegen
Klerk, J.H.C. de (2000)	Roermond
Klerken, C.J.W.A. (1995)	Blerick
Kleutghen, A. (1979)	Overpelt (B)
Klijn, mevr. A. (2000)	Maastricht
Knapen, drs. J.G.J. (1975)	Bavel
Knibbeler, drs. D.J.M. (2003)	Heerlen
Knoors, H.J. (1979)	Roermond
Knoors, J.A. (1972)	Grevenbicht
Knotter, J. (1999)	Zetten
Koene-Gorren, mevr. M.H.H. (2006)	Maastricht
Kohlbacher, J. (1988)	Maasmechelen (B)

Koken, H. (1999)	Landgraaf
Koldewey, dr. J. (1982)	Buren
Konings, mevr. M. (2000)	Maastricht
Koolen, H.W.M. (2000)	Heythuysen
Korsten, G.H.M. (1999)	Jabeek
Koster, mevr. C. de (2006)	Maastricht
Kreukels, drs. J. (2002)	Geleen
Kreukels, dr. L. (2000)	Maastricht
Kreuwels, ir. W.G.J. (1984)	Geldrop
Kunder, J. de (1988)	Heythuysen
Kuster, H.J. (2000)	Beek
Kuijper, mevr. E.F.M. (2000)	Roermond
Labrie, prof. dr. A. (1997)	Maastricht
Lakmaker, mevr. F. (1986)	Gronsveld
Lambriex, P.H.M.J. (1988)	Maastricht
Langeweg, drs. S. (1994)	Maastricht
Lardinois, P.M.J.P. (1975)	Maastricht
Laumen, J. (2004)	Weert
Lebens, mr. R.P.M. (2000)	Buchten
Lemmens, E. (2000)	Brussel (B)
Lemmens, L.A. (2002)	Beek
Lensen, J.G. (2002)	Sittard
Lenssen, J.A.M.G. (1991)	Eindhoven
Leonards, dr. Chr. (2002)	Maastricht
Leurs, ing. C.J.P. (1974)	Venray
Leyen, C.J.M. (1974)	Heerlen
Lieshout, J.W.V. van (1981)	Jabeek
Linde, W. van der (1999)	Urmond
Linschoten, P. van (1989)	Geleen
Linssen, A. (2002)	Sittard
Linssen, mr. A.J.C. (1974)	Amstenrade
Linssen, dr. C.A.A. (1962)	Groningen
Linssen, dr. G.C.P. (1960)	Roermond
Linssen, H.H.J. (1974)	Weert
Linssen, J. (2002)	Maasbracht
Loo, T.F.J. van de (1979)	Venlo
Louer, R.P.M. (1987)	Tilburg
Lucassen, prof. dr. J.M.W.G. (1974)	Gouda
Luthjens, dr. ir. L.H. (1976)	's-Gravenhage
Luijten, M.G.J. (2000)	Merkelbeek
Lyna, D. (2007)	Antwerpen (B)
Maassen, mevr. A.M.G. (2005)	Maastricht
Maes, J. (1979)	Maastricht
Majoor, C.J.J.S. (2008)	Meerssen
Mantel, J.L. (1956)	Heerlen
Mars, H. de (2005)	Maastricht
Martens, M.J.M. (1979)	Nijmegen
Masthoff, P.M.H.M. (2000)	Geleen
Mathijsen, mr. H.J.M.E. (1977)	Venray
Meering, F.W. (2000)	Maasbracht
Meessen, H.L. (1981)	Ulestraten
Meeuws, J.B.R.G. (1974)	Nijmegen
Mennens, P.G.H. (1974)	Beek
Merks-Lodewick, mevr. Y. (2006)	Maastricht

Mertens, C.G.A. (1958)	Blerick
Mertens, prof. dr. F.J.H. (1987)	's-Gravenhage
Mertens, ir. P.A.M. (1974)	Hoensbroek
Mes, W.A.A. (2003)	Maastricht
Metselaars, H.J. (2002)	Amsterdam
Mevis, G.J.M. (2005)	Aruba
Meijden, C.P.J. van der (1995)	Rotterdam
Meijers, P.H. (2002)	Sittard
Minis, drs. S. (1981)	Maastricht
Minkman, G.H. (1999)	Meerssen
Mobers, H. (1979)	Hoogezand
Moorer, W.T. (1982)	Brunssum
Moorman, W. (1998)	Horst
Morreau-Magnee, mevr. M.J.C. (2007)	Maastricht
Mourmans, M.M.J. (1978)	Maastricht
Muisenbergh, mr. C.W.F.H. van den (1958)	Goirle
Mulken, B.H. van (2008)	Geleen
Mulken, W. van (1975)	Bunde
Mulleners, J. (1979)	Amsternrade
Naus, J.H. (1975)	Panningen
Neer, L.P.G. van (1979)	Maastricht
Neukirch, dr. R. (1967)	Köln (D)
Neven, J.C.J. (1987)	Gulpen
Niessen, drs. L.F.P. (1974)	Klimmen
Nieuwenhuijzen Kruseman, prof. dr. A.C. (2000)	Maastricht
Nilsen, A.L.J. (2003)	Maastricht
Nissen, prof. dr. P.J.A. (1980)	Nijmegen
Nuyens, dr. C.M. (2000)	Roermond
Nijsten, mevr. dr. M. (1988)	Meerbusch (D)
Oberndorff, J.G.M. (2007)	Sittard
Oberndorff, Th. (1995)	Bunde
Olivers-Bouvrie, mevr. I. (2000)	Malden
Omloo, drs. J.H.F.L. (2000)	Heteren
Oojen, P.W.A. van (1981)	Gulpen
Oudhuis, R. (2006)	Ingber
Paes, ing. F.M.H.E. (2000)	Nijmegen
Palmen, J.Ch. (1963)	Tervuren (B)
Panhuysen, J.F.M. (1982)	Maastricht
Parren, drs. H.P.C.M. (1974)	Thorn
Patelski, A.S.M. (1982)	Klimmen
Peerboom, P.E.H.G. (1990)	Eijsden
Peet, dr. J.M. (2008)	Nijmegen
Peeters, drs. J.G.H. (1958)	Boxmeer
Peeters, P.E.G.M. (2006)	Echt
Penders, M. (2003)	Maastricht
Penders, P.G.M. (2002)	Buren
Penners, W.J.A.M. (1982)	Sittard
Pennings, W. (2000)	Voerendaal
Pernot, R.A.J.G. (1982)	Sittard
Perry, dr. J. (1976)	Maastricht
Peters, H.W.J.R. (1976)	Beek
Peters, L.P.G.F. (2000)	Thorn
Peters RA, H.H.M. (2000)	Weert
Philips, dr. J.F.R. (1999)	Maastricht

Piercy, drs. L.J.M. (1974)
 Piets, J.P.M. (1983)
 Pluymakers, J. (2000)
 Pluijmen, L.J.H. (1979)
 Poell, drs. W.A.G. (1974)
 Pouls-Veugen, mevr. W.P.G. (2000)
 Puts, H.P. (1979)
 Pijls, H. (2000)
 Pijls, J.R. (2000)
 Quaadvlieg, drs. N.T.J. (1982)
 Quint-Maagdenberg, mevr. drs. M.J.I. (1983)
 Raedts, ir. C.J.B.M. (1984)
 Ramakers, J.J.E.L. (2000)
 Regout, C.N.L. (2004)
 Renes, J. (1988)
 Renkens-Gommans, mevr. A.C.M. (2000)
 Rens, W.W.H.G. van (2000)
 Rensch, mr. T.J. van (1975)
 Reijnders, H.M. (2000)
 Richter, M.M.G.M. (1999)
 Roberts, P. (1979)
 Roebroek, J.M.G.F. (1981)
 Roes, mr. F.W.M. (2001)
 Ronckers, E.M.A. (1979)
 Rongen, drs. W. (2008)
 Roost, P.M. (1982)
 Ros, Joh.J. (1979)
 Royakkers, L. (2000)
 Royen, E.J.G. van (1979)
 Rouw-Weusten, mevr. M.Th. de (2007)
 Rutten, J. (1998)
 Rutten, mr. R.H.H. (2000)
 Rijcken, R.J.L.M. (1979)
 Sandt, W.M. van de (1997)
 Schaaf, G. (1980)
 Scharmann, dra. J.-Ch. (2007)
 Schefman, P. (1979)
 Schinck, drs. P.J.G. (1991)
 Schmeits, F.Ch.M. (2004)
 Schmitz, H. (2000)
 Schoenmakers, drs. P.J.J.M. (2000)
 Schouten, P. (2000)
 Schreurs, J.W.J. (1976)
 Schreurs, mej. Maria J.J.G. (1973)
 Schreven, L.J.G. (2002)
 Schueler, mevr. J. (2000)
 Schulpen, W.F.M. (2000)
 Schuren, C. (2000)
 Schwanen, H.M.M. (1975)
 Seelen, drs. Th.L.A.M. (1959)
 Seerden, mevr. W. (1990)
 Severens, J.J. (1979)
 Sillekens, drs. J.Th. (1972)
 Simonis, mevr. mr. J.C.J. (2002)
 Heerlen
 Eijsden
 Beek
 Valkenburg a/d/ Geul
 Mheer
 Baarlo
 Rijswijk
 Brunssum
 Roermond
 Landgraaf
 Vaals
 Horion-Hozemont (B)
 Heerlen
 Baarn
 Utrecht
 Maastricht
 Sittard
 Gronsveld
 Voerendaal
 Linne
 Molenhoek
 Maastricht
 Leiden
 Banholt-Mheer
 Almere
 Ittervoort
 Reuver
 Maastricht
 Maastricht
 Klimmen
 Brunssum
 Bemelen
 Heeze
 Maastricht
 Maastricht
 Maastricht
 Maastricht
 Baarlo
 Maastricht
 Venlo
 Roermond
 Swalmen
 Herten
 Eindhoven
 Voorburg
 's-Gravenhage
 Susteren
 Arnhem
 Kerkrade
 Venlo
 Weert
 Heerlen
 Nijmegen
 Maastricht

Simonis, J.G.C. (1977)	Maastricht
Slangen, drs. J. (2001)	St.-Odiliënberg
Slootweg, G.J. (1980)	Limbricht
Smeets BNA, mr. ir. J.J.W.M. (1982)	Merkelbeek
Smeijsters, drs. E.M.A. (1974)	Spaubeek
Smulders, W.P.M.M. (2005)	Rosmalen
Snijders, P.J.M.H.T. (2000)	Beegden
Soest, K.W.Th. van (2000)	Boxmeer
Spits, L. (2001)	Valkenburg a/d Geul
Spronck-Janssen, mevr. C.H. (2000)	Maastricht
Stals, L. (1979)	Weert
Standaert, C.M.H. (1982)	Thorn
Starmans, drs. J.C.J.M. (1988)	Dreischor
Stassen, mr. R.J. (1969)	Roermond
Steegen, dr. E. (2006)	Oud-Heverlee (B)
Steen, F.M.J. van der (1970)	Helden-Beringe
Stegge, C. aan de (2000)	Bunnik
Stevens, H. (1988)	Maastricht
Stevens, M.F.M.N. (1981)	Landgraaf
Stienstra, P.F.M. (2005)	Maastricht
Stille, mr. A.L.G.A. (1979)	's-Gravenhage
Straatman, R. (1986)	Amsterdam
Stratum, dr. J.C.M. van (1965)	Zaltbommel
Stroekxs van den Broek, L.H.M. (2000)	Dordrecht
Stijnen, P.J.J. (1979)	Maastricht
Suilen, L.F.M. (2000)	Herten
Suylen, H.H.G. (1987)	Berg en Terblijt
Tagage, pastoor S. (1982)	Maastricht
Teeuwen, dr. P.J.M. (1980)	Venlo
Teunissen, A. (1996)	Margraten
Theelen, Th.J.H. (2000)	Venlo
Thelen, dr. A. (2000)	Gemert
Theunissen, drs. J.A.M.Th. (2000)	Cadier en Keer
Theunissen, R.J. (1983)	Sint-Odiliënberg
Thewissen, drs. E.J.C.G. (1982)	Wijlré
Thewissen, dr. H. (1992)	Maastricht
Thijs, drs. P. (1975)	Maastricht
Tillmans, L. (2000)	Heemskerk
Tindemans, mevr. J.M. (2002)	Ingber
Titulaer M.F.E., ir. M.J.J. (1994)	Mheer
Tonnaer, F.J.G.J. (1981)	Thorn
Tonnaer, dr. F.P.C.L. (1999)	Thorn
Tonnaer, J.J.G. (1958)	Sittard
Tops, drs. P.M.J.A. (2002)	Sittard
Trijbels, J. (2000)	Landgraaf
Tummers, dr. P.M.J.E. (1971)	Maastricht
Ubachs, dr. P.J.H. (2000)	Maastricht
Urlings, A. (1998)	Schimmert
Vaessen, J.S.G. (1976)	Ridderkerk
Vaessen, J.W. (1972)	Sittard
Vaessen, W.H. (2008)	Heerlen
Valentijn, J.H.G.M. (2000)	Posterholt
Varst, J.L.A. van der (2000)	Posterholt
Veelen, M.J. (1990)	Posterholt

Veld, H.H. op het (2000)	Ohé en Laak
Velde, drs. G.C.J. van der (2000)	Maastricht
Ven, C.P.H.W. van de (2000)	Delft
Venne, P.M.A. v.d. (2000)	Vlodrop
Venne, S.J. van de (2004)	Maastricht
Venner, dr. J.G.C. (1982)	Grathem
Verbeekt, mevr. drs. M.A. (2007)	Venlo
Verbeet, dr. G.J.B. (1960)	Maastricht
Verdeuzeldonk, J.C. (2000)	Meijel
Verheijden, R. (2000)	Heerlen
Verheijen, G.F. (1973)	Horst
Verheijen-Zach, mevr. M. (1979)	Heerlen
Verhofstadt, J.H. (1987)	Kerkdriel
Vermeer, H. (2008)	Klimmen
Verstegen, J. (2000)	Sittard
Verstraelen, drs. J.H.H. (1989)	Weert
Verzijlbergh-Woittiez, dhr. en mevr. (1998)	Luik
Veugen, F.L.G. (1982)	Sittard
Visschers, J.Ch.F. (2000)	Beek
Visser, mevr. J.S. (2004)	Leiden
Vlerken, drs. J.P. van (1974)	Aarle-Rixtel
Vliegen, P.H. (2000)	Kerkrade
Vos, mevr. C.C.J.M.G. (2006)	Maastricht
Vranken, D.C.A.M. (1999)	Maastricht
Vrencken, ir. drs. J.H.A.M. (1979)	Sittard
Vries, prof. dr. Joh. de (1974)	Amersfoort
Vromen, G.J. (1975)	Eersel
Vugt, Th. van (1986)	Klein-Doenrade
Wachelder, J. (2001)	Schin op Geul
Wadsworth, S. (1994)	Eijsden
Wagenaar, M. (2006)	Amsterdam
Walle, J. van de (2000)	Gulpen
Waltmans, R.F.B. (1979)	Klimmen
Wanders, mr. J.W.M. (1968)	Brunssum
Wanders, mr. R.M.H. (1971)	Venlo
Warreburg, W.F.M. van de (1974)	Nederweert
Warrimont, A. de (1989)	St.-Martensvoeren (B)
Wassink, H.J. (1999)	Schoten (B)
Wassink, J.F.A. (2000)	Weert
Waterval, mevr. M. (1995)	Simpelveld
Weber, J.W. (2000)	Geulhem
Weltens, H.A.J. (1988)	Maastricht
Wessels, L.H.M. (2005)	Heerlen
Wetering, J.L.H. van (1964)	Maastricht
Wetzels, P.J.M. (1975)	Maastricht
Wevers, J. (2006)	Maastricht
Weijer, mr. L.W.S. van de (2001)	Maastricht
Widdershoven, A.J.H. (1982)	Susteren
Willems, H.A.E. (1986)	Meijel
Willems, drs. L.J.J. (1995)	Sittard
Willemsen, Th.G.M. (2000)	Roermond
Wintgens, D. (1981)	Heerlen
Witteveen, C.J.M. (2005)	Tilburg
Wijler, P.J.L. (2000)	Opijnen

Wijnen, prof. dr. W. (1981)
Wijnen, drs. W.G.N. (2002)
Wijshoff, H.M.A. (2000)
Xhonneux, ir. G.S.J.A. (1982)
Zagwijn, E. (2004)
Zanders, dr. H.L.G. (1969)
Zimmermann, D.R. (2000)
Zimmermann, H. (2000)
Zuidam, J. (1991)
Zuijdgeest, L.P.W.A. (2000)
Zijlstra, N. (1982)
Zwart, M.H. (2004)

Bunde
Eijsden
Grevenbicht
Gulpen
Steyl
Brugge (B)
Sittard
Elsloo
Schimmert
Weert
Hoensbroek
Herkenbosch

